

Філософська думка

З 1977

Марксизм-ленінізм був і залишається єдиною вірною наукою комунізму, неперевершеним мистецтвом політичного керівництва революційною творчістю мас. Вірність марксизму-ленінізму, його могутньому, життєстверджуючому творчому духові—найважливіша умова і гарантія успіхів у комуністичному творенні, у боротьбі за інтереси робітничого класу, всіх трудящих.

Із Постанови ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції».

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

На сторінках журналу «Філософська думка» друкуються статті на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичного семінару з теми «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПОЛІТИКИ КПРС У СВІТЛІ РІШЕНЬ XXV З'ЇЗДУ ПАРТІЇ». У цьому номері публікуються статті: «Рішення XXV з'їзду КПРС і актуальні проблеми наукової критики буржуазної філософії і соціології», «Про підсумки і завдання розвитку марксистсько-ленінської філософії в республіці у світлі рішень XXV з'їзду КПРС», П. Г. Марков, М. Ф. Савченко — «Становлення комуністичної праці та її стимулювання», Н. О. Яранева — «Зростання ролі мистецтва у формуванні нової людини», М. О. Шульга — «Місце типології особи в дослідженні способу життя».

Зміст

Назустріч 60-річчю Великого Жовтня

Рішення XXV з'їзду КПРС і актуальні проблеми наукової критики буржуазної філософії і соціології	3
Про підсумки і завдання розвитку марксистсько-ленінської філософії в республіці в світлі рішень XXV з'їзду КПРС	14
Марков П. Г., Савченко М. Ф. — Становлення комуністичної праці та її стимулювання	27

Характерні риси соціалістичного способу життя

Ярапцева Н. О. — Зростання ролі мистецтва у формуванні нової людини	36

Шульга М. О. — Місце типології особи в дослідженні способу життя	45

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

Іванов В. П. — Аналіз К. Марксом діяльності як способу буття людини	55
Лук'янець В. С. — Математичні форми мислення і дійсність	67

Цехмістро В. З. (Харків) — Категорії множинного та єдиного і принцип єдності світу	77

Методологічні проблеми спеціальних наук

Храмова В. Л. — Гносеологічний аспект принципу єдності фізичних знань	84
Кривенко Д. Т. — Інформативні рівні фізичних понять	92

Критика буржуазної ідеології

Іонін Л. Г. (Москва) — Суб'єктивістська фальсифікація соціального пізнання і діяльності в соціології «розуміння»	99
Поліщук Н. П. — Духовна криза капіталізму та антиісторизм сучасної буржуазної соціології	109

Наукове життя

Кошарний С. О., Жоль К. К., Кисельов М. М. — VII Всесоюзний симпозіум з логіки і методології науки	118
Мельник Т. М. — Засідання Наукової ради АН УРСР з проблем наукового комунізму	124
Склад Наукової ради АН УРСР з проблем наукового комунізму	126
Злобіна О. Г., Прокопенко М. О. — Розширене засідання бюро Українського відділення Радянської соціологічної асоціації	127
Капустін В. А. (Донецьк), Пасько І. Т. (Донецьк) — Читачька конференція Вітаємо лауреатів!	128
	130

Рецензії

Бестужев-Лада І. В. (Москва), Батигін Г. С. (Москва) — Горизонти XX століття	131
Захарченко М. В. — Теоретичні і прикладні проблеми соціологічного аналізу соціальних цінностей і норм	133

Наші автори	136

СО Д Е Р Ж А Н И Е

НАВСТРЕЧУ 60-ЛЕТИЮ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ. Решения XXV съезда КПСС и актуальные проблемы научной критики буржуазной философии и социологии. Об итогах и задачах развития марксистско-ленинской философии в республике в свете решений XXV съезда КПСС. *Марков П. Г., Савченко Н. Ф.* — Становление коммунистического труда и его стимулирование. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Яранцева Н. А.* — Возрастание роли искусства в формировании нового человека. ♦ *Шульга Н. А.* — Место типологии личности в исследовании образа жизни. ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. *Иванов В. П.* — Анализ К. Марксом деятельности как способа бытия человека. *Лукьянец В. С.* — Математические формы мышления и действительность. ♦ *Цехмистро В. З.* (Харьков) — Категории множественного и единого. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *Храмова В. Л.* — Гносеологический аспект принципа единства физических знаний. *Кривенко Д. Т.* — Информационные уровни физических понятий. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Ионин Л. Г.* (Москва) — Субъективистская фальсификация социального познания и деятельности в социологии «понимания». *Полищук Н. П.* — Духовный кризис капитализма и антисторизм современной буржуазной социологии. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Кошарный С. А., Жоль К. К., Киселев Н. Н.* — VII Всесоюзный симпозиум по логике и методологии науки. *Т. Н. Мельник* — Заседание Научного совета АН УССР по проблемам научного коммунизма. Состав Научного совета АН УССР по проблемам научного коммунизма. *Злобина Е. Г., Прокopenko Н. А.* — Расширенное заседание бюро Украинского отделения Советской социологической ассоциации. *Капустин В. А.* (Донецк), *Пасько И. Т.* (Донецк) — Читательская конференция. Поздравляем лауреатов! РЕЦЕНЗИИ. *Бестужев-Лада И. В.* (Москва), *Батыгин Г. С.* (Москва) — Горизонты XX века. *Захарченко М. В.* — Теоретические и прикладные проблемы социологического анализа социальных ценностей и норм. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

ON THE 60th ANNIVERSARY OF THE GREAT OCTOBER. Urgent Problems of Criticism of Bourgeois Philosophy and Sociology in the Light of the 25th CPSU Congress Decisions. On Results and Problems of the Marxist-Leninist Philosophy Development in the Republic in the Light of the 25th CPSU Congress Decisions. *Markov P. G., Sauchenko N. F.*—Development of Communist Labour and Its Stimulation. CHARACTERISTIC FEATURES OF THE SOCIALIST WAY OF LIFE. *Jarantseva N. A.*—An Increase of the Art Significance in Formation of a New Man. ♦ *Shul'ga N. A.*—A Place of the Personality Typology in Studying the Way of Life. PROBLEMS OF SCIENCE AND PRACTICE INTERRELATIONS. *Ivanov V. P.*—The Marx Analysis of the Activity as a Method of Human Being. *Luk'janets V. S.*—Mathematic Forms of Thinking and the Reality. ♦ *Tsekhmistro V. Z.* (Khar'kov) —Categories of Pluralism and Monism. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SPECIAL SCIENCES. *Khramova V. L.*—Gnoseological Aspect of Principle of the Physical Knowledge Unity. *Krivenko D. T.*—Information Levels of Physical Conceptions. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Ionin L. G.* (Moscow) —Subjectivistic Falsification of Social Cognition and Activity in "Comprehension" Sociology. *Polishchuk N. P.*—Spiritual Crisis of Capitalism and Antihistorism of Modern Bourgeois Sociology. SCIENTIFIC LIFE. *Kosharnyj S. A., Zhol' K. K., Kiselev N. N.*—The 7th All-Union Symposium on Logic and Methodology of Science. *Mel'nik T. N.*—Meeting of the Scientific Council of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR on the Problems of Scientific Communism. Staff of the Scientific Council of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR on the Problems of Scientific Communism. *Zlobina E. G., Prokopenko N. A.*—Enlarged Session of the Bureau of the Ukrainian Branch of the Soviet Sociological Association. *Kapustin V. A.* (Donetsk), *Pas'ko I. T.* (Donetsk) —Conference of Readers. Congratulations to Laureates! REVIEWS. *Bestuzhev-Lada I. W.* (Moscow), *Batygin G. S.* (Moscow) —Horizons of the 20th Century. *Zakharchenko M. V.*—Theoretical and Applied Problems of Sociological Analysis of Social Values and Standards. OUR AUTHORS.

Рішення XXV з'їзду КПРС і актуальні проблеми наукової критики буржуазної філософії і соціології

Багатонаціональна сім'я народів СРСР, країни соціалістичної співдружності, усе прогресивне людство ідуть назустріч визначному ювілею — 60-річчю Великого Жовтня. Як відзначається у Постанові ЦК КПРС про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, «Жовтнева революція є такою соціально-політичною подією, велич якої розкривається дедалі глибше і рельєфніше з кожним новим кроком людства по шляху суспільного прогресу»¹. Історичні досягнення соціалізму стали нині тим фактором, завдяки якому у свідомості трудящих має усього світу формуються уявлення про суспільний прогрес. Соціалізм — це суспільство реального гуманізму, суспільство визволеної праці, справжньої демократії, дійсної свободи особи, найпередовішої науки і культури, суспільство соціального оптимізму. Він несе народам нові, рівноправні відносини, взаємовигідне співробітництво і мир. Багаторічний досвід соціалістичної організації економічного, політичного і духовного життя показав, що «тільки соціалізм відкриває шлях розв'язання найбільш важливих і невідкладних загальнолюдських проблем сучасності»².

Притягальна сила соціалізму зростає ще більше на фоні всеохоплюючої кризи, яку переживає сучасний капіталізм. XXV з'їзд КПРС дав глибокий марксистсько-ленінський аналіз особливостей цієї кризи, яка загострюється, незважаючи на будь-які спроби економічного, політичного й ідеологічного пристосування капіталізму до нових умов. Події останніх років переконливо спростували один із головних міфів, створених буржуазними і реформістськими ідеологами, — міф про те, ніби капіталізм наших днів здатний позбутися кризи. Нестабільність капіталізму стає дедалі очевиднішою у всіх галузях суспільного життя.

Одним із виявів цієї нестабільності є загострення ідейно-політичної кризи буржуазного суспільства, масштабність якої була всебічно охарактеризована у доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва XXV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. Ця криза пронизує усі ланки капіталістичної системи, всю структуру буржуазного способу життя, «уражає інститути влади, буржуазні політичні партії, розхитує елементарні моральні норми. Корупція стає все більше явною навіть у найвищих ланках державної машини. Триває занепад духовної культури...»³. Духовне обличчя сучасного капіталізму визначається такими антигуманними рисами, як «споживацьке ставлення до життя, культ насильства, які деформують людську особистість»⁴. Кризовий стан тих показників, що їх зараховують до якісної

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 23.

² Там же.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, с. 31—32.

⁴ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, с. 17.

специфіки способу життя, змушені визнавати нині практично всі буржуазні ідеологи. Симптоми цієї кризи не випадково виявились ще в той час, коли буржуазна свідомість перебувала у полоні різноманітних «постіндустріалістських», «технотронних» та ін. ілюзій. І хоча сучасний капіталізм намагається використати всі свої резерви, загострення економічної й ідейно-політичної кризи, яку він переживає, підкреслив у промові на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи тов. Л. І. Брежнев, «дедалі більше переконує маси, що капіталізм — суспільство, позбавлене майбутнього, і тим самим примножує кількість прихильників іншого, соціалістичного шляху»⁵.

Неухильне зростання впливу теорії наукового комунізму і практики реального соціалізму на свідомість трудящих мас усього світу відбувається в умовах гострого, непримиренного протиборства марксистсько-ленінської та буржуазної ідеологій. Апологетична соціально-класова спрямованість і реакційна сутність буржуазної ідеології стає дедалі очевиднішою за тих умов, коли з'ясовується, що капіталізм назавжди втратив будь-яку історичну перспективу. «Капіталізм, — пише В. І. Ленін, — не був би капіталізмом, якби він, з одного боку, не прирікав маси на забитість, задавленість, заляканість, розпорошеність..., темноту; — якби він (капіталізм), з другого боку, не давав буржуазії в руки гігантського апарату брехні й обману, масового обдурювання робітників і селян, отуплення їх і т. д.»⁶. Цей ідеологічний активізм загниваючого класу лише змінює форми свого вияву, намагаючись пристосуватись до конкретно-історичних умов, однак суть його залишається незмінною. Оперативна, наступальна, аргументована відсіч будь-яким проявам буржуазної ідеології — відповідальний обов'язок представників марксистсько-ленінського суспільствознавства.

У матеріалах XXV з'їзду КПРС сформульовані винятково важливі принципи настанови, всебічне вивчення і неухильне виконання яких є запорукою успіху в цій роботі. Велике значення для виконання цих відповідальних завдань має Постанова ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», в якій дано ґрунтовний аналіз соціально-економічної, політичної і духовної кризи сучасного капіталізму.

За останні роки прогресивним силам вдалось досягти повороту від «холодної війни» до утвердження в практиці міжнародного життя принципів мирного співіснування держав з різним суспільним ладом.

Підсумовуючи позитивні зрушення у світовій політиці, які створили сприятливі умови для поширення ідей соціалізму, XXV з'їзд КПРС дав глибокий марксистсько-ленінський аналіз питання про співвідношення розрядки міжнародної напруженості і класової боротьби на сучасному етапі. «Розрядка ніякою мірою не скасовує і не може скасувати або змінити закони класової боротьби»⁷, — підкреслює тов. Л. І. Брежнев. Боротьбу проти капіталістичної експлуатації комуністи органічно поєднують з боротьбою за мирне співіснування держав з різним соціальним ладом. Соціально-економічна природа імперіалізму залишається незмінною. Саме цими обставинами зумовлюється динамізм і взаємопов'язаність процесів, що характеризують основні форми класової боротьби на сучасному етапі. Успіх справи розрядки міжнародної напруженості надихнув і зміцнив сили миру і прогресу. Але він же насторожив і активізував сили реакції, тих, хто хотів би тягнути світ назад до часів «холодної війни».

⁵ Комуніст України, 1976, № 8, с. 6.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібр. творів, т. 40, с. 14.

⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 37.

Головне прагнення різнорідних агресивних кіл, які протидіють розрядці, — ще більше роздути гонку озброєнь. «Для цього агресивні сили імперіалізму та їх підспівувачі знову пускають в хід заяложений міф про пресловуту «радянську загрозу», яка нібито нависла над країнами Заходу. Наполегливо поширюються — як засобами масової інформації, так і нерідко діячами, які займають видне становище, — абсурдні твердження, що грубо перекирують політику Радянського Союзу та інших соціалістичних держав», — сказав у промові на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи тов. Л. І. Брежнев⁸. Цій же меті слугують різноманітні спекуляції буржуазних ідеологів навколо питання про «права людини», про демократію, обмін інформацією, тощо, за якими приховуються намагання втрутитися у внутрішні справи соціалістичних країн. Спростовуючи подібні наклепницькі твердження, важливо всебічно розкривати взаємопов'язаність їх соціально-класової, політичної спрямованості з теоретичною неспроможністю, спричиною антинауковим характером вихідних принципів буржуазного суспільствознавства.

Незважаючи на спроби використання сучасною буржуазною пропагандою усіх засобів ідеологічної мімікрії, її зусилля за будь-яких історичних умов мають одну мету — «ідеологічні диверсії проти Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, наклепницькі антирадянські, антикомуністичні кампанії...»⁹. Змінюються лише методи ведення таких кампаній, засоби, які використовуються при цьому, ті приводи, до яких вдаються як до «одиниць достовірності» дезінформації суспільної думки. Особливої пильності прогресивних сил світу потребує необхідність давати своєчасну відсіч нагнітання антикомуністичної істерії, яка посилюлась у буржуазних країнах у зв'язку з наближенням 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, підготовкою міжнародної зустрічі з питань безпеки й співробітництва у Белграді.

Однією з характерних особливостей ідеологічної практики сучасного імперіалізму є поєднання методів переважного використання у різні періоди більш замаскованих, псевдоакадемічних варіантів антикомунізму та тих його різновидів, які позбавлені цієї фальшивої оболонки. Сучасні буржуазні та близькі до них реакційні, реформістські, праві «ліво»-ревізіоністські ідеологи мають у своєму розпорядженні значну економічну, організаційну й науково-технічну базу (так звану індустрію пропаганди), спеціально підготовлений до ідеологічних провокацій апарат, з метою вдосконалення якого використовується багаторічний досвід ідеологічного маніпулювання і мімікрії. Суттєвим моментом, який потребує постійної пильності працівників марксистсько-ленінського ідеологічного фронту, є те, що буржуазна ідеологія з метою пристосування до нових історичних умов намагається «модернізувати» традиційні засоби та вдається до нових засобів фальсифікації марксистсько-ленінського світогляду, використовує щонайменші можливості, щоб підірвати ідейні засади соціалізму, його способу життя і моралі.

Практика сучасного ідеологічного життя переконливо свідчить про масштабність висновку, сформульованого тов. Л. І. Брежневим у Звітній доповіді XXV з'їздові КПРС, про те, що в умовах розрядки міжнародної напруженості «ідейне протиборство двох систем стає більш активним, імперіалістична пропаганда — більш витонченою»¹⁰.

Події, які відбулися останнім часом, роблять це положення дедалі актуальнішим. Імперіалістична буржуазія з метою духовного поне-

⁸ За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес в Європі, К., 1976, с.

⁹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, с. 20.

¹⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 83.

волення мас і понині вдається до ідейної мобілізації усіх реакційних сил під гаслами антикомунізму — головної ідейно-політичної зброї імперіалізму, основним змістом якого є «наклепи на соціалістичний лад, фальсифікація політики і цілей комуністичних партій, вчення марксизму-ленінізму»^{10а}. Різноманітні провокаційні заходи сучасного імперіалізму, спрямовані на протидію боротьбі народів за мир і соціальний прогрес, це типові вияви антикомунізму, який спирається в капіталістичних країнах на розгалужену систему державних та приватних організацій і центрів, діяльність яких спрямована проти головних сил суспільного прогресу. У підсумковому документі Берлінської наради комуністичних і робітничих партій Європи відзначається, що антикомунізм був і залишається зняряддям імперіалістичних сил у їхній боротьбі не лише проти комуністів, а й проти інших демократів та демократичних свобод. Всі різновиди антикомунізму пронизані антирадянщиною, яка стала класовою політичною лінією міжнародного імперіалізму, спрямованою проти корінних інтересів СРСР, усіх прогресивних і демократичних, миролюбних і антиімперіалістичних сил. Викриття будь-яких варіантів цього ганебного, прямого чи завуальованого зв'язку антирадянщини й антикомунізму — одна з найвирішальніших ділянок боротьби проти сучасної буржуазної ідеології. Інтереси і прагнення народних мас до прогресу й демократичного розвитку, підкреслив Берлінський форум комуністів Європи, настійно вимагають «ізолювати і перемогти антикомунізм»¹¹.

За умов, коли все нові й нові мільйони трудящих повсякденно залучаються до активного політичного життя, в центрі ідеологічної і політичної боротьби між світом соціалізму і світом капіталізму, підкреслює тов. Л. І. Брежнев, стоять питання демократії¹². Фальсифікуючи зміст поняття дійсної демократії, ідеологи антикомунізму всіляко обходять такі сторони соціалістичної демократії, як визволення від експлуатації та влади капіталу, участь трудящих у державних справах, в управлінні виробництвом, питання про суть суспільно-політичного ладу, що забезпечує справжнє народовладдя, дає упевненість в майбутньому, гарантує можливість активного залучення всіх трудящих до найвищих духовних цінностей, створених цивілізацією. Питання про реальні свободи і права трудящих буржуазні ідеологи підмінюють міфом про абстрактну, формально-юридично витлумачену демократію, замикаючи її лише політичною сферою і нехтуючи питанням про першорядну роль соціально-економічної сторони демократії. Зарубіжні «критики» нерідко перекручують смисл заходів, яких вживає Радянська держава з метою зміцнення законності і правопорядку, зображуючи ці заходи як «порушення демократії». Однак, відзначив тов. Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, «без дисципліни і міцного громадського порядку демократія нездійсненна».

Важливим завданням працівників ідеологічного фронту є викриття антикомуністичних спотворень суті соціалістичної демократії. Грунтовність його значною мірою залежить від уміння всебічно осмислювати історичні переваги радянського демократизму, який докорінно відрізняється від будь-якої буржуазно-демократичної системи як з погляду представництва всього народу, специфічних інтересів різних соціальних прошарків і груп, так і з погляду форм вираження цих інтересів, як за масштабністю участі мас у виробленні й прийнятті рішень, так і за ступенем суспільної активності у процесі реалізації цих рішень. Слід

^{10а} Програма КПРС, К., 1968, с. 45.

¹¹ За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес в Європі, с. 32.

¹² Див.: Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 3, с. 274.

глибоко аналізувати процес всемірного вдосконалення соціалістичної демократії, виходячи з того, що партія розглядає цей процес насамперед як «неухильне забезпечення дедалі ширшої участі трудящих в управлінні всіма справами суспільства, як дальший розвиток демократичних основ нашої державності, як створення умов для всебічного розквіту особи»¹³⁻¹⁴. Соціалістична демократія, підкреслюється у Постанові ЦК КПРС про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, «це єдність прав і обов'язків, справжньої свободи і громадянської відповідальності, гармонійне поєднання інтересів суспільства, колективу і особи»¹⁵.

Останніми роками в буржуазних країнах зростає питома вага фальсифікацій питань розвитку Радянської багатонаціональної держави, відносин між братніми соціалістичними країнами, а також країн соціалістичної співдружності з країнами, що розвиваються. Антикомуністична пропаганда намагається спотворити історичний досвід справедливого розв'язання національного питання, здійсненого на основі марксистсько-ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму, розпалити націоналістичні пересуди, відвернути трудящих від боротьби проти імперіалізму, за світлі комуністичні ідеали. Імперіалістичні кола, буржуазні націоналісти намагаються відірвати національне питання від інших соціальних проблем, поставити його над класовою боротьбою чи поза нею. Буржуазно-націоналістичні фальсифікації проблем національних відносин мають на меті затушувати непримиренні класові антагонізми сучасного капіталізму, замаскувати і виправдати політику імперіалізму, розколоти єдність і перешкодити інтернаціональному згуртуванню робітничого класу, не допустити дальшого розвитку національно-визвольної боротьби народів або спрямувати її у вигідне для імперіалізму русло. «...Противники розрядки настирливо намагаються втручатись у внутрішні справи Радянського Союзу та інших соціалістичних держав, розпалювати демагогічні кампанії, — відзначив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький. — Їх галасливими підспівувачами виступають емігрантські українські буржуазно-націоналістичні організації і зарубіжні сіоністські центри. Наші відверті і замасковані ідейні вороги, а також всілякі зрадники свого народу вдаються до все більш підступних і витончених спроб розхитати, підірвати устої соціалізму в нашій і в братніх країнах. Усі вони змикаються на спільній антикомуністичній платформі»¹⁶.

Викриваючи реакційну суть українського буржуазного націоналізму, слід глибоко аналізувати ленінський досвід розв'язання національного питання, здійсненого в нашій країні в ході соціалістичного будівництва. Цей досвід є взірцем для всіх пригноблених націй світу. Утворення і успішний розвиток СРСР є тріумфом ленінської національної політики КПРС, яскравим свідченням її справді інтернаціонального характеру, великим завоюванням соціалізму. Послідовна реалізація ленінських принципів національної політики приводить до дальшого всебічного зближення всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини. «Радянський Союз дає притягальний приклад розв'язання одного з найскладніших питань розвитку людського суспільства»¹⁷.

У матеріалах XXV з'їзду КПРС дано всебічний аналіз питань пролетарського інтернаціоналізму, показана їх надзвичайна актуальність у згуртуванні всіх прогресивних сил сучасності. Радянські комуністи, під-

¹³⁻¹⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 96.

¹⁵ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, с. 13

¹⁶ XXV з'їзд Комуністичної партії України. К., 1976, с. 69.

¹⁷ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, с. 12.

креслювалось на з'їзді, вважають захист пролетарського інтернаціоналізму святим обов'язком кожного марксиста-ленінця¹⁸.

Історичні здобутки ленінської національної політики КПРС є найвагомимим свідченням безпідставності наклепницьких концепцій буржуазних націоналістів — найзапекліших прибічників антикомунізму і реакції.

Партійні настанови спрямовують працівників ідеологічного фронту на безкомпромісну боротьбу з будь-якими різновидами буржуазного націоналізму. Протягом останніх років в нашій республіці збільшилась кількість публікацій, в яких нещадно викривається ганебна практика українських буржуазних націоналістів, здійснюється ґрунтовне спростування ідейно-теоретичних засад українського буржуазного націоналізму, показується його епігонська функція щодо найреакційніших концепцій з ідеологічного арсеналу сучасного антикомунізму. Цю роботу слід продовжувати і надалі, своєчасно викриваючи ті пристосовницькі тенденції, що їх виявляє нині буржуазний націоналізм, який в міру загострення ідеологічної боротьби все тісніше зрощується з ревізіонізмом, міжнародним сіонізмом, усіма найреакційнішими силами сучасності.

Однією з найхарактерніших рис тих процесів, які відбуваються нині у свідомості трудящих мас капіталістичних країн, є зростаюче розуміння докорінної відмінності шляхів, якими йдуть дві світові соціально-економічні системи. Це усвідомлення стало важливим чинником сучасної політичної й ідеологічної боротьби. Намаганнями протидіяти такому усвідомленню спричинені чергові спалахи антикомуністичної істерії в капіталістичних країнах. XXV з'їзд КПРС, відзначивши, що за сучасних умов «проблеми ідеологічної боротьби дедалі більше висувуються на передній план», підкреслив, що «правда про соціалізм — могутня зброя в цій боротьбі»¹⁹. Велике значення щодо завдань сучасного етапу ідеологічної боротьби має пропаганда історичних переваг соціалістичного способу життя над буржуазним, викриття апологетичної сутності буржуазних концепцій способу життя, в ході якого важливо ґрунтовно розкривати діалектичну єдність усіх складових взаємодії цих компонентів в умовах буржуазного суспільства, показувати непримиренні антагонізми капіталістичного способу життя та з'ясовувати особливості їх відображення в сучасній буржуазній свідомості.

Кризи, які потрясли капіталістичний світ у 70-і роки, зумовили те, що буржуазні апологети змушені відмовитися від «моди» на вихваляння капіталізму як суспільно-економічної системи, що нібито відкриває магістральні шляхи прогресу для всього людства, моди, що становила основу пропагандистських випадів проти реального соціалізму. Останніми роками спостерігається все більше звуження соціальної й політичної бази войовничого антикомунізму, все частіше зазнають банкрутства його традиційні схеми. За цих умов серед представників антикомунізму спостерігаються намагання уникнути відвертого негативізму, зв'язку з профашистськими елементами, з силами крайньої реакції, спроби розробляти концепції так званого позитивного антикомунізму. З цією метою буржуазні ідеологи все більшою мірою вдаються до замаскованих форм боротьби з теорією і практикою наукового комунізму. Нерідко пускаються в обіг декларації, в яких визнається внесок основоположників марксизму-ленінізму у розвиток суспільної теорії, нібито позитивно оцінюються окремі положення марксизму — і досягнення реального соціалізму. При цьому буржуазні ідеологи намагаються здійснити «іманентну» критику наукового комунізму, твердячи,

¹⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 35.

¹⁹ Там же, с. 11.

зокрема, про його «застарілість» і «непридатність» для розв'язання проблем «індустріального» суспільства, протиставляючи марксизм лєнінськїм тощо, вони покладають надїї на поступову внутрішню «ерозію» соціалїзму. На ґрунті цієї ідеологічної мїмікрїї відбувається дедалї більше зрощення з буржуазною ідеологією рїзновидів сучасного ревізїонїзму. Безкомпромісна критика таких «їдейних альянсїв» реакційних сил сучасності може стати більш ефективною за умови ґрунтовного аналізу тих тенденцій, які спостерїгаються в планї організаційного забезпечення імперіалїстичної «їндустрїї пропаганди» (їдеться, зокрема, про більшу спеціалїзацію структурних підрозділів так званої радянологїї, яку пїни орієнтують на глибше вивчення теорїї і практики комунїзму).

Пристаєсовницькї тенденції сучасного антикомунїзму, які потребуєють всебїчного й оперативного викриття, знаходять свїй вияв у намаганнях ультраправих кїл ширше, нїж досї, використовувати деяких дрібнобуржуазних націоналїстів, шовїністів, «лїваків», що їх антирадянське нутро нерїдко оловите псевдореволюційною фразеологією, у змиканнї новїтніх рїзновидів антикомунїзму й антирадянщини — справа й «злїва». Слїд докладно розкрити особливостї того «взаємодоповнення», що ним відзначаються рїзновиди буржуазної ідеологїї, ревізїонїзму, правого і «лївого» ревізїонїзму у своєму підходї до найактуальнїших проблем сучасного суспільного життя. XXV з'їзд КПКРС дав принципову марксистсько-лєнінську оцїнку цим тенденціям, глибоко розкрив їх антикомунїстичне ставлення до проблем розрядки мїжнародної напруженостї. Тов. Л. І. Брежнєв піддав рїзкій критицї твердження лївацького гатунку, нїбито мирне співїснування означає мало не «допомогу капїталїзму», «заморожування соціально-полїтичного статус-кво», підкресливши, що «всьяка революція є насамперед закономірний результат внутрішнього розвитку даного суспільства»²⁰. На основї узагальнення практичної діяльності комунїстичних і робїтничих партїї на XXV з'їзді партїї зроблено висновок про те, що нїякї кон'юнктурні мїркування не виправдовують щонайменшого послаблення боротьби проти опортунїстичних тенденцій: «якщо поступка опортунїзмовї й дасть якусь тимчасову перевагу, в кїнцевому підсумку це обернеться шкодою для партїї»²¹. Подїляючи цю принципову оцїнку, представники братнїх комунїстичних партїї у своїх виступах на з'їзді говорили про неодоїмнїсть наполегливої боротьби за непорушнїсть марксистсько-лєнінських основ комунїстичного руху, проти спроб їх перекрутити, проти компромїсів у принципових питаннях; вони на конкретних прикладах сучасної класової боротьби показували, що на днї мутного болота опортунїзму перебує контрреволюція. Цї положення є зразком творчого застосування марксистсько-лєнінської теорїї до практики класової боротьби на сучасному етапї.

Прямої шкоди згуртованостї прогресивних сил сучасності в антиімперіалїстичнїй боротьбї, як підкреслювалося на XXV з'їзді КПКРС, завдає позиція китайського керївництва. У нїй, відзначив секретар ЦК КПКРС тов. М. В. Зїмянїн у доповідї на урочистому засїданнї в Москві, присвяченому 107-й рїчницї з дня народження В. І. Лєніна, «за останнїй час не сталося будь-яких змін. У Пекїні продовжуються спроби нагнїтання мїжнародної напруженостї і блокування з найреакційнїшими силами, роздувається антирадянська пропаганда. ...Наша лїнїя щодо Китаю добре відома. Вона ясно визначена XXV з'їздом партїї, і ми будемо послїдовно втїлювати її в життя і далї»^{21а}.

²⁰ Матерїали XXV з'їзду КПКРС, с. 37.

²¹ Там же, с. 35.

^{21а} «Радянська Україна», 1977 р., 23 квітня.

XXV з'їзд КПРС підкреслив необхідність рішучої боротьби проти реформістської ідеології соціал-демократії, орієнтуючи, зокрема, на ґрунтовний аналіз тих процесів у ній, які пов'язані з боротьбою прогресивних сил світу за докорінну перебудову міжнародних відносин на основі принципів мирного співіснування. Слід глибше вивчати взаємозв'язок цих процесів з різними соціальними прошарками у середовищі соціал-демократії. Як відомо, починаючи приблизно з середини 60-х років і особливо останнім часом реформізм зазнає певних модифікацій, спричинених намаганням пристосуватися до нових умов. Ці зміни є свідченням краху багатьох антикомуністичних та антирадянських міфів, які створювалися свого часу буржуазною ідеологією. Водночас вони зовсім не означають корінного повороту реформізму від антикомунізму й антирадянщини.

За сучасних умов зростає значення критичного аналізу ідейних джерел різних виявів опортунізму, зокрема, його філософських засад, що, як підкреслював В. І. Ленін, відзначаються передусім підміною «діалектики еклектизмом і софістикою»²². Велике значення має викриття теоретичної неспроможності і антикомуністичної соціальної сутності різноманітних ревізіоністських спотворень марксистсько-ленінського вчення про суспільний прогрес, суспільно-економічну формацію, класи і класову боротьбу, про партію, диктатуру пролетаріату, соціалістичну революцію, викриття фальсифікації законів і принципів матеріалістичної діалектики, особливо принципу практики, матеріалістичного розуміння історії, діалектики абсолютної й відносної істини тощо. Слід всебічно розкривати псевдонауковий характер та взаємозалежність різноманітних буржуазних та ревізіоністських спекуляцій на досягненнях сучасної науково-технічної революції. Аналізуючи механізми переростання усіх складових частин опортуністичної ідеології у ідеологію буржуазну, слід докладніше з'ясувати особливості того прошарку, який є соціальною базою для такого переходу, — дрібної буржуазії.

Важливі завдання випливають з рішень XXV з'їзду КПРС щодо критики сучасних буржуазних філософських та соціологічних теорій, розкриття їх світоглядно-методологічної неспроможності, реакційної класової сутності, з'ясування їх об'єктивних функцій у сучасній буржуазній ідеології. Це передусім — викриття претензій сучасних різновидів ідеалізму й метафізики на «надідеологічність» та «надпартійність», критичний аналіз їх як типових виявів кризи буржуазної духовної культури, спростування буржуазних уявлень про функції філософії в системі культури. В плані методологічного аналізу різновидів сучасного ідеалізму слід докладно з'ясувати гносеологічні й соціальні чинники, які зумовили відхід цих форм ідеалізму від притаманної класичній буржуазній філософії постановки основного питання філософії «з усією різкістю»^{22а} — до більш замаскованих форм ідеалізму. Важливо всебічно проаналізувати одну з провідних тенденцій сучасних ідеалістичних філософських течій, які, на відміну від класичного ідеалізму, що абсолютизував переважно теоретико-пізнавальне відношення людини до дійсності, тяжіють до абсолютизації різноманітних аспектів практично-духовного освоєння світу (втіленням її є, зокрема, засилля ірраціоналізму), абсолютизації, яка формує «багаторівневі» фетишистські утворення.

В цьому плані актуальним є, поряд з дослідженням тих чи інших окремих різновидів сучасного ідеалізму, з'ясування каналів їх взаємодії з різноманітними рівнями буржуазної та дрібнобуржуазної іде-

²² В. І. Ленін. Повне зібр. творів, т. 37, с. 242.

^{22а} Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 271.

ології. Спеціальну увагу слід приділити критичному аналізу різноманітних псевдомарксистських течій (зокрема, Франкфуртської школи), розкриттю їх розгалужених зв'язків з провідними напрямками сучасної буржуазної філософії й соціології, викриттю нових форм ліворадикалістської свідомості, з'ясуванню її взаємодії з такими течіями буржуазної філософії, як неофрейдизм та структуралізм. Разом з тим не втрачає актуальності критичний аналіз провідних шкіл сучасної буржуазної філософії — екзистенціалізму, неопозитивізму та неотомізму, які, хоч і дещо втратили свій вплив, все ще утворюють той фундамент буржуазної свідомості, на ґрунті якого апологети капіталізму намагаються вести безперспективну, але вперту оборону проти поширення марксистсько-ленінської ідеології. Важливим є своєчасне викриття пристосовницьких тенденцій, які виявляються у цих провідних буржуазних філософських школах, втілюючись, зокрема, у намаганнях позбутися односторонності трактувань актуальних проблем сучасної суспільної практики й наукового пізнання, особливо в намаганнях уникнути відособлення й протиставлення світоглядної та методологічної проблематики, які посилились останнім часом (і наслідком яких є «культурологізовані» варіанти неопозитивізму й структуралізму, методологічні зазіхання екзистенціалізму, взаємодія різновидів релігійної філософії з формами немарксистського атеїзму тощо).

Істотно важливими у боротьбі з сучасною буржуазною ідеологією є критика світоглядно-методологічних засад і розкриття соціально-класових функцій сучасної буржуазної соціології як у її конформістських варіантах, так і в тих різновидах буржуазно-ліберального критицизму, які з'являються останнім часом. За цих умов зростає актуальність критичного аналізу кризи «соціологічного емпіризму».

Запорукою ефективності критики різноманітних течій сучасної буржуазної філософії є глибоке вивчення і всебічне використання творчої спадщини основоположників марксизму-ленінізму. Ленінські методологічні принципи критики ідеалізму — порівняння теоретичних основ буржуазної філософії і діалектичного матеріалізму, визначення місця її окремих течій серед решти філософських шкіл сучасності, особливостей паразитування цих течій на новітніх досягненнях сучасної науки — націлюють на викриття за філософською схоластикою сучасного ідеалізму «боротьби партій у філософії, боротьби, яка кінець кінцем виражає тенденції й ідеологію ворожих класів сучасного суспільства»²³. Ці принципи становлять випробувану ідейно-теоретичну основу наукової критики ідеалізму.

Слід докладніше розкривати спільність методологічних засад усіх течій сучасного ідеалізму при розв'язанні тих чи інших конкретних філософських проблем та спільність їх світоглядних функцій у структурі сучасної буржуазної свідомості.

З'ясуванню цих світоглядних функцій сприятиме докладніше вивчення особливостей функціонування сучасної буржуазної свідомості, зокрема аналіз механізму формування сучасних різновидів фетишизму, який багато в чому відрізняється від своїх «класичних» форм, залишаючись тотожним їм за своїми найістотнішими ознаками. З огляду на це видається необхідним всебічне зіставлення форм буржуазної ідеології на домонополістичній та монополістичній стадіях розвитку капіталізму, особливо в плані критичного аналізу філософських основ буржуазної ідеології. Поза цим ідеологічним аспектом неможливий плідний критичний аналіз тих чи тих течій сучасної буржуазної філософії, різноманітних, нерідко навіть зовні альтернативних, філософських та соціоло-

²³ В. І. Ленін. Повне зібр. творів, т. 16, с. 350—351.

гічних концепцій. Посиланням на те, що усі ці концепції належать до того самого ідеологічного утворення, ще не розкриваються механізми інтегрування, «абсорбування» буржуазною ідеологією цих концепцій.

Важливого значення набуло вивчення особливостей функціонування буржуазних філософських та соціологічних концепцій в ідеологічній практиці державно-монополістичного капіталізму, зокрема в тому різновиді «інформаційного імперіалізму», яким є сучасна буржуазна пропаганда. Вона досить уміло пристосувалася до такої форми існування сучасної буржуазної філософії, як плюралізм. Цей плюралізм став засобом не просто дезорієнтації, а цілеспрямованої дезорієнтації масової свідомості. Ті або інші антинаукові ідеї стають «тезами» і «антитезами» цілісних пропагандистських «блоків», використовуючись залежно від конкретної політичної ситуації та від адресата. Таке, скажімо, явище, як «неоконсерватизм» щодо «внутрішнього» адресата, розраховане на привернення на бік реакційних сил середніх верств капіталістичного суспільства, позбавлених традиційних соціальних та економічних устоїв внаслідок зростання державно-монополістичних тенденцій. Цій меті слугує огульна критика сучасної «індустріальної цивілізації», критика «сплуживацтва», пошуки «золотого віку» в минулому тощо. Водночас всіляке приниження матеріального прогресу розраховане й на «зовнішнього» адресата: таким шляхом намагаються модернізувати вихідну базу для дискредитації реального соціалізму. Якщо розглядати цю «внутрішню» та «зовнішню» орієнтації у їх єдності, то стає зрозумілою своєрідна «взаємодоповняльність» неоконсерватизму та неорадикалізму, як і багатьох інших зовні альтернативних тенденцій у сучасній буржуазній ідеології (таких як технократія і технофобія, де ідеологізація — реідеологізація тощо).

Названа тенденція є одним із виявів намагань буржуазних ідеологів використовувати поряд з формами прямого натиску на суспільну свідомість більш витончені форми так званого ненасильницького впливу. Великого значення при цьому надається різновидам сучасного «неомарксизму», буржуазної марксології. Характерно, що одна з найвпливовіших течій цього гатунку — Франкфуртська школа — виконує безпосередні буржуазно-ідеологічні функції, пропонуючи під шатами «оновлення» марксизму один з найбільш витончених варіантів антикомунізму і антимарксизму, однак у мнимо антикапіталістичній та псевдомарксистській оболонці. Поеднуючись з «академічними» розробками представників так званої катедер-марксології, в яких також всіляко камуфлюються антимарксистські прагматично-політичні завдання, ці марксологічні вправи стали одним з істотних елементів дезорієнтації суспільних рухів інтелігенції і молоді капіталістичних країн у кінці 60-х років. Характерно й те, що останнім часом псевдоакадемічні марксологічні публікації дедалі більше поступаються місцем працям з відвертішою політичною спрямованістю.

Радянськими дослідниками, які розробляють питання критики сучасної буржуазної ідеології, нагромаджено чималий досвід аналізу таких пристосовницьких тенденцій. Певні здобутки в галузі критики буржуазної ідеології є й у суспільствознавців нашої республіки.

Критика буржуазної ідеології здійснюється нині широким фронтом, про що свідчить наявність змістовних досліджень з критики антикомунізму й антирадянщини, критики буржуазних й ревізіоністських викривлень історії КПРС і ленінських принципів партійного будівництва, критики українського буржуазного націоналізму, зокрема критики філософських, історичних, економічних, політичних, «культурологічних» буржуазно-націоналістичних «теорій», викриттю злочинної практики укра-

їнського буржуазного націоналізму, його альянсу з найреакційнішими силами сучасності, критики ревізіоністських концепцій. Здійснюється критика клерикалізму і релігійної філософії. Велика увага приділяється критичному аналізу тих течій в сучасній буржуазній філософії, які спотворено трактують актуальні проблеми сучасної суспільної практики і наукового пізнання, здійснюється критика буржуазної футурології. Оpubліковані праці, присвячені викриттю наукової неспроможності й політичної реакційності сучасних антимарксистських теорій «конвергенції» двох систем. Науковці Інституту філософії АН УРСР завершили виконання теми «Критика буржуазних концепцій суспільного розвитку» і разом з викладачами кафедр вузів республіки досліджують тему «Криза буржуазної духовної культури та її відображення у «філософії культури».

Серію популярних праць з актуальних питань критики буржуазної ідеології видано Політвидавом УРСР.

Значно зросла питома вага, стала різноманітнішою тематика публікацій з питань критики буржуазної ідеології на сторінках періодичних наукових журналів республіки. Ці публікації стали оперативнішими, вони охоплюють нині дедалі ширший спектр проблем боротьби з буржуазними, ревізіоністськими та буржуазно-націоналістичними теоріями. Позитивні зрушення відбуваються у справі координації наукових досліджень з питань критики буржуазної ідеології.

Водночас слід підкреслити, що перед дослідниками в цій галузі постають ряд проблем, які ще чекають на розв'язання. Йдеться передусім про необхідність конкретного з'ясування тих функцій, які виконують ті чи інші буржуазні філософські, соціологічні, економічні, історичні та інші концепції у практиці сучасної ідеологічної боротьби, про виявлення провідних та другорядних тенденцій у буржуазній ідеології і відповідну їх оцінку. Ці питання стають нині об'єктом повсякденної уваги дослідників.

Розв'язання цих завдань має сприяти всемірному поліпшенню ідейно-теоретичного рівня праць з питань критики сучасної буржуазної ідеології, приведення їх у відповідність з тими високими вимогами, які висуває партія перед дослідниками в цій галузі: «вести аргументовану критику буржуазної ідеології, право- і «ліво»-ревізіоністських концепцій, викривати різного роду фальсифікаторів історії, які намагаються применшити міжнародне значення Жовтневої революції, шляху, пройденого нашою партією і народом, давати рішучу відсіч антикомунізму-ві й антирадянщині, опортунізму всім мастей»²⁴.

Запорукою успіхів у цій важливій і відповідальній роботі є глибоке вивчення і всебічне врахування у практиці науково-дослідної й лекційно-пропагандистської роботи настанов ХХV з'їзду КПРС, який підкреслив, що «у боротьбі двох світоглядів не може бути місця нейтралізму і компромісам. Тут потрібна висока політична пильність, активна, оперативна і переконлива пропагандистська робота, своєчасна відсіч ворожим ідеологічним диверсіям»²⁵.

* * *

В передовій статті розглядаються актуальні питання критики буржуазної ідеології в світлі рішень ХХV з'їзду КПРС.

²⁴ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, с. 29.

²⁵ Матеріали ХХV з'їзду КПРС, с. 83.

Про підсумки і завдання розвитку марксистсько-ленінської філософії в республіці в світлі рішень XXV з'їзду КПРС*

Радянський народ успішно завершив перший рік десятої п'ятирічки і готується новими трудовими звершеннями гідно зустріти славне 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Величні здобутки радянських людей в усіх галузях народного господарства, культури і науки свідчать про непохитну волю трудящих нашої країни втілити в життя грандіозні плани партії, зробити новий визначний крок на шляху побудови комуністичного суспільства.

Курс партії, накреслений XXV з'їздом КПРС, виражає корінні інтереси радянського народу. Він забезпечує дальший безперервний економічний, соціальний, політичний і культурний розвиток соціалістичного суспільства, спрямований на розв'язання найактуальніших проблем, які стоять перед країною і відповідають прагненням кожної радянської людини. Реалізація економічної і соціальної програми піднесе наше суспільство на новий, ще не бачений щабель історичного розвитку.

Виступаючи на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС, товариш Л. І. Брежнев, відзначив, що «внутрішня і зовнішня політика партії знаходить гарячу підтримку всіх комуністів, всього радянського народу... Виконання рішень з'їзду, — зазначив він, — стало внутрішньою потребою трудівників міст і сіл»¹.

Здійснення економічних і соціально-політичних завдань, накреслених партією, становить об'єктивну передумову досягнення найбагроднішої і найгуманнішої мети нашого суспільства — формування всебічно і гармонійно розвиненої особи.

Неодмінними умовами формування нової людини є глибоке оволодіння нею марксизмом-ленінізмом, комуністичним світоглядом, виховання її в дусі комуністичної моралі, вироблення кожним членом нашого суспільства активної життєвої позиції.

Особливу роль у справі комуністичного виховання відіграють марксистсько-ленінська філософія і теорія наукового комунізму, які становлять внутрішню наукову основу комуністичного світогляду.

XXV з'їзд КПРС приділив велику увагу дальшому розвиткові суспільних наук взагалі і марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму зокрема. Першочергові теоретичні завдання, визначені з'їздом, — це чітка і конкретна програма наукової діяльності радянських філософів не лише на 10-у п'ятирічку, але й на широку історичну перспективу. З позицій цієї програми і слід аналізувати і оцінювати діяльність кожного вченого, кожного наукового колективу і організації. У мобілізації зусиль філософів на успішне виконання завдань, поставлених партією перед філософською наукою, важливу роль відіграє Філософське товариство СРСР та його відділення.

* Доповідь правління Українського відділення Філософського товариства СРСР на звітно-виборній конференції відділення, зроблена головою відділення членом-кореспондентом АН УРСР В. І. Шинкаруком.

¹ «Комуніст України», № 11, 1976, с. 6.

У червні 1972 року на установчій конференції представників науково-дослідних установ, кафедр, ідеологічних і громадських організацій було засноване Українське відділення Філософського товариства (ФТ) СРСР. Згідно із Статутом ФТ СРСР перед нашим Відділенням були поставлені завдання всебічно сприяти творчому розвитку в республіці наукових досліджень у галузі марксистсько-ленінської філософії, теорії наукового комунізму, методологічних проблем сучасної науки; далі зміцнювати союз філософів, суспільствознавців та природознавців, посилювати методологічний вплив марксистсько-ленінської філософії на інші науки; брати участь у координації наукових досліджень з актуальних проблем філософської науки і наукового комунізму; сприяти підвищенню ідейно-теоретичного і методологічного рівня викладання філософських дисциплін та наукового комунізму у вузах республіки; послідовно боротися проти різних форм буржуазної ідеології, антикомунізму, правого і лівацького ревізіонізму, виявів українського буржуазного націоналізму і сіонізму; широко залучати вчених до пропаганди марксистсько-ленінського вчення.

Виконання цих завдань вимагало повсякденної активної і цілеспрямованої діяльності кожного члена Товариства, кожної первинної групи і організації в цілому. На нашу думку, діяльність Українського відділення Філософського товариства СРСР доцільно аналізувати в контексті розвитку наукових досліджень в галузі марксистсько-ленінської філософії та наукового комунізму в республіці з тим, щоб на цьому фоні відзначити успіхи і виявити недоліки роботи Товариства, визначити те місце, яке воно посіло або має посісти у філософському житті республіки.

Протягом звітнього періоду науковці і викладачі вузів республіки сконцентрували свої зусилля на виконанні завдань XXIV та XXV з'їздів КПРС, постанов Центрального Комітету КПРС та ЦК Компартії України з ідеологічних питань, на реалізації теоретичних настанов, що містяться у доповідях і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва.

Повсякденне піклування Центрального Комітету КПРС та ЦК Компартії України про неухильний розвиток науки і культури всемірно сприяє розгортанню досліджень з найактуальніших проблем, які ставить життя. Вчені республіки добилися певних успіхів у розробці важливих питань марксистсько-ленінської філософії і теорії наукового комунізму, у дальшому зміцненні творчого зв'язку науки з практикою комуністичного будівництва. Вони сприяли поглибленому вивченню трудящими ідей марксизму-ленінізму. Останніми роками розширився фронт наукових досліджень у галузі марксистсько-ленінської філософії і теорії наукового комунізму, урізноманітнилась тематика науково-дослідних і видавничих планів, посилилась практична результативність наукових розробок. Активно здійснюється наступальна критика сучасної буржуазної ідеології. Зріс ідейно-теоретичний і фаховий рівень публікацій.

В центрі уваги науковців республіки — дослідження діалектики суспільно-історичного розвитку в сучасну епоху, вивчення глибоких процесів розвинутого соціалістичного суспільства і закономірностей його переростання в комуністичне. У зв'язку з цим в науково-дослідних планах творчих колективів республіки значне місце посіла розробка проблем дальшого розвитку соціальної структури соціалістичного суспільства і формування його соціальної однорідності, проблем науково-технічної революції і соціального прогресу, вивчення закономірностей розвитку соціалістичного способу життя і становлення радянського народу як нової історичної спільності людей, висвітлення шляхів формування нової людини і комуністичного світогляду та ін.

Це — проблематика великої теоретичної і практичної ваги. І безсумнівно, вона потребує комплексної розробки, поєднання творчих зусиль науковців, що працюють в різних галузях знань: діалектичного й історичного матеріалізму, теорії наукового комунізму, соціології, соціальної психології, етики, естетики, критики буржуазної ідеології.

Творча і ділова атмосфера в нашій роботі, співдружність з ученими інших республік і наукових центрів, передусім дослідних установ м. Москви, дозволили науковцям Радянської України добитись помітних теоретичних і практичних результатів, які становлять певний приріст наукових знань. Зокрема були здійснені дослідження філософсько-соціологічних проблем сучасної науково-технічної революції, форми її поєднання з перевагами соціалістичного способу виробництва; філософського, соціологічного, соціально-психологічного, морального, естетичного, світоглядного аспектів науково-технічної революції.

Результати, одержані внаслідок цих досліджень, викладені у ряді фундаментальних наукових праць. Так, колективом учених Інституту історії партії при ЦК Компартії України створена монографія «КПРС і сучасна науково-технічна революція» (К., 1974). Інститутом філософії АН УРСР разом з науковцями інших установ був підготовлений і виданий цикл наукових праць: «Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції» (К., 1976); «Науково-технічна революція: особа, діяльність, колектив. Соціально-психологічний аспект» (К., 1975); «Сучасна науково-технічна революція та мистецтво» (К., 1972). Оpubліковано чимало наукових статей, брошур й індивідуальних монографій з конкретних проблем науково-технічної революції (зокрема В. І. Войтка, Н. М. Дячкової, В. В. Косолапова). Вийшла друком низка праць, в яких досліджуються об'єктивні закономірності розвитку соціалістичного суспільства. Вперше у нашій республіці науковцями Секції суспільних наук АН УРСР підготовлена фундаментальна праця «Великий радянський народ» (К., 1976), де здійснено комплексний аналіз політичних, соціальних, культурних і економічних передумов виникнення і розвитку єдності соціалістичних націй як нової історичної спільності людей.

Оперативно знайомив читачів з досягненнями учених республіки у розвитку марксистсько-ленінської теорії журнал «Філософська думка». Його сторінки збагатилися новими рубриками: «Характерні риси соціалістичного способу життя», «Проблеми взаємозв'язку науки і практики», «Методологічні проблеми спеціальних наук», «На допомогу соціологові-практику» тощо. У журналі широко висвітлюються питання про формування наукового світогляду як ідейної основи всебічного розвитку особи.

Помітні досягнення учених республіки в розробці проблем діалектичного матеріалізму. Як філософська основа наукового світорозуміння і комуністичного світогляду, як єдино науковий метод пізнання і перетворення дійсності діалектичний матеріалізм розвивається на базі осмислення законів суспільно-історичного процесу, розкриття діалектики становлення комуністичної формації, узагальнення найновіших досягнень природничих і суспільних наук. На сучасному рівні розвитку філософської науки діалектичний матеріалізм становить розгалужену систему філософських знань, яка включає в себе найбільш загальну теорію розвитку, теорію відображення, теорію пізнання, логіку і методологію науки, філософські питання природознавства і суспільствознавства.

І саме тому одному науковому колективові, навіть найбільшому, і неможливо і недоцільно брати на себе дослідження з усіх галузей діалектичного матеріалізму. В нашій країні здійснено і закріплено в рішеннях всесоюзних координаційних органів певний розподіл дослід-

ницької праці, за яким окремі колективи вчених виступають як провідні в розробці певної проблематики діалектичного матеріалізму. Згідно з цим розподілом філософи республіки останнім часом інтенсивно досліджували світоглядний, методологічний і соціальний аспекти діалектичного матеріалізму.

Однією з найважливіших проблем, над якою працювали вчені республіки, було висвітлення єдності діалектичного й історичного матеріалізму як теоретичної основи комуністичного світогляду, розкриття світоглядних аспектів; законів і категорій діалектичного матеріалізму. Філософи республіки досліджували питання про характер зв'язку діалектичного матеріалізму з суспільно-історичною практикою, особливості законів і категорій діалектики в їх застосуванні до осмислення соціально-історичної реальності. Праці вчених республіки допомагають глибше зрозуміти проблеми єдності діалектики, логіки і теорії пізнання, методологічне значення ряду категорій діалектичного матеріалізму для сучасної науки, питання про систематизацію категорій.

В республіці протягом звітного періоду зроблено певні кроки в діалектико-матеріалістичному осмисленні даних сучасного природознавства і дальшому розвитку марксистсько-ленінської методології науки; інтенсивно розроблялись актуальні філософські проблеми математики, фізики, хімії, біології, кібернетики. Потрібно відзначити зрушення в діалектико-матеріалістичному узагальненні спеціального конкретно-методологічного знання, критичного аналізу концепцій, що абсолютизують гносеологічне значення конкретно-наукових методик. Здійснено логіко-методологічний аналіз такої важливої форми сучасного наукового знання, як теорія, розкрито принципи її організації та закономірності розвитку.

Останніми роками в республіці з'явилося чимало оригінальних наукових публікацій з актуальних проблем розвитку діалектичного матеріалізму. Це, наприклад, колективні праці «Матеріалістична діалектика і актуальні питання суспільної практики та наукового пізнання» (К., 1973), «Гносеологічні і соціальні проблеми розвитку хімії» (К., 1974), «Матеріалістична діалектика і концепція доповняльності» (К., 1975). Протягом 1972—1976 років вийшло друком близько 30 індивідуальних монографій з конкретних проблем діалектичного матеріалізму, зокрема праці Г. Г. Вдовиченка, П. С. Дишлевого, В. Т. Павлова, П. П. Бобровського, В. М. Костюка, М. О. Парнюка, В. І. Солдатова, Н. Д. Депенчук, С. Б. Кримського, М. В. Поповича. Науковцями Інституту філософії АН УРСР підготовлений і незабаром побачить світ ряд узагальнюючих праць з проблем діалектики, присвячених 60-й річниці Великого Жовтня. Наукові праці з діалектичного матеріалізму, філософських питань природознавства, логіки і методології науки, що видаються в УРСР, дістають визнання і за межами нашої республіки.

Серйозні дослідження проблем, актуальних як з теоретичного, так і з практичного погляду, здійснені вченими республіки в галузі історичного матеріалізму. Філософи Української РСР розгорнули вивчення питань, пов'язаних з висвітленням історичного матеріалізму як загально-соціологічної теорії; історичного матеріалізму як методологічної основи конкретних суспільних наук; законів і категорій історичного матеріалізму в їх застосуванні до аналізу суспільних явищ і процесів, зокрема закономірностей розвинутого соціалістичного суспільства. З позицій історичного матеріалізму вивчаються окремі сфери суспільного життя, що дістало вияв у широкій реалізації досліджень з конкретної соціологічної і соціально-психологічної проблематики.

У тісному контакті з творчими колективами всесоюзних наукових установ і вченими братніх республік науковці Радянської України роз-

робляють загальнометодологічні проблеми соціального пізнання і соціальної дії. Тут маємо відзначити дослідження методологічних проблем соціального передбачення і прогнозування, соціально-психологічних питань управління і планування; вивчення соціально-класової структури розвинутого соціалістичного суспільства, впливу громадського престижу масових професій на відтворення соціально-професійної структури суспільства, шляхів підвищення трудової та суспільно-політичної активності різних соціальних та соціально-професійних груп.

Теоретичні результати здійснених досліджень дістали втілення у виданнях і підготовлених наукових працях, серед яких — колективні монографії «Ідеологічна боротьба і соціальні зміни в сучасному світі» (Дніпропетровськ, 1974), «Соціально-класова структура розвинутого соціалістичного суспільства» (Харків, 1975), «Соціальні проблеми управління соціалістичним суспільством» (К., 1972), «Соціальні проблеми виробничого колективу» (К., 1972), «Інженерно-психологічні проблеми АСУ» (К., 1975). Крім того, протягом звітнього періоду в республіці видано близько 40 індивідуальних монографій з різних теоретичних і прикладних проблем історичного матеріалізму, наприклад, праці В. І. Куценка, В. Л. Василенка, І. П. Головахи, В. Ф. Безпальчого, І. Ю. Смирнова та ін. Незабаром вийде друком ґрунтовна наукова праця «Методологічні проблеми соціального передбачення», підготовлена колективом співробітників Інституту філософії АН УРСР у творчій співдружності з ученими інших наукових центрів. Опубліковані праці по-новому ставлять ряд важливих проблем філософської науки, містять оригінальні думки і концепції.

Дослідження, проведені вченими республіки, мають пряий вихід у практику комуністичного будівництва, дістають безпосереднє застосування в роботі промислових підприємств і сільськогосподарських організацій, в діяльності партійних і державних органів. Це, насамперед, стосується результатів вивчення соціальних і психологічних проблем, пов'язаних із впровадженням і удосконаленням систем управління народним господарством республіки. Зокрема науковці Інституту філософії АН УРСР разом з кібернетиками, економістами і правознавцями взяли участь у підготовці до створення Республіканської системи автоматизованого збирання і обробки інформації для потреб управління народним господарством (РАС України).

Результати здійснених ними досліджень соціально-психологічних факторів забезпечення функціонування РАС України були передані Держплану УРСР.

Помітний внесок зробили філософи республіки у розробку проблеми соціального регулювання і створення комплексних планів соціально-економічного розвитку промислових підприємств, колгоспів, окремих районів, міст, областей. Так, філософи столиці України взяли активну участь у створенні плану соціально-економічного розвитку Києва і його районів. Таку ж роботу здійснили науковці Дніпропетровська, Донецька, Одеси та інших міст. Соціологи республіки вивчали і узагальнювали досвід, набутий у створенні і впровадженні планів соціально-економічного розвитку виробничих колективів, внаслідок чого було розроблено і впроваджено в практику ряд науково обґрунтованих методик соціального планування розвитку як окремих галузей народного господарства, так і промислових районів. Плідні результати, зокрема, здобуті вченими Донецька і Одеси. Теоретичні і прикладні розробки послужили науково-методичною основою створення і впровадження планів соціального розвитку на підприємствах республіки, становили дійову допомогу виробничим колективам у цій важливій справі. Про це свідчить, наприклад, той факт, що за роки 9-ї п'ятирічки в УРСР

було складено близько 17 тисяч планів соціального розвитку колективів підприємств, які успішно втілюються в життя.

З проблематикою історичного матеріалізму тісно пов'язані дослідження в галузі наукового комунізму. Науковці і викладачі вузів республіки останніми роками доклали чимало зусиль у вивченні характерних рис і особливостей розвинутого соціалістичного суспільства, шляхів удосконалення соціалістичних суспільних відносин та їх переростання в комуністичні. Велика увага була приділена висвітленню закономірностей поступового переходу від соціалізму до комунізму, особливо зростанню керівної ролі Комуністичної партії, піднесенню творчої активності народних мас в комуністичному будівництві, проблемам удосконалення форм і методів комуністичного виховання трудящих, діалектиці становлення комуністичної праці, процесові зближення соціалістичних націй, інтернаціоналізації суспільного життя, закономірностям становлення радянського народу як нової історичної спільності людей. Результати цих досліджень викладені в ряді наукових праць: «Характерні риси і особливості розвинутого соціалістичного суспільства» (К., 1975); «Зростання ролі наукового керівництва суспільними процесами в період будівництва комунізму» (К., 1973); «Інтернаціональне і національне в соціалістичному суспільстві» (К., 1976) та ін. Фундаментальна колективна монографія «Комунізм і формування нової людини» підготовлена викладачами філософського факультету Київського державного університету. Маємо підкреслити, що останнім часом помітно зріс теоретичний рівень праць з наукового комунізму. Концепції, що в них розробляються, відзначаються певною науковою новизною і переконливою аргументацією, висновки ґрунтуються на великому фактичному матеріалі з практичної діяльності КПРС і радянського народу у будівництві нового суспільства.

Дальшого розвитку у звітний період набули наукові дослідження в галузі марксистсько-ленінської етики, естетики і наукового атеїзму. В центрі уваги науковців були проблеми морального, естетичного і атеїстичного виховання трудящих — невід'ємних складових комуністичного виховання. Вчені республіки вивчали загальні закономірності формування моралі та естетичних смаків людини соціалістичного суспільства, шляхи утвердження атеїстичного світогляду членів нашого суспільства як суспільства масового атеїзму. Серед видрукованих останнім часом наукових праць з цих питань філософського знання потрібно відзначити колективні монографії «Морально-естетичні основи формування комуністичного світогляду студентів», (К., 1974). «Релігійна психологія і формування науково-атеїстичного світогляду» (К., 1973). Видано чимало індивідуальних монографій, зокрема праці І. Ф. Надольного, В. К. Танчера, А. Т. Гордієнка, Є. К. Дулумана, В. І. Мазепи, В. Є. Долі, Б. Г. Кубланова, Б. О. Лобовика та ін. Характерними рисами більшості праць, присвячених проблемам марксистсько-ленінської етики, естетики і наукового атеїзму, є посилення зв'язку з практикою комуністичного будівництва, з завданнями ідеологічної роботи партії.

Триває інтенсивне дослідження актуальних питань історії філософської і соціологічної думки на Україні. Видане українською і російською мовами Повне зібрання творів Г. Сковороди в двох томах, вийшла друком колективна монографія «Філософія Григорія Сковороди» (К., 1972), в якій враховані нові матеріали про його творчість. Незабаром побачить світ тритомник творів Феофана Прокоповича, до якого увійшли його праці, вперше перекладені з латинської і раніше не публіковані. Ці та інші видання мають важливе значення для дальшого розгортання досліджень в галузі історії вітчизняної філософії. Вони доз-

воляють глибше висвітлювати історичні джерела ідейної єдності філософських культур братніх російського, українського і білоруського народів.

Науковці Української РСР піддають аргументованій, гострій і принциповій критиці всілякі вияви сучасної буржуазної філософії та соціології. З марксистсько-ленінських партійних позицій доводиться антинауковість і шкідливість ревізіоністських «теорій», що спотворюють сутність сучасного суспільно-історичного розвитку, а також концепції «конвергенції» капіталізму і соціалізму, «деідеологізації», «масової культури», дрібнобуржуазного анархізму, інтуїтивізму, екзистенціалізму, персоналізму, неофрейдизму, феноменологізму, позитивізму та ін., здійснюється критика ідеалістичних фальсифікацій практики.

Вчені республіки викривають ідеологічні засади українського буржуазного націоналізму, показуючи антинауковий характер буржуазно-націоналістичних концепцій походження і сутності націй. У їхніх працях з'ясовуються соціально-класові корені буржуазного націоналізму, доводиться його антикомуністична сутність, ідеологічна і політична спорідненість із сіонізмом. Про активізацію діяльності вчених республіки в галузі критики сучасної буржуазної ідеології свідчить вихід у світ низки колективних й індивідуальних праць з цієї проблематики: «Критика буржуазних теорій конвергенції капіталізму і соціалізму» (К., 1974); «Релігія і атеїзм у сучасній боротьбі ідей» (К., 1975); Голдовський Л. І. «Реакційна суть ідеології реформізму» (К., 1974); Хміль І. С. «Антикомунізм у соціально-економічному і політичному житті США» (К., 1975); Задирако П. С. «Криза буржуазної соціології ФРН» (К.—Одеса, 1975); Римаренко Ю. І. «Буржуазний націоналізм та його «теорія» націй» (К., 1974) та ін. Незабаром вийде у світ підготовлена установами Секції суспільних наук АН УРСР фундаментальна наукова праця, присвячена критиці буржуазних, буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських концепцій суспільного розвитку.

Творчі здобутки філософів республіки у звітний період великою мірою зумовлені постійним піклуванням ЦК КПРС про розвиток суспільних наук, повсякденною увагою, яку приділяє ЦК Компартії України діяльності наукових установ, вузівських кафедр, кожного творчого колективу, громадських наукових організацій.

Українське відділення Філософського товариства СРСР, керуючись настановами партії, зробило чималий внесок у загальний розвиток філософських досліджень в республіці; протягом майже п'яти років від свого заснування воно здійснює значну організаторську роботу, спрямовує увагу вчених на найактуальніші завдання, що стоять перед радянською наукою.

Першими кроками обраного на установчій конференції Правління Українського відділення ФТ СРСР були заходи для кількісного зростання Товариства, створення первинних груп в науково-дослідних установах, регіональних філіалах Відділення. Велику допомогу в організаційному становленні Відділення, у налагодженні його роботи подавала Президія ФТ СРСР.

Після підготовчих заходів за рішенням республіканської установчої конференції були створені Дніпропетровський, Донецький, Київський, Львівський, Одеський і Харківський регіональні філіали Відділення, а для безпосереднього керівництва їх роботою обрані бюро філіалів. Правління, спираючись на бюро філіалів, чимало зробило для залучення в члени Товариства науковців і викладачів кафедр. За звітний період склад Товариства поповнився 27 колективними та 1140 індивідуальними членами, створено 96 первинних груп. У Дніпропетровсь-

кому філіалі нині функціонує 13 первинних груп, в яких налічується 137 членів, у Донецькому відповідно — 16 і 214, у Київському — 21 і 341, Львівському — 19 і 196, в Одеському — 9 і 86, Харківському — 18 і 184.

Оскільки на правах колективного члена до Філософського товариства увійшло Українське відділення Радянської соціологічної асоціації, яке має 54 колективних і 216 індивідуальних членів, то загальний кількісний склад Українського відділення ФТ СРСР на початок 1977 року становив 1455 членів. Отож, Українське відділення ФТ СРСР об'єднує великий загін філософів, здатний ставити перед собою і розв'язувати важливі завдання щодо дальшого розвитку марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму, щодо значного поліпшення їх викладання у вузах республіки.

Після того, як в основному закінчився період організаційного становлення, Українське відділення ФТ СРСР здійснило певну наукову і науково-організаційну роботу, пов'язану з посиленням контролю з боку філософської громадськості за ходом виконання державних науководослідних і видавничих планів та планів підготовки висококваліфікованих кадрів для наукової і науково-педагогічної роботи; за підвищенням ідейно-теоретичного та фахового рівня наукових розробок і публікацій; поліпшенням тематичної спрямованості науководослідних планів та координації наукових досліджень в республіці.

Для якнайширшого залучення наукової громадськості до активної участі у філософському житті республіки Правління Українського відділення ФТ СРСР створило 14 науково-координаційних секцій з основних наукових напрямів і найважливіших проблем.

До складу секцій увійшли провідні вчені, що представляють дослідницькі колективи різних наукових і вузівських центрів. Свою роботу секції здійснювали в руслі завдань, які стоять перед Філософським товариством.

Українське відділення ФТ СРСР разом з Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Інститутом філософії АН УРСР здійснило заходи для посилення контролю за виконанням науководослідних і видавничих планів на 9-у п'ятирічку. Питання про хід виконання цих планів обговорювалось на пленумі Українського відділення ФТ СРСР, на засіданнях науково-координаційних секцій та бюро філіалів, в первинних групах. Вони були предметом серйозної і ділової розмови на нараді завідуючих кафедрами вузів республіки, скликаній 1974 року за ініціативою Українського відділення ФТ СРСР. Внаслідок цих заходів активізувалась діяльність наукових колективів і окремих дослідників, спрямована на виконання планових завдань.

Українське відділення ФТ СРСР подавало допомогу Мінвузу УРСР та Інституту філософії АН УРСР у складанні зведеного плану наукових досліджень у республіці на 10-ту п'ятирічку. Завдяки роботі, здійсненій в первинних групах, бюро філіалів, у Правлінні Відділення було зібрано і систематизовано філософську тематику, яку передбачається розробляти протягом 1976—1980 років в Інституті філософії та Інституті суспільних наук АН УРСР, в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС та Вищій партійній школі при ЦК КП України, на філософських кафедрах і кафедрах наукового комунізму вузів республіки. Це сприяло вдосконаленню тематики планів науководослідної роботи на наступне п'ятиріччя, уникненню дублювання, дрібних і малозначущих тем.

Українське відділення ФТ СРСР приділяє особливу увагу станowi та перспективам розробки в республіці найважливіших проблем марк-

систсько-ленінської філософії. Зокрема, Правління і його науково-координувальні секції зібрали і систематизували тематику досліджень закономірностей розвитку соціалістичного способу життя, координують наукову діяльність окремих колективів, допомагають їм визначити свій аспект дослідження. Результати цієї роботи закріплені в рішеннях спільного засідання пленуму Українського відділення ФТ СРСР і академічної Науково-координувальної ради з діалектичного й історичного матеріалізму, що відбулося в жовтні 1976 р.

З метою підвищення якості філософської продукції і ознайомлення наукової громадськості з сучасними вимогами до ідейно-теоретичного і фахового рівня наукових публікацій, Правління Українського відділення ФТ СРСР і редакція журналу «Філософська думка» систематично здійснювали аналіз філософської літератури, що випускалась видавництвами республіки, готували і публікували огляди, які охоплювали дослідження як з цілих галузей філософського знання, так і з окремих проблем. У «Філософській думці» друкувались огляди праць з марксистсько-ленінської естетики (№ 6, 1974), з проблем праці (№ 1, 1974), філософських проблем біології (№ 3, 1975), історії марксистсько-ленінської філософії (№ 4, 1976), соціологічних проблем управління суспільними процесами (№ 1, 1976) та ін.

Для активізації розробки актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії Українське відділення ФТ СРСР разом з журналом «Філософська думка» оголосило закритий конкурс на кращі наукові статті з діалектичного й історичного матеріалізму. На цей конкурс, який тривав протягом 1975—1976 рр., надійшло чимало статей з різних наукових і вузівських центрів України. Після глибокого вивчення поданих матеріалів, всебічного порівняльного аналізу їх змісту, ступеню актуальності висвітлених проблем, ідейно-теоретичного і фахового рівня їх розв'язання були визначені переможці конкурсу, про що повідомлено на сторінках журналу².

Важливою формою пошкваллення філософського життя в республіці є організація і проведення всесоюзних і республіканських наукових конференцій та симпозіумів. Такі форуми вчених є дійовим засобом координації дослідницької діяльності і виявлення найновіших досягнень в тій чи іншій галузі філософського знання, ефективним важелем піднесення ідейно-теоретичного і фахового рівня наукових досліджень, важливою формою виховання наукових кадрів. Тому Українське відділення ФТ СРСР приділяло значну увагу цій ділянці наукової і організаційної роботи. За звітний період наше Відділення разом з іншими республіканськими науковими організаціями брало участь у підготовці і проведенні 7-ми наукових конференцій і симпозіумів, зокрема з проблем діалектичного й історичного матеріалізму як філософської основи комуністичного світогляду і методологічного фундаменту сучасного природознавства. Всесоюзні конференції з актуальних проблем творчості, з питань комплексного вивчення людини і формування всебічно розвиненої особи були скликані за ініціативою Філософського товариства СРСР і організаційно забезпечені його силами.

Українське відділення ФТ СРСР взяло також участь у підготовці і проведенні Круглого стола з проблем науково-технічної революції і формування нової людини, організованого у Києві 1975 року журналами «Вопросы философии» та «Філософська думка». Докладні звіти про його роботу були опубліковані в журналах³.

² Див.: «Філософська думка», 1977, № 1.

³ Див.: «Філософська думка», 1975, № 4; «Вопросы философии», 1975, № 7, 8, 10.

Плідною була діяльність і філіалів та первинних груп Українського відділення ФТ СРСР. Особливо це стосується пропагандистської й ідейно-виховної роботи, спрямованої на роз'яснення ленінської політики Комуністичної партії, пропаганду марксистсько-ленінської теорії, найважливіших досягнень філософської науки й теорії наукового комунізму. Доробок учених республіки тут чималий — тисячі лекцій перед трудящими міст і сіл, сотні науково-популярних брошюр і статей в періодичній пресі, десятки виступів по радіо і телебаченню, присвячених історичним рішенням XXV з'їзду КПРС. Уся ця робота була підпорядкована важливій меті — озброювати широкі трудящі маси найпередовішими науковими знаннями, сприяти масовому вивченню марксистсько-ленінської теорії, реалізації завдань комуністичного виховання і формування комуністичного світогляду. Широко використовувались такі форми політико-масової роботи, як творчі звіти наукових колективів перед трудящими міста, району, області (Київський філіал), проведення Днів науки (Львівський і Дніпропетровський філіали), Ленінських читань (Одеський і Донецький філіали). Члени Харківського, Київського, Львівського та інших філіалів Українського відділення ФТ СРСР брали активну участь у заходах мережі політосвіти при райкомах, міськомках, обкомах партії, систематично подавали науково-методичну допомогу в проведенні методологічних семінарів, у підготовці місцевих активів пропагандистів тощо. У пропагандистській та ідейно-виховній діяльності членів Товариства яскраво виявилась єдність науково-дослідницьких й ідеологічних завдань марксистсько-ленінської філософії і теорії наукового комунізму.

Отже, Українське відділення ФТ СРСР відіграє нині помітну роль у філософському житті республіки. Однак усе досягнуте за цей час слід розглядати лише як перші кроки в широкому розгортанні його діяльності.

Прискорений рух суспільства до комунізму зумовлює потребу в дальшому творчому розвитку марксистсько-ленінської теорії. «На нинішньому етапі розвитку країни, — підкреслив на XXV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — потреба в дальшій творчій розробці теорії не зменшується, а, навпаки, стає ще більшою»⁴. Радянський народ будує нове суспільство, не бачене ще в людській історії. До нього можна йти лише новими, неторованими шляхами. Тому кожний крок вперед, кожне суспільно-історичне досягнення нашого народу вимагає якнайглибшого теоретичного осмислення та наукового обґрунтування.

XXV з'їзд КПРС підбив підсумки теоретичної діяльності партії за минулий період, дав усебічну оцінку дослідженням, що здійснюються в галузі суспільних наук, у тому числі — філософії і наукового комунізму. На основі марксистсько-ленінського аналізу стану наукових досліджень процесів, характерних для розвинутого соціалізму, і потреб комуністичного будівництва в нашій країні XXV з'їзд КПРС визначив найголовніші напрями розвитку суспільних наук, проблеми, що потребують першочергового розв'язання. В сучасних умовах і в перспективі першорядного теоретичного і практичного значення набуває завдання дальшого наукового узагальнення всесвітньо-історичного досвіду КПРС, поглибленого теоретичного дослідження проблем розвитку соціалістичного суспільства і закономірностей його переростання в комуністичне. Пильна увага має бути приділена дальшій розробці теорії продуктивних сил і виробничих відносин, змінам в характері і змісті праці в умовах зрілого соціалізму, удосконаленню форм розподілу за працею, поєднан-

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 81.

ню морального та матеріального стимулювання. Актуальним є аналіз тенденцій, що характеризують зміни соціальної структури радянського суспільства, зрушення в соціалістичному побуті, розвиток нашої багатонаціональної культури, соціалістичного способу життя. Надзвичайно важливою є розробка проблем формування нової людини, удосконалення форм і методів виховної, ідеологічної роботи, на велику увагу заслуговує вивчення громадської думки.

Радянські філософи усвідомлюють як своє головне завдання дальший розвиток діалектичного й історичного матеріалізму як методологічного фундаменту наукового пізнання природи і суспільства, єдиного наукового методу перетворення дійсності і цілеспрямованого керівництва суспільно-історичним процесом, адже «політична лінія марксизму, — вчив В. І. Ленін, — ...нерозривно зв'язана з його філософськими основами»⁵. Слід поглибити розробку питань матеріалістичної діалектики як загальної теорії розвитку. Це надзвичайно відповідальна і складна робота, яка передбачає об'єднання зусиль багатьох учених. Інститут філософії АН СРСР готує до друку багатотомну працю, в якій буде здійснений систематичний аналіз матеріалістичної діалектики як загальної теорії розвитку. У створенні цієї праці мають узяти участь кращі наукові сили нашої республіки.

Важливо і далі на основі філософського узагальнення найновіших досягнень науки і практики розвивати лєнінську теорію відображення, розширювати дослідження світоглядних аспектів і методологічних функцій законів і категорій матеріалістичної діалектики. Великого логіко-методологічного значення набуває висвітлення діалектико-матеріалістичних принципів синтезу наукових знань, категоріальних структур, стилю і методів сучасного науково-теоретичного мислення. Потрібно приділити увагу вивченню проблем єдності суспільних, природничих і технічних наук в процесі пізнання і перетворення світу, інтенсивніше розробляти філософсько-соціологічні проблеми екологічного середовища тощо.

На нинішньому етапі розвитку діалектичного й історичного матеріалізму на передній план висуваються проблеми теорії матеріалістичної діалектики як цілісної світоглядної і методологічної системи, розробка категорій і законів діалектики як філософської основи практичного і духовного освоєння світу, аналіз нових форм взаємозв'язку теорії і практики в сучасних умовах, з'ясування світоглядних і методологічних аспектів принципу практики, вивчення структури і динаміки суперечностей соціальної форми руху матерії. Важливе значення має всебічне висвітлення діалектики становлення комуністичного суспільства, діалектики переростання соціалістичного способу життя в комуністичний. Філософи республіки повинні здійснювати дальшу розробку історичного матеріалізму як загальносоціологічної теорії і методології суспільних наук, розкривати методологічну функцію категорій, законів і принципів історичного матеріалізму.

Перед ученими-суспільствознавцями, як відзначається у редакційній статті газети «Правда» «Високий обов'язок радянських філософів»⁶, стоїть завдання створити цілу галузь досліджень методологічних питань суспільних наук. Тут велике значення має розкриття особливостей діалектики суб'єкта і об'єкта у пізнанні суспільної дійсності, розробка типології суспільного знання, аналіз теоретико-пізнавального статусу соціальних фактів і специфіки їх наукового узагальнення. Важливе по-

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 392.

⁶ «Правда», 1975, 19 сєнтября.

глиблене дослідження структури суспільної свідомості в умовах розвинутого соціалізму, складної картини відображення в ній суспільних явищ і подій, закономірностей її подальших змін у процесі будівництва комунізму. У розв'язанні цих та інших складних філософських проблем потрібна чітка координація роботи науковців республіки з діяльністю всесоюзних наукових центрів і колективів учених братніх республік.

На новому етапі комуністичного будівництва в нашій країні зростають вимоги до досліджень в галузі теорії наукового комунізму. Істотно важливим є вивчення всесвітньо-історичних змін, що відбуваються в сучасну епоху, міжнародної діяльності КПРС, її дедалі зростаючого впливу на дальше поглиблення світового революційного процесу. Потрібно піднести на новий, вищий рівень аналіз процесу дальшого зміцнення системи світового соціалізму — вирішального фактора суспільного розвитку, а також проблем, пов'язаних із загостренням класової боротьби в сучасному буржуазному суспільстві, поглибленням ідейно-політичної кризи капіталістичного світу.

Першорядного ідейно-політичного й ідеологічного значення (особливо в умовах всенародної підготовки до відзначення 60-ї річниці Великого Жовтня) набувають дослідження основних напрямів розвитку політичної системи радянського суспільства, органічного зв'язку соціалізму і демократії, гуманістичного характеру радянської держави. Потрібно приділяти серйозну увагу висвітленню соціально-політичної, ідейної та моральної єдності радянського народу, процесу розквіту і зближення соціалістичних націй, дальшого розвитку радянського народу як нової історичної спільності людей. Радянські філософи покликані ще активніше показувати героїчну боротьбу трудящих нашої країни за втілення в життя історичних рішень XXV з'їзду партії, за неухильне зростання добробуту і культури радянських людей. Широке поле для досліджень — особливості змісту і характеру праці в умовах зрілого соціалізму, закономірності її переростання в працю комуністичну, зміст і структура потреб в розвинутому соціалістичному суспільстві і динаміка їх задоволення, закономірності виховання нової людини, форми і методи патріотичного й інтернаціонального виховання. Діяльність учених в галузі теорії наукового комунізму має бути підпорядкована важливій меті — дати вагоме теоретичне обґрунтування практики комуністичного будівництва.

Великі завдання, що тісно пов'язані з життям нашого суспільства, стоять перед етикою, естетикою і науковим атеїзмом. У центрі уваги представників цих галузей філософської науки повинна бути розробка проблем, що належать до різних аспектів комуністичного виховання, забезпечення умов становлення нової людини, розвитку і збагачення її духовного світу, удосконалення способу життя радянських людей, формування і впровадження нових радянських обрядів.

Партія надає винятково важливого значення дальшому розвитку суспільних наук, підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві. Для успішного виконання настанов партії потрібно завжди пам'ятати, що визначальною умовою плідності наукових розробок, розвитку того чи іншого наукового напрямку є і повинен бути тісний зв'язок науково-дослідницької тематики з життям, із завданнями ідеологічної боротьби. Справжня науковість можлива тільки на ґрунті марксистсько-ленінської методологічної платформи, послідовного додержання ленінських принципів партійності і класового підходу в аналізі суспільних явищ. Вона невіддільна від послідовної, принципової, гострої боротьби проти зазіхань на чистоту марксизму-ленінізму, проти різних виявів буржуазної ідеології, антикомунізму, ревізіонізму, реформізму, буржуазного націоналізму.

Перед радянськими філософами стоять великі відповідальні завдання, які в чіткій і концентрованій формі викладені в історичних рішеннях XXV з'їзду КПРС, і філософська громадськість республіки повинна докласти всіх сил для успішного втілення їх у життя. Українське відділення ФТ СРСР покликане активно сприяти дальшому вдосконаленню тематики наукових досліджень, піднесенню ідейно-теоретичного рівня розробок, посиленню зв'язку наукових досліджень з життям і підвищенню їх практичної результативності, забезпеченню координації зусиль учених у розв'язанні актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму.

Партія створила всі умови для прискореного розвитку радянської науки. Це зобов'язує кожний науковий колектив, кожного дослідника працювати творчо і самовіддано, наполегливо долати труднощі, створювати атмосферу сміливого пошуку, плідних наукових дискусій і товариської вимогливості, повсякденно дбати про збагачення радянської науки новими здобутками, про ефективний зв'язок наукових досліджень з практикою комуністичного будівництва.

* * *

В докладе правління Українського відділення Філософського товариства СРСР на отчетно-выборной конференції відділення, зробаном председателем Відділення членом-корреспондентом АН УРСР В. И. Шинкаруком, подводятся основные итоги научно-исследовательской деятельности ученых республики в области марксистско-ленинской философии и научного коммунизма за годы существования Украинского отделения Філософського товариства СРСР, отмечаются успехи и недостатки работы Отделения, определяется то место, которое оно заняло и должно занять в философской жизни республики, конкретизируются задачи, поставленные XXV съездом КПСС перед общественными науками, в частности перед марксистско-ленинской философией и научным коммунизмом.

Становлення комуністичної праці та її стимулювання

Будівництво комуністичного суспільства висуває ряд важливих проблем, які вимагають поглибленого теоретичного дослідження. Серед них XXV з'їзд КПРС виділив і характер та зміст праці в умовах зрілого соціалізму, зміни соціальної структури, удосконалення розподілу за працею, поєднання морального та матеріального стимулювання та ін.¹

Однією з особливостей праці за розвинутого соціалізму є наявність в ній елементів праці комуністичної, тому питання про їх стимулювання набуває величезного практичного значення. Теоретична розробка цієї проблеми пов'язана, зокрема, із з'ясуванням цілої низки аспектів, серед яких потрібно особливо виділити такі: а) сутність, зміст, умови, методи і засоби стимулювання; б) діалектика становлення ознак комуністичної праці і особливості її стимулювання в умовах розвинутого соціалізму; в) деякі прогнози щодо стимулювання праці у період переходу до повного комунізму. Розглядові цих питань і присвячується дана стаття.

У нашій філософській літературі існують різні погляди щодо виявів комуністичної праці на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. Найбільш ґрунтовними, на нашу думку, є міркування Р. І. Косолапова, Д. П. Кайдалова та Є. І. Суїменка². Вважаємо, що вияви комуністичної праці потрібно поділяти за ознаками і формами. Ознаки — це характерні риси комуністичної праці, що виникають і розвиваються у процесі будівництва соціалістичного і комуністичного суспільства. Форми — це ті організаційні утворення, в яких існують нові матеріально-технічні та соціальні риси комуністичної праці за соціалізму. До них належать, наприклад, комуністичні суботники, рух за комуністичне ставлення до праці, бригади комуністичної праці тощо.

Істотворення праці на комуністичних засадах передбачає комплекс соціальних заходів, спрямованих на її стимулювання. Насамперед виділимо і визначимо низку понять, які охоплюють зміст поняття «стимулювання». До них можна залічити «інтереси», «потреби», «мотиви», «стимули», «матеріальне стимулювання», «моральне стимулювання», «умови», «засоби», «форми стимулювання» та ін. У їх визначенні вчені ще не дійшли єдиної думки. На наш погляд, найбільш широким є поняття «інтереси». Воно означає сукупність життєвих установок суспільства, класу, соціальної групи чи особи. Поняття «мотивів» поширюється здебільшого на особу — як відображення її матеріальних та духовних потреб. «Стимули» можна розглядати як види або форми спонування до дії. Стимули поділяються на особисті та суспільні і відображають соціально-класову природу потреб. Власне стимулювання можна визначити таким чином — це система форм і методів впливу на особу з метою активізації її діяльності. Стимулювання праці є одним із важливих чинників успішного розв'язання завдань, які стоять перед виробництвом і суспільством загалом. Стимулювання залежить від сус-

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 81.

² Див.: Косолапов Р. И. Социализм. К вопросам теории. М., 1975; Кайдалов Д. П. и Суименко Е. И. Актуальные проблемы социологии труда. М., 1974.

пільних об'єктивних і суб'єктивних умов і поділяється на матеріальне і моральне, особисте і колективне. Об'єктивні умови стимулювання праці за соціалізму — це базис розвинутого соціалістичного суспільства з його виробничими відносинами; суб'єктивні — цілеспрямована свідома діяльність органів політичної влади цього суспільства, управління з їх науково розробленою системою матеріального і морального стимулювання суспільної праці.

Визначення матеріального стимулювання загальновідоме. Стосовно морального існують різні точки зору. Одні автори вважають, що під цим слід розуміти лише форми і методи заохочення у вигляді нагород, грамот, премій, відзначення на Дошці пошани, занесення у Книгу пошани, оголошення подяки тощо; інші моральним стимулюванням вважають утворення доброзичливих міжособових стосунків між членами колективу, відносини між суб'єктом і об'єктом управління; треті вбачають моральне стимулювання у високому рівні задоволеності людини процесом та результатами своєї праці. Усі ці уявлення схоплюють ті чи ті сторони морального стимулювання, але не розкривають його у всій повноті. Ми пропонуємо таке визначення: моральне стимулювання — це система організаційних та морально-психологічних методів і форм впливу на особу з метою оптимізації її розумової і фізичної діяльності.

Розглянемо деякі аспекти проблеми стимулювання комуністичної праці в умовах розвинутого соціалізму. Розвинутий соціалізм належить до першої фази комуністичної формації, коли соціалізм переростає у комунізм вже на власній основі. «Розвинутий соціалізм, — відзначається у Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — характеризується з'єднанням досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, рішучим поворотом до інтенсивних методів розвитку економіки, якісно новим рівнем і масштабами виробництва, які дають можливість безпосередньо розв'язувати завдання створення матеріально-технічної бази комунізму, забезпечувати безперервне зростання добробуту трудящих, добиватися важливих успіхів в економічному змаганні з капіталізмом»³. У цей період поряд із прискореним розвитком виробництва першорядного значення набуває розвиток суб'єкта виробництва — людини. Цим і зумовлені характерні особливості стимулювання комуністичної праці — на даному етапі воно виконує подвійну функцію: з одного боку, є одним із засобів забезпечення побудови матеріально-технічної бази комунізму, з другого — формування нового типу особи. Розширення діапазону дії об'єктивних і суб'єктивних умов стимулювання приводить до виникнення нових методів, форм і засобів заохочення.

Які ж елементи комуністичної праці виявляються у період розвинутого соціалізму і мають дістати всіляку підтримку? Вважаємо, що тут можна виділити: відносно високий рівень гармонізації праці; ставлення більшості трудящих до суспільної праці як до засобу виявлення людської сутності, основи формування і застосування творчих здатностей, розуміння суспільної значущості праці; висока і масова трудова активність, підвищення рівня усупільнення праці тощо. Стимулювання, всебічна підтримка цих та інших елементів комуністичної праці — завдання величезної ваги.

Магістральним напрямом перетворення соціалістичної праці на комуністичну є її дальша гармонізація, яка означає подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, перетворення сільськогосподарської праці на різновид індустріальної, розширення діапазо-

³ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 9.

ну дії закону зміни праці (цього, за словами К. Маркса, «загального закону суспільного виробництва»⁴), збільшення вільного часу, підвищення професійно-технічного і культурно-освітнього рівня особи, розвиток творчого характеру діяльності.

Стимулювання процесу дальшої гармонізації суспільної праці в умовах соціалізму здійснюється через планомірне зміцнення і вдосконалення матеріальної бази виробництва, впровадження найновіших досягнень науково-технічної революції, всемірну механізацію, автоматизацію і кібернетизацію виробництва, підвищення рівня усупільнення виробництва. Розвиток матеріальної основи праці за розвинутого соціалізму дедалі більше стає рушієм соціальних процесів, що формують ознаки комуністичної праці, а сам характер праці набуває значення фактору стимулювання. Зменшуються непродуктивні витрати часу, частка нецікавих, одноманітних трудових функцій. Мірою того, як праця набуває творчого характеру, вона перетворюється на самоцінність, внутрішню потребу людини, зменшується ступінь зовнішньої необхідності праці. Звичайно, процес цей поступовий, але закономірний.

XXV з'їзд КПРС розробив великий комплекс заходів, спрямованих на збагачення об'єктивних умов стимулювання комуністичної праці. Це — піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, зміцнення економічної могутності, значне поліпшення умов праці і побуту, дальший прогрес охорони здоров'я, освіти і культури, всебічне виховання особи⁵. Серед основних засобів і методів забезпечення успішного виконання завдань, що стоять перед розвинутим соціалістичним суспільством, XXV з'їзд КПРС особливо виділив матеріальне і моральне стимулювання та виховання комуністичної свідомості. Дальший розвиток ідеї з'їзду щодо стимулювання праці дістали у прийнятих останнім часом постановках ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» та «Про всесоюзне соціалістичне змагання за підвищення ефективності виробництва і якості праці, успішне виконання завдань десятої п'ятирічки»⁶, де йдеться про наукове прогнозування і упровадження у виробництво досягнень науково-технічної революції, оптимізацію управління, естетизацію виробництва тощо.

На сучасному етапі розвитку радянського суспільства закони соціалізму виявляються у новій якості. Це, зокрема, стосується закону зміни праці. Розкриваючи зміст цього закону, Д. П. Кайдалов та Є. І. Суїменко справедливо зазначають, що зміна праці «характеризується по-перше, вільним вибором родів і видів діяльності, вільною їх зміною і, по-друге, гармонійним характером чергування різних занять»⁷. Об'єктивні умови розвинутого соціалізму сприяють підвищенню рівня свободи вибору діяльності, розширюють можливості виходу особи за межі вузької спеціалізації. Закон зміни праці, збільшуючи свободу вибору, водночас збільшує і стабільність заняття певним видом діяльності, бо в ній реалізуються уподобання людини. Посилення дії цього закону приводить, крім того, до заміни спеціалізованого людського компонента виробництва речовим, а людській компонент стає більш універсальним.

Але не тільки у цьому полягає стимулююче значення цього закону. Тенденція до розширення свободи вибору зумовлює істотні зрушення у

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 461.

⁵ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 44—45.

⁶ Див.: «Правда», 1976, 2 лютого; «Коммунист», 1977, № 1.

⁷ Кайдалов Д. П., Суїменко Е. И. Актуальные проблемы социологии труда, с. 29.

психології особи, у суб'єктивному ставленні до праці, відіграє велику роль у зростанні естетичного насичення праці, адже зосередження на процесі творчої діяльності не тільки уваги, а й усіх людських здібностей зумовлює й адекватне чуттєве сприймання об'єкту. Посилення інтересу трудівників до змістовних, складних видів праці, вболівання за результати своєї діяльності і успіх колективу — характерна риса соціалістичного способу життя. Як показано у монографії Р. І. Косолапова⁸, а також у статті співробітників лабораторії соціологічних досліджень Ленінградського університету В. О. Ядова та А. Г. Здравомислова⁹, вже нині перше місце у системі мотивів суспільної праці посідає її зміст, а вже після того — розмір заробітної плати.

У стимулюванні комуністичних елементів праці XXV з'їзд КПРС особливо наголосив на таких засобах, як матеріальне та моральне заохочення, удосконалення організаційно-управлінської структури суспільного виробництва, піднесення рівня ідеологічної й ідейно-виховної роботи, комуністичного виховання трудящих.

Із розвитком соціалістичного суспільства значення матеріального стимулювання не зменшується, а, навпаки, зростає. Керуючись вказівкою В. І. Леніна, що «розподіл є метод, знаряддя, засіб для підвищення виробництва»¹⁰, XXV з'їзд КПРС підкреслив особливе значення таких прогресивних форм матеріального заохочення, як «оплата праці за кінцеву продукцію або закінчені об'єкти, безнарядні системи, стимулювання збільшення випуску високоякісної продукції з меншою чисельністю працівників»¹¹.

Нині, у відповідності з рішеннями XXV з'їзду КПРС, матеріальне стимулювання праці здійснюється в трьох головних напрямках — масштабі всієї країни, конкретного колективу, окремого працівника — у різноманітних формах: безпосереднє підвищення заробітної плати, преміювання, збільшення фондів суспільного споживання, поліпшення умов праці, житлових і побутових умов та ін. Великою ефективністю відзначаються такі прогресивні методи стимулювання, як оплата праці за кінцеву продукцію, за єдиними нарядами та безнарядно-ланковою системою.

Праця у суспільстві розвинутого соціалізму для більшості трудящих стала природною потребою, мірилом соціальної цінності особи. Але неправильна думка, що вона вже тепер перестала бути засобом до життя. За розвинутого соціалізму праця виконує дві взаємопов'язані функції: з одного боку, вона є засобом для задоволення матеріальних потреб, з другого — засобом для задоволення потреби у самій діяльності, засобом для розкриття творчих здібностей людини, формою її самоутвердження. Причому мірою дальшого розвитку суспільства значення другої функції зростає.

Важливою формою стимулювання праці є винагородження у вигляді премій. Будучи, звичайно, матеріальним, воно водночас має й морально-етичний аспект, свідчить про особливу суспільну значущість праці трудівника:

Велике значення у системі заохочення праці має моральне стимулювання, через яке діяльність людини дістає суспільне визнання.

У системі морального стимулювання потрібно особливо виділити формування доброзичливих міжособових стосунків у колективі, створення морально-психологічного клімату, сприятливого як для ефек-

⁸ Див.: Косолапов Р. И. Социализм. К вопросам теории, с. 263.

⁹ Див.: Социальная психология личности. Сб. ст. Л., 1974, с. 50—51.

¹⁰ Ленин В. И. Полное собр. творений, т. 43, с. 331.

¹¹ Материали XXV з'їзду КПРС, с. 147.

тивної праці, так і для розвитку людини. Вплив цих факторів на результати праці безпосередній і дуже помітний. Встановлено, що коливання продуктивності праці істотно залежить від типу міжособових стосунків. Продуктивність фізичної праці у колективі, де панують добрі міжособові стосунки, зростає на 4,2 процента, а де таких стосунків немає — знижується на 1,8—2,5 процента. Особливо великого значення набуває сприятливий психологічний клімат у колективі, де займаються розумовою працею. Як показали дослідження, проведені авторами у Київському інституті цивільної авіації, негативні емоції знижують рівень розумової потенції на 10—20 процентів, а у деяких осіб — на 50—60 процентів і навіть більше. Важливими факторами, які впливають на формування сприятливого клімату у колективі ми вважаємо: а) повсякденну турботу про матеріальні та побутові умови життя кожного члена колективу; б) створення зручних умов для праці; в) удосконалення міжособових відносин у колективі.

У суспільстві існує досить складна структура міжособових соціальних зв'язків — субординаційні відносини (між різними управлінськими рівнями), координаційні (між індивідами з однаковим службовим статусом), суплетивні (доповняльні, поза межами трудового колективу) тощо. Усі вони чинять постійний вплив на особистість. Стосовно стимулювання трудової діяльності людини особливо тут слід виділити управлінські відносини. Культура і стиль управління, особисті якості керівника, його знання справи, особистий приклад великою мірою впливають на ефективність праці. Удосконалення і дальша демократизація системи управління сприяють розвитку таких рис комуністичної праці, як висока колективна і особиста зацікавленість у результатах праці, активна участь трудящих у науковій організації виробництва, творче ставлення до своєї справи. XXV з'їзд КПРС особливо підкреслив важливість удосконалення системи управління. Товариш Л. І. Брежнев зазначив у Звітній доповіді з'їздові: «...заходи щодо поліпшення керівництва економікою ми вправі, мало того — ми повинні, розглядати як найважливіший резерв, використання якого допоможе успішно виконати десятій п'ятирічний план, дати ефект уже в найближчому майбутньому»¹².

З піднесенням суспільної свідомості особи зростає роль і таких форм морального стимулювання, як нагородження, вручення грамот, відзначення на Дошці пошани, занесення у Книгу пошани, оголошення подяки. Їх значення як методів заохочення вже досить докладно проаналізовано у працях радянських вчених-суспільствознавців. Проте ще недостатньо розроблена методика процедури нагородження, мало праць, де б з етико-психологічного погляду розглядався порядок церемоніалу. Нам хотілося б виділити такі неодмінні вимоги щодо цього, як своєчасність, урочистість обстановки, гласність, публічне висвітлення успіхів кращих трудівників.

Одним із найважливіших моральних стимуляторів, які сприяють становленню комуністичних елементів праці, є формування у трудящих наукового, марксистсько-ленінського світогляду. Комуністичний світогляд дозволяє людині побачити кінцеву мету своєї діяльності, усвідомити суспільні інтереси як свої власні, з'ясувати шляхи раціональної перебудови світу на комуністичних засадах. Марксистсько-ленінський світогляд, перетворившись у внутрішнє переконання людини, ставши методом її практичного ставлення до світу, значно стимулює її трудову і соціально-політичну активність. У доповіді на XXV з'їзді КПРС

¹² Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 69.

тов. Л. І. Брежнев відзначив, що «мірило успіху політичного виховання мас, звичайно, конкретні діла. Комуністична ідейність — це сплав знань, переконання і практичної дії»¹³.

Ефективність і дієвість усієї системи стимулювання праці за умов розвинутого соціалізму концентрується і особливо яскраво виявляється у нинішньому розмаху соціалістичного змагання. Ще на зорі Радянської влади В. І. Ленін писав, що «соціалізм не тільки не гасить змагання, а, навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело...»¹⁴. Соціалістичне змагання стало справжньою школою виховання комуністичного ставлення до праці, підвищення її продуктивності і якості. «Змагання, — зазначив у доповіді на XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев, — справляє глибокий вплив на господарську практику, на громадсько-політичне життя країни, на моральну атмосферу. Всемірно розвивати і далі соціалістичне змагання, рух за комуністичне ставлення до праці — такий наш загальний бойовий лозунг»¹⁵. Соціалістичне змагання за дострокове виконання десятої п'ятирічки прискорює і стимулює формування комуністичної праці, прискорює становлення такого суспільства, де праця перетвориться у творчу самодіяльність людини, стане її першою потребою. У постанові «Про всесоюзне соціалістичне змагання за підвищення ефективності виробництва і якості праці, успішне виконання завдань десятої п'ятирічки» підкреслено, що соціалістичне змагання є «могутнім важелем економічного і соціального прогресу, школою політичного, трудового, морального виховання»¹⁶.

Яким же буде стимулювання праці за комунізму, адже комуністична праця — це безплатна праця на благо суспільства? Навряд чи правильні міркування, що зникне матеріальний інтерес і, відповідно, матеріальне стимулювання внаслідок реалізації принципу «від кожного — за здібностями, кожному — по потребах». Звичайно, важко передбачити, які конкретно критерії ефективності виробництва будуть за комунізму, як зміняться такі нинішні показники, як збільшення фондів, дачі, зниження собівартості і матеріалоемкості, продуктивність праці та ін. Але, безумовно, матеріальна заінтересованість у специфічній формі лишиться, адже матеріальні інтереси є зрештою генератором розвитку будь-якої суспільно-економічної формації. Піддаючи гострій критиці домарксівських економістів, Ф. Енгельс писав: «Люди звикли пояснювати свої дії з свого мислення, замість того, щоб пояснювати їх із своїх потреб»¹⁷.

І за повного комунізму виробництво не перестане бути, як писав К. Маркс, «сферою необхідності», що існує насамперед для задоволення матеріальних потреб людей. Але у комуністичному суспільстві задоволення суспільних економічних інтересів збігається з реалізацією економічних інтересів кожної особи. У зв'язку з цим матеріальні інтереси, а значить, і матеріальне стимулювання не зникне, а лише набуде іншого вигляду, який відповідатиме новому типові відносин суспільства і особи. Відпадуть ті конкретні форми матеріальної винагороди і заохочення, які існували і були дійовими на першій фазі комуністичної формації, виникне найвищий тип розподілу — за потребами, який небачено підвищить особисту заінтересованість у результатах виробництва. Ф. Ен-

¹³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 85.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

¹⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 86.

¹⁶ «Коммунист», 1977, № 1, с. 11.

¹⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 460.

гельс відзначав, що «розвиток виробництва найбільше стимулюється таким способом розподілу, який дозволяє всім членам суспільства якомога всебічніше розвивати, підтримувати і проявляти свої здібності»¹⁸. Завдяки комуністичному принципіві розподілу людина звільниться від матеріальних турбот про себе особисто. Відіме матеріальне стимулювання у його «класичному» вигляді, але воно залишиться в іншій якості, як розподіл за потребами, як спільна матеріальна заінтересованість усіх членів суспільства у постійному зростанні сукупного продукту.

Комунізм як суспільна система становить органічну взаємопов'язаність трьох соціальних елементів. Це — суспільне самоуправління (участь кожного в управлінні), рівноправна участь у трудовій діяльності (соціально однорідна праця), розподіл за потребами. Отже, кожний член комуністичного суспільства виступатиме у трьох провідних соціальних ролях — як «управляючий» і контролер суспільного виробництва, як виробник і як споживач. Це зумовлює однакову матеріальну заінтересованість у всіх індивідів, а також прагнення виробляти більше і краще.

Матеріальне стимулювання у комуністичному суспільстві пов'язане і з зростанням суспільних потреб. З дальшим розвитком матеріальної і духовної культури суспільства зростатимуть, якісно змішуватимуться потреби, інтереси, смаки, уподобання, збагачуватиметься їхній спектр. Органічний взаємозв'язок зростання потреб і розподілу за потребами відкриває широкий простір для розвитку продуктивних сил суспільства. Отже, матеріальне стимулювання лишиться одним з найважливіших факторів трудової активності.

За комунізму новим змістом наповниться і моральне стимулювання. У широкому розумінні воно перетвориться на одну з наймогутніших детермінант зростання продуктивності праці, розвитку суспільства і всебічного удосконалення особи. Ф. Енгельс, відзначаючи роль морального фактора, писав, що «...при розумному ладі, що стоятиме вище від дроблення інтересів..., духовний елемент, звичайно, належатиме до елементів виробництва»¹⁹. Роль морального стимулятора, як регулятора суспільно-політичної і трудової активності, виконуватимуть і комуністична суспільна свідомість, і міжособові відносини, і комуністичні умови та зміст суспільної праці, і високе «морально-психологічне забезпечення» трудового процесу, а також нові форми і методи морального стимулювання, які детально передбачити важко.

За комунізму процес праці набуде нового психологічного забарвлення. Суспільство, знімаючи з окремої людини турботи про заробіток, сімейний добробут, виключає можливості егоцентричних спрямувань особистості. За таких умов усвідомлення суспільного обов'язку, спільна турбота про задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства, як своїх власних, стануть провідними в стимулах діяльності особи.

Зміни у характері, змісті та умовах праці за комунізму приведуть до того, що вперше в історії сам процес праці перетвориться на моральний стимулятор. Всеохоплююча автоматизація і кібернетизація виробничих процесів, висока інтелектуальна насиченість праці, науково організоване чергування праці і відпочинку, врахування психологічних особливостей працівників зроблять працю особливо привабливою.

Високий рівень інтелектуалізації праці, насиченість її творчими та естетичними елементами та інші характерні риси праці за комунізму зумовлюють її величезну притягальну силу, ставлення до неї як до найвищої цінності.

¹⁸ Там же, с. 195.

¹⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 517.

У комуністичній праці значно зростає естетичний елемент. Можна сказати, що за комунізму краса праці, її естетичний зміст прямо пропорційний її інтелектуалізації і одухотвореності. Творча насиченість процесу праці, висока якість кінцевого продукту породжують ту обставину, що естетична насолода і художні почуття пов'язуються не тільки з мистецтвом, а й з власне виробничою діяльністю. Виробник виступає і як конструктор, винахідник, і як митець, художник. Моральне стимулювання набуває естетичних якостей, виявляючись як естетичне задоволення процесом творчого пошуку, художньою досконалістю створюваних речей.

Новим змістом наповнюється за комунізму і закон зміни праці. Він стає могутнім засобом реалізації всіх здібностей членів комуністичного суспільства. Чим ширший діапазон і більша можливість вибору сфери прикладення сил і здатностей, тим вища трудова активність особи, тим більша гарантія стабільності обраного виду праці. Невипадково К. Маркс пов'язував закон зміни праці з перетворенням праці на першу життєву потребу²⁰.

Про регулятивну роль комуністичної моральної свідомості у сфері суспільного розвитку є вже чимало досліджень. Стосовно нашої теми зазначимо, що комуністична моральна свідомість стане домінуючим регулятором не тільки у сфері суспільних відносин, сфері моралі, а й в управлінні суспільною працею.

Комуністичним суспільним відносинам, комуністичному способу життя, моральній свідомості і світогляду відповідає певний характер міжособових відносин: сприятливий морально-психологічний клімат у суспільстві загалом і трудових колективах зокрема. Вже тепер можна зробити викиновок, що міжособові відносини у комуністичному суспільстві характеризуватимуться такими рисами, як колективізм, взаємодопомога, гуманізм, висока етична культура, творча співдружність тощо. Вони, з одного боку, впливають на формування людини, з другого — морально стимулюють трудову та соціально-політичну активність, створюючи такі морально-психологічні умови життєдіяльності, у яких можуть гранично виявитись сутнісні сили людини.

Щодо конкретних засобів і форм стимулювання праці у комуністичному суспільстві, то навряд чи можна їх детально передбачити нині. Але можна з певністю стверджувати, що змагання збереже свою значущість і за комунізму. Відозмінившись, набувши специфічної форми, змагання і у комуністичному суспільстві буде вищою формою творчої співдружності, творчого пошуку, збереже основні принципи, розроблені В. І. Леніним: гласність, порівняння результатів, поширення передового досвіду та ін.

Можуть зауважити, що проблеми, які стосуються праці у комуністичному суспільстві — справа майбутнього. Але початок цьому майбутньому поклала перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, і особливо інтенсивно процес революційного оновлення світу відбувається нині, на етапі розвинутого соціалізму. Вже тепер творчими, самовідданими зусиллями мільйонів трудящих будується комуністичне суспільство, створюється, як передбачав Ф. Енгельс, «така організація виробництва, де, з одного боку, ніхто не міг би звалювати на інших свою частку участі в продуктивній праці, цій природній умові людського існування, і де, з другого боку, продуктивна праця, замість того, щоб бути засобом поневолення людей, стала б засобом їх визволення, даючи кожному можливість розвивати в усіх напрямках і дійово проявляти

²⁰ Див.: Маркс К. і Енгельс. Ф. Твори, т. 19, с. 21.

всі здібності, як фізичні, так і духовні, — отже, де продуктивна праця з важкого тягара перетвориться у насолоду»²¹.

Становлення комуністичної праці відбувається об'єктивно, у процесі розв'язання головних завдань комуністичного будівництва — побудови відповідної матеріально-технічної бази, стирання граней між містом і селом, між фізичною і розумовою працею, виховання нової людини. Усе це викликає зміни і у змісті і характері самої праці, веде до її інтелектуалізації, насичення творчими елементами, формулює у людей ставлення до неї як до найпершої життєвої потреби, сфери виявлення їх людської сутності. Цей об'єктивний процес спрямовується Комуністичною партією, яка розробляє науково обгрунтовані заходи для стимулювання паростків нової, комуністичної праці, спрямовує зусилля трудящих мас на творче виконання завдань історичного поступу нашого суспільства.

* * *

В умовах розвинутого соціалізму все заметнее проявляються елементи комуністичного труда. Вопрос об их стимулюванні приобретає більше теоретичне і практичне значення.

Стимулювання труда — это система форм и методов воздействия на личность с целью активизации ее деятельности. Стимулювання залежить від суспільних об'єктивних і суб'єктивних умов і подразделяється на матеріальне і моральне, індивідуальне і колективне.

На етапі розвинутого соціалізму стимулювання труда виконує двояку функцію — являється фактором ускореного розвитку производительних сил и средством формирования личности нового типа. В стимулюванні елементів комуністичного труда XXV съезд КПСС особо выделил такие методы, как матеріальное и моральное поощрение, совершенствование организационно-управленческой структуры общественного производства, повышение уровня идеологической и идейно-воспитательной работы, коммунистическое воспитание трудящихся. Ефективність і дійсність системи стимулювання труда в развитом соціалістическом обществе особенно ярко проявляется в размахе соціалістического соревнования. Соціалістическое соревнование за досрочное выполнение десятой пятилетки ускоряет становление такого общества, где труд превратится в творческую самодетельность человека, станет его первейшей потребностью.

В коммунистическом обществе матеріальное и моральное стимулювання, а также другие формы стимулювання труда наполняются новым содержанием, но сохраняют свое значение в качестве регуляторов трудовой активности.

²¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 287—288.

Характерні риси соціалістичного способу життя

Н. О. ЯРАНЦЕВА

Зростання ролі мистецтва у формуванні нової людини

Соціалістичний спосіб життя — перший в історії цивілізації спосіб життя, що характеризується справжнім гуманізмом, повагою до кожного трудівника, співробітництвом і взаємодопомогою між людьми. «Атмосфера справжнього колективізму і товариськості, згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, які міцніють день у день, моральне здоров'я, яке робить нас сильними, стійкими, — такими є яскраві грані нашого способу життя, такими є великі завоювання соціалізму, що увійшли в плоть і кров нашої дійсності»¹, — підкреслив тов. Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС.

Гуманістичною природою нашого суспільства зумовлене постійне зростання ролі мистецтва в суспільному і особистому житті радянських людей, велике значення мистецтва для утвердження і розвитку соціалістичного способу життя.

Соціалістичний спосіб життя вдосконалюється насамперед через здійснення великих економічних і соціальних перетворень, намічених Комуністичною партією, кінцевою метою яких є зростання добробуту трудівників соціалістичного суспільства, дедалі повніше задоволення матеріальних і духовних потреб людини, всебічний розвиток особистості. Удосконалення соціалістичного способу життя чималою мірою залежить і від здійснення завдань, пов'язаних з інтересами, потребами і здатностями індивідів, формуванням у членів соціалістичного суспільства певних морально-психологічних якостей.

Перемога соціалістичної революції надала у розпорядження трудящих мас здобутки світової культури. Могутню матеріальну базу дальшої демократизації культури створює в умовах соціалізму сучасна науково-технічна революція. Підвищення матеріального добробуту, систематичне збільшення вільного часу трудящих сприяють розвитку духовних потреб людини. У формуванні нової людини величезна роль належить і свідомому, цілеспрямованому вихованню. «Ми добилися чимало в поліпшенні матеріального добробуту радянського народу, — відзначив тов. Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС. — Ми будемо й далі послідовно розв'язувати це завдання. Необхідно, однак, щоб зростання матеріальних можливостей постійно супроводилося підвищенням ідейно-морального і культурного рівня людей. Інакше ми можемо мати рецидиви міщанської, дрібнобуржуазної психології. Цього не можна випускати з уваги»².

Наш ідеал майбутнього суспільства, теорія, що його науково обґрунтовує — науковий комунізм, однаковою мірою протистоять як «казарменому комунізму», апології злиднів, так і численним концепціям «споживацького суспільства» — рекламно-пропагандистським винахо-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 98.

² Там же, с. 87.

дам сучасної буржуазної ідеології. Ідеал комунізму, виведений К. Марксом і Ф. Енгельсом з аналізу суперечностей буржуазного суспільства і розвитку класової боротьби, відповідає й естетичному ідеалові всебічно й гармонійно розвиненої особистості, що був вистражданий мистецтвом у процесі його довгого історичного розвитку. Саме цим передусім і визначається особливе місце мистецтва серед засобів утвердження і вдосконалення соціалістичного способу життя.

Звичайно, у виховній роботі треба враховувати специфіку способу життя на нижчій і вищій фазах комуністичної формації. Всебічний і гармонійний розвиток особи в повному обсязі — справа майбутнього. Але основи для досягнення цієї величної мети закладені вже у розвинутому соціалістичному суспільстві. Причому актуальність цього завдання особливо зростає за умов сучасної науково-технічної революції, яка висуває підвищені вимоги до людського фактора суспільного виробництва.

Матеріально-виробнича діяльність є основою соціалістичного способу життя, вона обіймає основну частину активного часу членів суспільства, посідає домінуюче місце серед інших форм життєдіяльності. Тому у з'ясуванні суспільної ролі мистецтва важливо не обмежуватися розглядом його значення для життєдіяльності людини у вільний час, хоча і ця сфера способу життя перебуває, як відомо, в діалектичному зв'язку з виробництвом. Але у своїй «розважальній» функції мистецтво може бути досить успішно замінене вторинними явищами художньої культури, які є лише своєрідним використанням здобутків мистецтва для розв'язання прикладних завдань (так звані «пара-література», легка музика та ін.), а також нехудожніми видами діяльності, як от: спостереження за спортивними змаганнями, туризм, аматорське садівництво, полювання, рибальство тощо).

Але як особливий вид пізнання людиною себе і соціального світу, як специфічний вид залучення особи до духовної культури людства через особистісне емоційне переживання, мистецтво не може бути замінено нічим. Мистецтво формує здатність до художньо-образного мислення, виховує художній смак, тому від нього істотно залежить загальний рівень естетичної культури суспільства.

Не менше значення має й те, що в умовах розвинутого соціалістичного суспільства мистецтво дедалі більше стає засобом морального регулювання виробництва — не тільки тому, що мистецтво завжди відбиває суспільну оцінку певної професійної діяльності, але передусім тому, що воно є неодмінним фактором морального та естетичного ідеалу людини-трудівника. Для способу життя найважливішою є саме ця, суб'єктивно-діяльнісна сторона суспільного виробництва.

Матеріально-виробнича діяльність, як відомо, є вирішальною сферою суспільного життя, що впливає на весь духовний світ людини. Сам процес матеріального виробництва має дві сторони: по-перше, переробка людиною природи для здобуття речей, що задовольняють людські потреби, і, по-друге, перетворення самої людини у процесі праці. Характер змін, що їх зазнає людина у трудовій діяльності, залежить насамперед від типу виробничих відносин, способу виробництва.

У розвинутому соціалістичному суспільстві відбувається свідоме формування всебічно розвиненої особи, виховання творчого ставлення до праці. Мистецтву належить у цьому процесі важлива ідеологічна роль.

Життєдіяльність людей становить єдність матеріального, фізичного процесу діяльності і духовної мотивації поведінки — цінностей, ідеалів. Як засіб формування ціннісних орієнтацій, естетичного і морального

ідеалів трудівника соціалістичного суспільства мистецтво не має собі рівних.

Досконалі художні образи дозволяють людині відчувати і пережити внутрішні мотиви моральної дії, досвід іншої особи, як свій власний. «Разом з літературними або сценічними героями ми переживаємо, хвилюємося за успіх сталеварів або директора текстильної фабрики, інженера або партійного працівника. І навіть такий, здавалося б, окремий випадок, як питання про премію для бригади будівельників, набуває широкого громадського звучання, стає предметом палких дискусій»³ — такі яскраві слова присвятив тов. Л. І. Брежнев художнім досягненням радянського мистецтва останніх років у висвітленні «виробничої теми». Так само високо були відзначені і заслуги наших митців у розв'язанні теми моралі, моральних пошуків: «Були тут і свої втрати, але все-таки більше досягнень. Заслуга наших письменників, художників у тому, що вони прагнуть підтримувати кращі якості людини — її принциповість, чесність, глибину почуття, виходячи при цьому з непохитних принципів нашої комуністичної моралі»⁴.

Емоційний вплив кращих досягнень мистецтва соціалістичного реалізму створює необхідні умови для того, щоб марксистсько-ленінський світогляд повністю втілювався у діяльності людини, став не лише сумою знань, а й особистим переконанням кожного.

Мистецтво містить у собі величезні можливості для збагачення духовного світу людини. Воно виховує і культивує здатності чуттєвого сприймання світу.

Для розвитку загальних форм чуттєвого пізнання необхідна вся система видів мистецтва, що склалася історично. К. Маркс зазначав, що «тільки музика пробуджує музикальне чуття людини...»⁵. Живопис учити тонше розрізняти відтінки і сприймати сполучення кольорів, графіка — гостро бачити чистоту контурів, мистецтво танцю розкриває виразність людських рухів, людського тіла, поезія розкриває найтонші вияви людського почуття і розуму. Ще важливішим моментом впливу мистецтва на здібності людини є розвиток здатності бачити ціле раніше за його частини.

Твір високого мистецтва ніколи не буває дзеркальним відтворенням подій і явищ дійсності, не зводиться до сукупності інформації, яка може бути засвоєна виключно раціональним шляхом. Сприймання твору вимагає докладання не лише інтелектуальних, а й емоційних сил. Чим складніший життєвий зміст, естетично осмислений митцем у творі, тим більших зусиль потребує його художнє сприймання.

На відміну від творів справжнього мистецтва, твори, орієнтовані тільки на розвагу, можуть сприйматися без жодного зусилля розуму та почуттів, навіть без установки на естетичне сприймання. Цю обставину використовує капіталістична «індустрія розваг», виробляючи продукцію, розраховану на якомога більший комерційний прибуток і на поширення буржуазної ідеології, буржуазних моральних норм і ціннісних орієнтацій, на виховання міщанської байдужості, «приспання розуму» і атрофію соціально-активних почуттів. Споживач буржуазного масового мистецтва, стандартизований і знеособлений у процесі виробництва, піддається стандартизації й у сфері духовної культури.

Найтипівішу модель функціонування «масової культури» дає сучасне американське суспільство. Це пояснюється насамперед всевладдям монополій, які цілковито тримають під своїм контролем засоби масової

³ Там же, с. 88.

⁴ Там же, с. 89.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, К., 1973, с. 551.

інформації. Причому господарі засобів інформації намагаються створити враження «об'єктивної безсторонності», «поваги і довір'я» до власної думки публіки, маскуючи цілеспрямоване й свідоме прищеплення масам буржуазних цінностей і норм, прикриваючись тезою про розважальну сутність мистецтва. «Чарівний світ» розважальної художньої продукції абсолютно ігнорує реальні проблеми, «неприємності» дійсності, систематично поширює буржуазну ідеологію «суспільства споживання».

Установка на стандартизацію художньої продукції призводить до орієнтації на примітивні, елементарні емоції публіки. Тому буржуазне «масове мистецтво» виступає як величезний механізм приниження людини.

К. Маркс свого часу дійшов висновку, що «капіталістичне виробництво вороже певним галузям духовного виробництва, наприклад мистецтву і поезії»⁶⁻⁸. Це положення дістає нове підтвердження в умовах сучасного буржуазного суспільства, коли капіталістична система обертає на свою користь навіть антибуржуазні настрої окремих митців. Поблажливе ставлення імперіалістичної верхівки до творів, позбавлених чіткої політичної програми, подається пропагандистами буржуазного способу життя як доказ «свободи митця», «незалежності естетичного бачення», тобто, у кінцевому підсумку, — як «доказ» переваг капіталістичної системи. Насправді ж в буржуазному суспільстві навіть ті нечисленні спеціалісти художньої культури, які у своїй діяльності прагнуть до розв'язання власне творчих завдань, неминуче потрапляють як під пряму дію загального механізму буржуазного суспільства, оскільки їм здебільшого доводиться займатися збутом своїх творів, бути менеджерами, так і під непряму — через маніпулювання свідомістю у капіталістичному суспільстві. Твори, що видаються заради комерційного прибутку, часто мають вельми віддалений стосунок до особистості їх автора.

Лижацька експлуатація індивідуальності митця в сучасному розважальному бізнесі поєднується з таким же хижацтвом щодо культурних надбань минулого. Вимоги безперебійності функціонування «індустрії дозвілля» та пошуки все нових засобів маніпулювання масовою свідомістю призводять до використання художніх здобутків минулого в інтересах комерційних і політичних спекуляцій. У сучасній буржуазній «масовій культурі» дедалі більшого поширення набуває її «артизована» форма (від латинського *art* — мистецтво).

Якщо найнижча за рівнем «масова культура» (так звані кітч) обслуговує насамперед соціальні низи, малоосвічену більшість, то артизований «мас-культ» адресується «інтелектуальній еліті». Це, врешті-решт, той самий «кітч», але «поєднаний» з уламками високого мистецтва, стилізований під старовину (мода «ретро») або під науковість (численні псевдонаукові твори на зразок відомого нашим глядачам фільму Денікена «Спогади про майбутнє»). Цю продукцію її постачальники завжди намагаються зобразити як відповідь на потреби споживачів. Насправді ж основною метою буржуазної «масової культури» в усіх її різновидах є запаморочення свідомості мас.

В умовах сучасної науково-технічної революції, бурхливого розвитку засобів масового зв'язку неможливо не зважати на можливість проникнення творів буржуазної «масової культури» до нашого глядача, слухача, читача. Особливу небезпеку це становить для молоді, яка ще не має достатнього імунітету до ворожих впливів у культурі.

Завдання естетичного виховання належать до складних, комплексних завдань, які можуть бути розв'язані лише спільними зусиллями багатьох державних і громадських установ і організацій. Для цього потрібне ретельне вивчення і врахування місцевих умов, оскільки є свої труднощі у здійсненні естетичного виховання у сільській місцевості, у віддалених від великих культурних центрів місцях, є також специфічні труднощі, породжені урбанізацією.

Сучасний житель міста витрачає досить багато часу на поїздки на роботу і з роботи. Повторити цей шлях заради відвідання театру, філармонії чи художньої виставки після трудового дня не кожному легко. Зате кінотеатр є в кожному мікрорайоні, телевізор — майже в кожній квартирі. Але не вся інформація, що передається засобами кіно і особливо телебачення, є власне естетичною інформацією. Складність полягає в тому, що телеглядач повинен сам визначити, які саме передачі він повинен сприймати естетично. Здатність особливої естетичної активності свідомості виховується переважно поза телебаченням, в процесі сприймання творів «дотелевізійного» мистецтва. Без цієї здатності телеглядач не буде адекватно сприймати і телевізійну інформацію про реальну дійсність, яка міститься, зокрема, у хронікальних та пропагандистських передачах. Естетично не підготовлений телеглядач всі передачі сприймає з єдиною установкою — на розвагу. Отже, від рівня його естетичної підготовки залежить засвоєння ним і всієї іншої інформації, що повідомляється через канали масового зв'язку. А це вже одне з найважливіших ідеологічних питань, гострота якого стане тим більше зрозумілою, якщо врахувати перспективи розвитку всесвітньої системи телебачення в недалекому майбутньому.

На нинішньому етапі науково-технічної революції, коли жорсткі вимоги професійної спеціалізації, труднощі пристосування психіки до «інформаційної зливи» та інші обставини справляють істотний вплив на наше сприймання мистецтва, збільшується питома вага компенсаторно-рекреативної функції мистецтва серед інших його суспільних завдань⁹. Матеріали багатьох конкретно-соціологічних досліджень свідчать, наприклад, що найбільш поширеним мотивом відвідання кінотеатрів є бажання «розважитися» і «відпочити». Причому в процентному відношенні частка представників науково-технічної інтелігенції, зокрема кандидатів наук, що керуються цим мотивом, не менша, ніж людей з незакінченою середньою освітою. Певна річ, за загальними формулюваннями соціологічної анкети — «відвернутися від повсякденних турбот», «розважитися» — криється досить широкий діапазон уявлень про розвагу, про рівень і якості розважального мистецтва. Проте ставлення до мистецтва передусім як до розваги не може вважатися повноцінним освоєнням досягнень художньої культури.

Адже компенсаторно-рекреативна функція мистецтва не повинна бути для нього головною. Найважливіша суспільна цінність мистецтва полягає в тому, що воно підносить людину до найвищого рівня людських можливостей, привертає увагу до серйозних суспільних проблем, мобілізує моральні, інтелектуальні та емоційні сили суспільства для їх розв'язання.

В. І. Ленін говорив, що мистецтво повинне пробуджувати в людях митців¹⁰, і в цих словах гранично стисло сформульовано одну з найважливіших сторін впливу мистецтва на особу в умовах соціалізму. Ми-

⁹ Див.: Афанасьев М. Н. «Научно-техническая революция и некоторые особенности развития искусства» — В кн.: «Искусство и научно-технический прогресс», М., 1973.

¹⁰ Див.: Цеткин К. Воспоминания о Ленине. М., 1955, с. 14.

стецтво допомагає будівникові комунізму глибше усвідомити історичне значення своїх справ, сильніше відчувати прекрасне, прагнути до його впровадження в життя.

«Соціалізм відкрив трудящим найширший доступ до знань, до багатств духовної культури... Розквітли радянська література і мистецтво, вони вносять величезний вклад в усю світову культуру», — відзначається в Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»¹¹. Творчий характер мистецтва соціалістичного реалізму виявляється в його здатності відкривати в нашому житті нове, прогресивне, боротися за його утвердження, викривати і заперечувати все старе, віджиле, що заважає нашому рухові до комунізму.

Мистецтво є комплексним за своєю природою засобом ідейно-виховного впливу на людину, звідси його велика роль і в ідейно-політичному, і в трудовому, і в моральному вихованні. Соціалістичному способу життя властиве все більше проникнення естетичного начала в усі сфери життєдіяльності людини. Це стосується і виробничої діяльності, і побугу, і форм спілкування, і організації предметного середовища, і ставлення до природи.

Людина, не пов'язана професійно з художньою діяльністю, виявляє себе як митець не тільки і не стільки у сфері вільного часу, скільки в своїй продуктивній праці. Тому для суспільства в цілому потрібне не так виховання майбутніх митців, виховання «для мистецтва», як мистецтво «для виховання». Але між цими двома сферами естетичного виховання немає і не може бути нездоланої межі. Адже умовою повноцінного естетичного сприймання художніх творів є оволодіння мовою мистецтва, для чого необхідний розвиток естетичних здібностей кожної людини.

Досить важливою для суспільства є також велика соціалізуюча роль художньої освіти дітей та юнацтва. Так, спостереження соціологів за учнями загальноосвітніх шкіл, які водночас навчаються ще і в музичних школах або в гуртках, свідчать, що ці учні значно зосередженіші, цілеспрямованіші, сумлінніші, ніж ті їх ровесники, які за іншими показниками перебувають в таких самих умовах, але музики не навчаються. Мабуть, такий висновок справедливий і щодо ізостудій, драматичних гуртків тощо. Безперечно, розвиток мистецьких здібностей сприяє вихованню відповідальності, самодисципліни.

На сторінках наших масових видань іноді засуджується начебто «надмірне» захоплення батьків музичною освітою дітей: суспільству, мовляв, зовсім не знадобиться стільки професійних музикантів. Наопаки «надвиробництва» естетичної підготовки в нашому суспільстві немає і не може бути. Адже реалізація творчих можливостей кожної людини є загальною тенденцією розвитку соціалістичного мистецтва. Причому масовий розвиток різноманітних форм художньої самодіяльності постійно живить професіональне мистецтво новими творчими силами, що і собі сприяє загальному піднесенню художньої культури всього суспільства.

Останніми роками значно підвищився ідейно-естетичний рівень художньої самодіяльності в нашій країні, зростає її роль в комуністичному вихованні, у формуванні нової людини, в організації змістовного дозвілля, піднесенні трудової і громадської активності мас. Важливе значення щодо цього має Всесоюзний фестиваль самодіяльної художньої творчості, третій тур якого присвячується 60-річчю Великого Жовтня.

¹¹ Постанова ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», К., 1977, с. 8.

Разом з тим потрібно зазначити, що розквіт художньої самодіяльності не веде до її повного злиття з професійним мистецтвом чи до розчинення останнього в художній самодіяльності. Професійне мистецтво потребує не тільки певних обдарувань і схильностей людини, а й постійної зосередженості, прагнення до вершин майстерності.

Розвинуте соціалістичне суспільство створює всі необхідні умови для розквіту талантів. В матеріалах XXV з'їзду КПРС підкреслено цінність художнього обдарування. «Справжній талант зустрічається рідко. Талановитий твір літератури чи мистецтва — це національне надбання. Ми добре знаємо, що художнє слово, переливи барв, виразність каменю, гармонія звуків надихають сучасників і передають нащадкам пам'ять серця і душі про наше покоління, про наш час, його турботи і звершення»¹².

У процесі сучасної науково-технічної революції окремі види мистецтва перетворюються на великі галузі художнього виробництва. Професійна диференціація і вузька спеціалізація, які є важливими факторами піднесення продуктивності праці в матеріальному виробництві, породжують у мистецькій діяльності ряд складних проблем. Однією з них є подолання професійної обмеженості вузького спеціаліста, особливо у технізованих видах мистецтва. Як свідчить досвід кращих творчих колективів і багатьох визначних митців соціалістичного реалізму, шляхи розв'язання цього завдання пролягають насамперед через освоєння здобутків дотехнічних форм мистецтва, як класичних, так і сучасних. Культурна цінність «старих» форм мистецтва розглядається в розвинутому соціалістичному суспільстві відповідно до основоположних настанов В. І. Леніна, викладених в його працях про пролетарську культуру. Всі досягнення художньої культури минулого і сучасності соціалістичне суспільство підпорядковує завданням всебічного прогресу суспільства і особи.

Радянські письменники і художники, діячі музичного мистецтва, театру і кіно присвячують свою творчу діяльність людині — будівникові комунізму, висвітленню її високих моральних якостей, вивченню нових проблем, породжуваних життям. Комуністична партія, керуючись ленінськими настановами в культурному будівництві, спрямовує радянських митців на максимальне підвищення якісного рівня художніх творів, на реальну участь у зміцненні і розвитку радянського способу життя.

Радянське багатонаціональне мистецтво, пройняте ідеями пролетарського інтернаціоналізму і справжнього гуманізму, несе в усі країни світу правду про радянський спосіб життя, долаючи перешкоди, які ставлять реакційні сили на шляху нашого мистецтва до широкої аудиторії в капіталістичних країнах. Особливого значення набуває знайомство з мистецтвом соціалістичного реалізму для країн, що розвиваються, в багатьох з яких успішно здійснюються перетворення, які за соціальним змістом і спрямованістю є значним внеском у суспільний прогрес.

В умовах поступового поліпшення міжнародного клімату, все інтенсивніших культурних зв'язків і контактів між країнами з різним соціальним ладом особливо зростає відповідальність радянських митців як повноважних представників нового світу в сфері культури.

Мистецтво належить до таких сфер діяльності, де не доводиться навіть у дуже віддаленому майбутньому чекати якогось полегшення творчого процесу за допомогою техніки, автоматизації тощо. Сучасна наука все далі заглиблюється у дослідження мистецтва; кібернетики навіть навчилися моделювати деякі елементи творів мистецтва. Але во-

¹² Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 90.

ни залишаються тільки елементами, а не живим твором митця. Будь-які досягнення техніки здатні взяти на себе лише нетворчу, репродуктивну частину художньої діяльності. Наскільки доцільне (і чи взагалі можливе) таке відокремлення нетворчої праці від власне творчості саме в роботі письменника, скульптора, музиканта — це спеціальне, досить складне питання. Але, мабуть, уявляти собі майбутнє мистецтва як програмування спеціальних автоматичних систем геніями-одинаками, очевидно, неправильно. Принаймні з двох причин. По-перше, зміст художнього твору неможливо звести до якоїсь «програми», до художньої ідеї, яку ми лише в процесі теоретичного аналізу з тією чи іншою мірою успіху «вилущуємо» з твору. Тому продукування самих лише завдань для автоматів не може бути повноцінним мистецтвом. По-друге, прагнення до об'єднання зусиль митців, до спілкування в творчості є такою ж невід'ємною рисою мистецтва, як і прагнення збереження особистої суверенності художньої творчості — тут існує діалектична єдність. Тому «виконавська діяльність» технічного пристрою ніколи не матиме такої естетичної цінності, як інтерпретативна творчість артиста. Герман Гессе у романі «Гра в бісер» устами свого героя Йозефа Кнехта стверджує: «Музика складається не тільки з тих чисто духовних коливань і фігур, які ми з неї узяли, — протягом багатьох століть вона була насамперед емоційною радістю, радістю видоуху, відбивання такту, радістю, що народжується при злитті голосів, спільному звучанні інструментів»¹³.

На прогнозах «автоматизації» мистецтва, вірніше, заміни мистецтва автоматикою, варто спинитись тому, що вони вже вийшли за межі фантастичної літератури. Серед тих численних пропозицій заміни мистецтва більш «корисними» видами діяльності, які час від часу висловлюються в історії естетики, починаючи від Платона і Сенеки, дістало своє місце і «кібернетичне» ліквідацтво. Після «поп-філософських» прококувань Маршалла Маклюена про заміну «старого» мистецтва телевізійною комунікацією свій варіант «розвитку» художньої культури пропонує французький скульптор, архітектор і естетик Н. Шеффер¹⁴. Він обстоює «дематеріалізацію» продуктів творчого процесу. Митець, буцімто, створюватиме не об'єкти мистецтва, а «ідеї» цих об'єктів, точніше програми, які він за допомогою автоматичних систем передаватиме реципієнтам. До способів передачі він залічує не тільки телебачення, «кібернетичну» скульптуру та архітектуру (автоматизовані мобілі), електронну музику, але й хімічні засоби: «нейропсихологічні» команди з допомогою інгаляцій та ін'єкцій.

Кошмари, змальовані не так давно в антиутопіях на зразок таких як «Машина зупиняється» Уільяма Форстера чи «Цей бравий новий світ» Олдоса Хакслі, апологети імперіалістичної реакції, зокрема, Маклюен і Шеффер, намагаються видати за вищі досягнення цивілізації. Антинаукові, антигуманістичні концепції Маклюена і Шеффера є певним свідченням того, що у наш час художня культура стає однією з найважливіших ділянок ідеологічної боротьби, свідченням того, що в умовах позитивних зрушень у світовій політиці, розрядки міжнародної напруженості імперіалістична пропаганда набуває дедалі витонченіших форм.

XXV з'їзд КПРС, визначаючи основні напрями ідеологічної роботи партії, закликаючи давати рішучу відсіч поглядам буржуазних ідейних противників, поставив відповідальні завдання щодо піднесення виховного значення художніх творів, посилення їхньої комуністичної ідей-

¹³ Гессе Герман. Игра в бисер. М., 1969, с. 106.

¹⁴ Див.: Shoeffler Nicolas. Va ville cybernetique. Paris, 1969.

ної спрямованості. Особливу увагу у зв'язку з цим Комуністична партія звертає, зокрема, на питання ідеологічної озброєності молодих митців. У постанові ЦК КПРС «Про роботу з творчою молоддю», прийнятій у жовтні 1976 року, підкреслюється що вся робота з молодими митцями має ґрунтуватися на поєднанні чуйного, шанобливого ставлення до них з вимогливістю і принциповістю, має спрямовувати розвиток талантів творчо перспективним шляхом¹⁵.

Соціалістична художня культура активно протистоїть насаджуваній у буржуазному суспільстві культурній стандартизації, нівелюванню естетичних смаків і потреб. У нашій країні завдяки ціклуванню Комуністичної партії, яка завжди надавала величезного значення багатоманітності форм і стилів мистецтва соціалістичного реалізму, відбувається, як відзначив тов. Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, з одного боку, «життєдайний процес збагачення мистецтва знанням життя і, з другого боку, дальшого прилучення багатомільйонних мас трудящих до цінностей культури»¹⁶.

В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» наголошується на необхідності «забезпечити підвищення ролі соціалістичної культури і мистецтва в ідейно-політичному моральному й естетичному вихованні радянських людей, формуванні їх духовних запитів»¹⁷. Мистецтво соціалістичного реалізму робить великий внесок у цю благородну справу, обстоюючи найпередовіші моральні та естетичні ідеали.

* * *

Возрастание роли искусства в совершенствовании социалистического образа жизни обусловлено гуманистической природой нашего общества. Актуальность задачи всестороннего и гармонического развития личности в условиях развитого социализма в значительной степени определяется потребностями материального производства, увеличением в нем личного фактора.

От успехов искусства существенно зависит общий уровень эстетической культуры, в том числе развитие художественного творчества в материальном производстве. Не менее важна роль искусства как средства морального воспитания.

Социалистическая художественная культура коренным образом противостоит буржуазной «массовой культуре», ориентированной на распространение буржуазной идеологии, буржуазных моральных норм и ценностей. Художественная культура становится важнейшим участком идеологической борьбы современности, в которой искусство социалистического реализма отстаивает передовые гуманистические идеалы, единство добра и красоты.

¹⁵ Див.: «Правда», 1976, 21 октября.

¹⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 89.

¹⁷ Там же, с. 249.

Місце типології особи у дослідженні способу життя

Завдання дальшого розвитку соціалістичного способу життя XXV з'їзд КПРС поставив в один ряд із такими величними завданнями, як створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення суспільних відносин і формування нової людини¹. Тому зрозуміла та особлива увага, яку дослідники приділяють останнім часом проблемам, пов'язаним зі способом життя.

Нині маємо вже значну кількість публікацій, де аналізується поняття способу життя, розглядаються його характерні риси. Хоча єдиної дефініції цього поняття ще немає, більшість дослідників вдається до визначення його через спосіб життєдіяльності соціального суб'єкта. Ми поділяємо думку про те, що спосіб життя — «це історично визначений спосіб існування і розвитку, діяльності і взаємодії людей, спосіб взаємозв'язку інституціональних й індивідуальних форм їхнього життя»².

Проблематика соціалістичного способу життя багатопланова. Це зумовлюється складністю самого феномена способу життя, який специфічно виявляється на різних рівнях життєдіяльності суспільства, у різних сферах і явищах: соціальних, економічних, соціально-психологічних, етнічних, побутових та ін. Дослідники підкреслюють, що «категорія способу життя набуває міждисциплінарного характеру»³.

У зв'язку з цим особливого значення набуває аналіз методологічних проблем дослідження способу життя, всебічна розробка категоріального апарата, який дозволив би розглядати спосіб життя на різних рівнях узагальнення.

Важливе місце у цій проблематиці посідає питання про місце типології особи у дослідженні способу життя.

У суспільстві розрізняють способи життя класів, соціальних верств, груп, індивідів. Виділяють способи життя молоді і пенсіонерів, чоловіків і жінок, міський і сільський та ін. Специфіка всіх цих способів життя визначається насамперед соціально-класовим поділом суспільства, але значною мірою залежить і від професії, національності, рівня освіти, віку, статі тощо. Виникає питання: як співвідносяться, координуються, накладаються численні форми способу життя людей, які з них є основними, які другорядними, яким має бути методологічний підхід до розгляду їх у єдності і взаємодії?

Проблема типології способу життя людей ще більш ускладнюється, якщо зважити на наявність соціальних суб'єктів різного рівня — особи, групи, суспільства, кожний з яких має свою специфіку, свою структуру.

На наш погляд, висвітлення особистісного і колективного, групового суб'єктів способу життя є важливою умовою з'ясування місця типології особи у проблематиці способу життя.

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 186.

² Куценко В. І. Спосіб життя як загальносоціологічна категорія. — «Філософська думка», 1975, № 5, с. 23.

³ Бестужев-Лада Й. В. Прогнозирование образа жизни. — «Социологические исследования», 1974, № 2, с. 58.

Спосіб життя завжди виступає способом діяльності конкретного суб'єкта: суспільства, класу, макрогрупи, малої групи, індивіда. Життєдіяльність кожного з них має свою специфіку.

Суспільство як суб'єкт способу життя має складну структуру діяльності, яка включає різні види діяльності, взаємозв'язки і взаємодію між класами, соціальними групами, міжособові відносини людей. Щодо вивчення способу життя суспільства як цілісного суб'єкта у дослідників виникли серйозні розбіжності, особливо стосовно антагоністичного суспільства. Ряд авторів вважає, що взагалі неправомірно говорити про спосіб життя антагоністичного суспільства. Наприклад, Б. М. Сухаревський підкреслює, що «американський спосіб життя — це міф, адже ніякого єдиного способу життя за капіталізму не існує й існувати не може. Соціалізм вперше сформував єдиний соціалістичний спосіб життя»⁴. До нього приєднується А. П. Бутенко, який зазначає, що оскільки в антагоністичному суспільстві немає і не може бути соціально-політичної однорідності, то й поняття «спосіб життя робітничого суспільства», «спосіб життя феодального суспільства», «спосіб життя буржуазного суспільства» — ніщо інше як збірні категорії, що позначають сукупність способів життя різних класів, соціальних груп, з домінуючим впливом ціннісних установок пануючого класу⁵. Ті, хто поділяє цей погляд, по суті заперечують можливість аналізу суспільства як самостійного суб'єкта діяльності.

Інші дослідники обстоюють правомірність розгляду способу життя суспільства загалом, в тому числі й антагоністичного суспільства. Так, Г. Ю. Глезерман вважає, що є підстави говорити про різні історичні типи способу життя, що «поняття способу життя застосовне і до суспільства, і до класу, і до окремого індивіда»⁶.

Відсутність в антагоністичному суспільстві єдиного для всіх класів способу життя не виключає можливості вивчення способу життя такого суспільства як системи. Класики марксизму-ленізму розглядали антагоністичне суспільство як суб'єкт діяльності⁷. Незважаючи на антагоністичний характер відносин між соціальними класами, капіталізм становить певну систему, отож, можна говорити про спосіб життя буржуазного суспільства.

Але й у тих авторів, які дотримуються думки, що суспільство є суб'єктом способу життя, немає одностайності щодо методів пізнання цього феномена. Одні вважають, що «цілісна картина способу життя усього суспільства створюється на основі вивчення особливостей способу життя соціальних груп і класів, які його складають»⁸. Але в такому разі спосіб життя суспільства постає як певна сума, сукупність способів життя. Інші автори стверджують, що спосіб життя суспільства потрібно розкривати через послідовне узагальнення наявних у суспільстві видів і форм життєдіяльності. «Мірою узагальнення способів життя окремих типів особи і виділення специфічних спільних рис,— пише М. С. Мансуров,— можна виявити спосіб життя соціальної групи, спільності, класу. Узагальнення даних по усіх способах життя у свою

⁴ Див.: «Вопросы философии», 1975, № 3, с. 152.

⁵ Бутенко А. П. К вопросу о социалистическом образе жизни.— «Коммунист», 1976, № 1, с. 80.

⁶ Глезерман Г. Е. Образ жизни как социологическая категория.— В кн.: Социалистический образ жизни и современная идеологическая борьба. М., 1976, с. 20.

⁷ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 426; т. 13, с. 7; Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 1, с. 399 та ін.

⁸ Ципко А. С. Некоторые методологические аспекты исследования социалистического образа жизни.— «Вопросы философии», 1976, № 4, с. 49.

чергу приведе до виявлення найбільш узагальненого уявлення про спосіб життя, притаманний суспільно-економічній формації»⁹.

На нашу думку, не можна погодитися ні з першим, ні з другим із запропонованих підходів до вивчення способу життя суспільства. Обидва вони по суті заперечують специфіку такого суб'єкта способу життя, як суспільство. У першому випадку спосіб життя суспільства зводиться до механічної суми способів життя груп і класів, у другому він підмінюється досить вихолощеною абстракцією, утвореною шляхом узагальнення спільних рис життєдіяльності окремих членів суспільства.

Нам видається, що специфіка способу життя суспільства може бути досліджена через особливі показники і характеристики, так само як і специфіка способів життя інших соціальних спільностей — класу, групи. Вивчення способу життя особи ускладнюється тим, що особа входить в усі соціальні спільності. Мабуть, не може бути моделі «просто» способу життя особи, кожного разу ми маємо справу із способом життя особи, яка входить у якусь соціальну спільність.

У принципі можна виділити два підходи до вивчення способу життя соціальних спільностей: перший — дослідження спільності, групи в цілому; другий — вивчення особи, яка входить до цієї групи. За першого підходу в центрі уваги перебуває спільність як цілісне утворення, аналізується динаміка її внутрішньої структури тощо. Наприклад, селянство як соціальний клас, як суб'єкт певного способу життя може розглядатися з точки зору внутрішньої динаміки «професійно-кваліфікаційних, соціально-демографічних верств, груп робітників фізичної і розумової праці»¹⁰. Свідомість соціальної спільності в такому разі розкривається не як сума індивідуальних свідомостей людей, які належать до соціальної спільності, а як певна система, цілісне формування, де певним чином усвідомлюється об'єктивне становище класу, соціальної групи. Підхід до вивчення свідомості соціальної спільності як цілісного утворення характеризується застосуванням таких понять, як «соціально-політичні установки класу (групи)», «потреби класу (групи)», «інтереси класу (групи)», «психологічний склад класу (групи)» та ін.

Що ж до особливостей способу життя суспільства як самостійного суб'єкта, то вони характеризуються такими показниками, як форми власності на засоби виробництва, соціально-класова структура суспільства, соціальна спрямованість розвитку економіки і культури, зміст ідеології, структура політичної надбудови, ступінь зайнятості населення, спосіб розподілу національного доходу тощо.

Ці показники характеризують саме суспільство як суб'єкт діяльності, а не його соціальні групи. Наприклад, О. Д. Модржинська виділяє чотири основні якісні риси способу життя соціалістичного суспільства: 1) всенародна власність і вільна праця на благо суспільства; 2) соціально-політична єдність суспільства, соціальна активність, творчість мас; 3) науково організоване планове функціонування всіх сфер життя під керівництвом партії; 4) сприяння суспільному прогресу¹¹. Буржуазному суспільству відповідно притаманні: приватна власність на засоби виробництва, соціальні антагонізми, анархічний, неплановий розвиток виробництва і всіх сфер суспільного життя. Отже,

⁹ Мансуров Н. С. Теоретические предпосылки построения моделей образа жизни. — «Социологические исследования», 1974, № 2, с. 72.

¹⁰ Сямуш П. И. Социальный портрет колхозного крестьянства. М., 1976, с. 26.

¹¹ Див.: «Вопросы философии», 1975, № 3, с. 156.

відображаючи спосіб життя суспільства як суб'єкта життєдіяльності, ми тим самим акцентуємо увагу на характері його соціальних відносин, на особливостях співвідношення інтересів суспільних класів.

Колективний підхід до вивчення способу життя соціальних спільностей надзвичайно важливий. Проте він недостатній для пізнання способу життя певної спільності, для виявлення внутрішніх суб'єктивних структур особи, які впливають на її поведінку.

Специфіка особистісного підходу до дослідження способу життя певної групи полягає в тому, що в центрі уваги перебувають характеристики, які стосуються безпосередньо особи. Завдяки цьому вдається створити образ, портрет, мислену модель членів тієї чи тієї соціальної спільності, виявити спільні риси, характерні для усіх членів даної групи.

Особа у процесі своєї життєдіяльності включена одночасно у найрізноманітніші зв'язки і відносини і виступає представником різних суспільних груп: класу, соціального прошарку, нації, професійної групи, сім'ї тощо. Вона є немовби точкою пересікання, вузлом, де сходяться, накладаються одне на одне відношення різних рівнів соціальної структури.

Складна система взаємодії особи і суспільства породжує і складну теоретичну систему, яка відображає механізм цієї взаємодії, має численні пізнавальні засоби, що дають змогу розкрити різні рівні, аспекти, види, форми відношень і зв'язків між особою і суспільством. На кожному з цих рівнів виводиться певна модель особи. Особа, залежно від того соціального об'єкта, у системі якого вона розглядається, набуває вигляду різних моделей. Науковий образ особи, її теоретична модель «модифікується залежно від конкретної соціальної реальності, в яку включений індивід»¹².

Належність особи до тієї чи тієї соціальної спільності, функціонування її як представника певної суспільної групи наділяє її типовими для цих груп якостями. Тому спосіб життя групи, спільності правомірно розглядати через модель способу життя типової особи. Отже, особистісною формою вивчення способу життя групового суб'єкта є поняття групового типу особи. Саме у цьому полягає специфіка дослідження способу життя групи, класу через категорію «особа». Йдеться не про власне індивіда, не про спосіб життя окремої людини, а про тип особи, про типовий спосіб життя представників певної соціальної спільності.

Коли ми маємо справу з моделлю особи тієї чи тієї соціальної спільності, досліджуємо той чи той соціальний або соціально-психологічний тип особи, потрібно розглядати ці утворення саме як відповідні наукові конструкції. В разі ж їх прямого перенесення на емпіричні об'єкти ми неодмінно стикаємося з невідповідністю, нетотожністю. І це природно, бо в кожній науці «чисте» поняття не може бути накладене безпосередньо на об'єкт відображення без певних кореляцій, коефіцієнтів «заломлення». Коли йдеться про людину соціалістичного суспільства з її новим способом життя, не можна думати, що це стосується кожного конкретного індивіда повною мірою. «Коли ми говоримо про нову людину,— справедливо зауважує М. Б. Мітін,— ми говоримо про нову закономірність, що визріла і виявилася у своїх головних напрямках, але це зовсім не означає, що у нас немає людей з старими поглядами, звичками, індивідуалістичними й егоїстичними рисами, не

¹² Андреева Г. М. Образ человека и выбор гипотез в социальном исследовании.— В кн.: Социология и идеология. М., 1969, с. 207.

кажучи вже про злочинні елементи, які порушують правила і норми соціалістичного співжиття, соціалістичного способу життя»¹³.

Не всі автори вважають, що спосіб життя в особистісній формі треба розглядати через модель типу особи. Наприклад, Б. Д. Паригін трактує спосіб життя як соціально-психологічне утворення особистісно-індивідуального характеру, як єдність індивідуального і надіндивідуального¹⁴. З таким тлумаченням способу життя особи можна погодитися тільки як з визначенням способу життя окремої, конкретної людини.

Справді, наука може піддати аналізу спосіб життя конкретної особи. Індивідуальний підхід до вивчення способу життя особи полягатиме в розкритті конкретних виявів усіх форм її життєдіяльності, зумовлених впливом усіх чинників і умов (необхідних і випадкових, об'єктивних і суб'єктивних, беспосередніх і опосередкованих та ін.). Однак не це головне в науковому дослідженні. «...Треба пам'ятати правило,— писав В. І. Ленін,— що в суспільній науці (як і в науці взагалі) йдеться про масові явища, а не про поодинокі випадки»¹⁵. Тому не випадково вчені підкреслюють, що «як предмет вивчення має бути виділене дослідження способу життя не індивідів і не населення взагалі, а соціальних груп, найхарактерніших для певного суспільства»¹⁶.

Спроби розглядати спосіб життя особи як представника відповідної спільності ми знаходимо у статті Л. А. Гордона, Е. В. Клопова, Т. Б. Петрова. Щоправда, автори такий тип аналізу чомусь називають індивідуальним і, до того ж, його основну особливість убачають у рівні узагальнення. Нам здається, що такому аналізу більше відповідає назва особистісного, бо в сучасній літературі уже склалося певне розуміння індивідуального в людині, а саме — як одиничного. Тим більше, що автори самі завбачають можливість непорозуміння, підкреслюючи, що «йдеться в даному разі зовсім не про вивчення індивідуально-психологічних особливостей поведінки тієї чи тієї окремо взятої людини»¹⁷, а про розгляд певних соціальних категорій людей.

Автори правильно відзначають «відмінність соціологічного аналізу способу життя радянських людей від аналізу життєдіяльності радянського народу як цілісної історичної спільності»¹⁸. Однак суть даної відмінності вони вбачають у рівні узагальнення («різниця... пов'язана саме і тільки з рівнем узагальнення»). На нашу думку, суть відмінності полягає не в рівні узагальнення, а в особливостях двох наукових підходів до вивчення способу життя соціальних спільностей.

За особистісного підходу суб'єктом способу життя, як ми уже зазначали, виступає типова особа відповідної спільності, за колективного — група, опільність загалом. А рівень узагальнення тут виконує службову роль. Самі автори також підкреслюють цей момент, коли пишуть, що «на індивідуальному рівні може вивчатися спосіб життя яких завгодно великих категорій людей, скажімо; усіх членів радянського суспільства...»¹⁹.

¹³ Мятин М. Б. Противоположность социалистического и буржуазного образа жизни.— «Научный коммунизм», 1976, № 1, с. 65.

¹⁴ Див.: Парыгин Б. Д. Советский образ жизни и социально-психологические проблемы формирования личности. К., 1975.

¹⁵ Ленин В. И. Полное собр. творив, т. 26, с. 235.

¹⁶ Здравомыслов А. Г. К вопросу о типологии образа жизни в социалистическом обществе.— «Социологические исследования», 1974, № 2, с. 81.

¹⁷ Гордон Л. А., Клопов Э. В., Петров Т. Б. К изучению социалистического образа жизни: развитие быта советских рабочих.— «Рабочий класс и современный мир», 1976, № 2, с. 24.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

Спосіб життя особи як представника класу досліджується досить ефективно за допомогою поняття класового типу особи в тому разі, якщо внутрішньокласові відмінності незначні або мають другорядне значення. Це особливо стосується капіталістичного суспільства. На цьому рівні дослідження в понятті класового типу особи абстрагуються як від неістотного од відмінностей суб'єктивно неадекватного усвідомлення окремими представниками класу своїх об'єктивних інтересів та ін., од впливу мікросередовища на формування особи, не беруться до уваги і багато інших характеристик, які мають тут другорядне значення, і до умов, що впливають на формування способу життя класового типу особи, включають ряд факторів макрорівня. З методологічного боку це правильний прийом. Тут ми маємо справу з конкретною моделлю особи, з образом особи, характерної для тієї чи тієї соціально-класової спільності. Тому і набір факторів, що впливають на спосіб життя класового типу особи, проглядається досить чітко. До речі, за такого підходу до вивчення способу життя особи не виникає проблеми, що включати до умов способу життя, а що — до структури способу життя. Це залежить від рівня і характеру моделі типової особи. Ті ж факти, від яких ми абстрагуємося, наприклад, на рівні класової типології, можна пояснити в інших моделях особи. Соціально-психологічні, етичні та інші типології особи дозволяють відобразити спосіб життя осіб реально існуючих спільностей з повторюваними, однаковими ціннісними орієнтаціями, нормами поведінки, особливостями мислення тощо в інших моделях.

У процесі становлення соціально однорідного суспільства в нашій країні складаються риси єдиного способу життя, формується єдиний тип особи — радянська людина. Соціальні типи особи радянського суспільства входять до єдиного соціалістичного типу особи як її підтипи: типи особи соціалістичного робітника, колгоспника, інтелігента. Поняття соціалістичного типу особи відображує сталу сукупність, систему, єдність упорядкованих і взаємопов'язаних істотних, корінних соціальних ознак, властивостей і якостей особи, що формуються в розвинутому соціалістичному суспільстві під впливом загальних, типових соціальних умов і обставин.

В умовах формування соціальної однорідності радянського суспільства ряд істотних ознак втрачає свою колишню значущість як типоутворюючі ознаки соціального типу особи. Наприклад, така ознака соціального типу особи, як відношення до власності поступово послаблюється мірою вирівнювання відношень всіх соціальних груп нашого суспільства до соціалістичної власності. Природно, соціальна рівність не несе з собою нівелювання особи, а є основою, на якій тільки й можливий всебічний розвиток індивідуальності. «...Коли соціалісти говорять про рівність,— писав В. І. Ленін,— вони розуміють під нею завжди *суспільну* рівність, рівність суспільного становища, а ніяк не рівність фізичних і душевних здібностей окремих осіб»²⁰.

Тому в розвинутому соціалістичному суспільстві роль цілої низки об'єктивних і суб'єктивних ознак, що мали раніше другорядне значення для соціальної типізації особи і її способу життя, істотно зростає. Важливого значення набувають характер і зміст праці, професія, кваліфікація, культурно-технічний і загальноосвітній рівень особи. Як відзначає З. І. Файнбург, «групи, споріднені за деякими найважливішими, соціально-культурними ознаками (наприклад, за рівнем загальної освіти), хоч би до якої соціально-економічної групи належали,

в ряді аспектів якісно уже тепер мають більшу схожість, ніж представники однієї соціально-економічної групи, але відмінні за рівнем культури»²¹.

Важливого значення в сучасних умовах набуває дослідження типів особи, що різняться суб'єктивними позиціями: ставленням до праці, рівнем соціальної активності, ціннісними орієнтаціями, рівнем ідейно-політичної зрілості, соціально-етичними поглядами та ін.

Як правильно відзначають дослідники, «класова структура суспільства, хоч і є вихідною, визначальною в дослідженні типології способів життя того чи іншого суспільства, проте не може охопити все багатство диференціації реальних підтипів способів життя людей»²². Завдяки тому, що в нашій країні загалом склався соціальний тип особи — радянська людина, можливий розгляд усіх інших форм і варіантів типологізації особи як внутрішніх щодо цього основного типу особи.

За ступенем комуністичної переконаності здійснює свою типізацію особи, наприклад, Л. В. Сохань. Вона вирізняє такі три типи особи: 1) передові будівники комунізму (комуністична переконаність пронизує всю психологічну структуру особи); 2) менш цільні особи (комуністичний зміст не наповнює всього їх психологічного складу, а лише окремі його сторони); 3) люди, у яких існує розрив між ідеалами і вчинками²³.

В. М. Антощенко пропонує типологію соціалістичної особи, незалежну від класових і соціально-групових характеристик. За основу такої типології дослідник бере рівень присвоєння людьми соціальної сутності нашого суспільства. Розрізняються три соціальні типи особи: сутнісно-адекватний, нормативно-зразковий — найвищий за рівнем і ступенем вираження соціальної сутності; менш високий, репрезентативно-традиційний; пережиточно-обтяжений тип особи, який найменшою мірою виражає сутність суспільних відносин нашого суспільства²⁴.

У рамках єдиного соціального типу особи важливо вирізнити різноманітні соціально-психологічні, етичні, естетичні та ін. типи особи, а також підтипи соціалістичного способу життя особи. Виділення соціально-психологічних типів особи дозволяє, зокрема, зафіксувати не два-три «чисті» класові типи особи, а ширший діапазон єдності і відмінності людей за стереотипами поведінки, споживання, установками поведінки, за особистісними суб'єктивними позиціями, схильностями, настроями, орієнтаціями та ін. Категорії соціально-психологічних типів особи обіймають різні форми усвідомлення людиною своєї соціально-класової сутності, ступінь оволодіння інтересами, нормами і цінностями, виробленими в середовищі її класу, суб'єктивне ставлення до свого об'єктивного становища в суспільстві.

Поняття соціально-психологічного типу особи відображує певну спільність духовно-психологічних рис осіб, фіксуючи певний фрагмент соціальної дійсності, зріз суспільного цілого. В ньому втілюється схожість, подібність деяких якостей особи. Проте повторюваність, схожість соціально-психологічних якостей людей не означає, що їм властива

²¹ Файнбург З. И. К вопросу об историческом типе духовной культуры рабочего класса при социализме.— В кн.: Ленинизм и проблемы духовной жизни рабочего класса СССР. Свердловск, 1968, с. 13.

²² Бутенко А. П., Ципко А. С., Киселев В. П. Социалистический образ жизни. (Методологические проблемы исследования). М., 1975, с. 19.

²³ Див.: Сохань Л. В. Духовный прогресс личности и коммунизм. К., 1966, с. 228.

²⁴ Див.: Антощенко В. М. Основные черты и аспекты типологии социалистической личности. Автореф. канд. диссертации. Л., 1974, с. 16.

схожість, подібність, повторюваність об'єктивних соціально-класових ознак. Соціально-психологічна модель відображує єдність, повторюваність рис осіб з погляду спрямованості, системи їх ціннісних орієнтацій, повторюваність їх поведінки в групі. «Загалом, на наш погляд,— пише Б. Д. Паригін,— соціально-психологічний тип особи становить досить усталену, навіть таку, що постійно діє, домінує, ціннісну орієнтацію»²⁵.

Соціально-психологічні типи особи виявляються як певні соціальні категорії людей, що розрізняються за типом способу життя. Як приклад можна взяти типологію способів життя, запропоновану А. Г. Здравомисловим. Автор не пов'язує тип способу життя з якоюсь певною соціальною групою, а розглядає його як групоутворююче начало. Тобто суб'єктом певного способу життя виступає така соціальна категорія людей, в яку входять представники різних соціальних груп. А. Г. Здравомислов пише: «Оскільки домінуючі потреби мають деякий ступінь самостійності щодо соціальної структури суспільства і соціально-економічного становища, оскільки основні типи способів життя, мабуть, не збігаються повністю ні з соціально-класовою, ні з соціально-демографічною диференціацією в суспільстві»²⁶. Взявши за основу рівень потреб і їх спрямованість, А. Г. Здравомислов виділив чотири типи способу життя особи: виробничо-трудоий; спосіб життя з домінуванням сімейних інтересів, спосіб життя, що характеризується переважанням інтересу до розвитку індивідуальних здатностей; спосіб життя, що характеризується недосить чітко визначеними інтересами²⁷.

Оскільки така типологія способу життя дуже близька до виділення певних соціально-психологічних типів особи, видається актуальним дослідження співвідношення таких понять, як «спосіб життя», «соціально-психологічний тип особи» і «стиль життя особи». Зрозуміло, що, вживаючи поняття соціально-психологічного типу особи і поняття «стиль життя»; ми маємо справу з узагальненнями, з відображенням певної повторюваності особистісних якостей. Однак у чому полягають відмінності між поняттями «стиль життя» і «соціально-психологічний тип особи», поки що не зрозуміло. Не зрозуміло, як вони розрізняються за обсягом охоплення особистісних якостей, за структурою їх складових елементів тощо. Це питання є одним з актуальних для дослідників, які вивчають соціально-психологічні аспекти способу життя.

Його розв'язання дозволить з'ясувати можливість використання «стилю життя» як критерію типології особи. Такий аналіз особливо важливий у зв'язку з критикою буржуазних типологій стилю життя і особливо тих висновків, які з них робляться для пояснення соціальної структури суспільства. Прикладом таких концепцій може бути типологія М. Вебера, який розглядав «стиль життя» як критерій соціальної стратифікації суспільства, або типологія стилів життя А. Адлера.

Очевидно, завдання дослідника-марксиста, який вивчає типологію стилів життя особи, полягає в тому, щоб з'ясувати ті межі, в яких припустиме використання поняття стилю життя, досліджувати ті можливості, які воно дає для пізнання тих чи інших соціальних явищ.

Так, в умовах буржуазного суспільства під впливом його політичних інститутів, ідеологічного апарату, засобів масової комунікації та

²⁵ Парыгин Б. Д. О соотношении понятий тип личности и стереотип социального поведения личности.— В кн.: Вопросы социальной психологии. Л., 1968, с. 29.

²⁶ Здравомислов А. Г. К вопросу о типологии образа жизни в социальном обществе.— «Социологические исследования», 1974, № 2, с. 88.

²⁷ Див.: там же, с. 88—89.

ін. формується специфічна поведінкова діяльність людей — так зване статусне засвоєння культури. Внаслідок існування цього соціального феномена формуються різні соціально-психологічні типи особи. Вони відображують повторюваність механізмів поведінки особи. Проте така стратифікація, відображуючи реальне групування осіб у суспільстві, не збігається з соціально-класовою структурою суспільства і не є визначальною. Між соціальним становищем особи, її соціально-класовими ознаками і соціально-психологічними типами особи немає жорстких кореляційних зв'язків. Вирішальні причини, що породжують явище статусного засвоєння культури, коріняться в капіталістичних суспільних відносинах, в соціально-класовій структурі суспільства.

Отже, соціально-психологічна типологія, фіксуючи певні спільності осіб, сама потребує обґрунтування. Однак цей висновок ніяк не знижує значення і важливості типології стилів життя, соціально-психологічної типології особи в загальному комплексі дослідження способу життя соціальних суб'єктів. Як правильно відзначають автори книжки «Соціалістичний спосіб життя», «для того, щоб визначити взаємозв'язок, реальну взаємодію між існуючою системою відносин матеріального виробництва і надбудовними відносинами, світом ідей, сповідуваних людьми, треба мати об'єктивні уявлення про ті ідеї, які сповідуються, ті цінності і мотиви, якими керуються в своїй повсякденній діяльності члени цього суспільства, а не постулювати їх апріорно, виходячи з природи панівних в даному суспільстві відносин власності»²⁸. Тим більш важлива така типологія для прогнозування способу життя різних соціальних груп людей соціалістичного суспільства з огляду на той факт, що в наших умовах спосіб життя людей розглядається як соціально регульований феномен.

У дальшому вдосконаленні радянського способу життя, становленні однорідності нашого суспільства треба зважати на відмінність різних соціально-психологічних категорій осіб. Залишки цінностей, норм, традицій минулого, які ще зберігаються на рівні буденної свідомості, у сфері суспільної психології, якоюсь мірою впливають на свідомість окремих людей, їхню поведінку і спосіб життя. Дослідження свідомості і поведінки людей на менш високих рівнях узагальнення дозволить вичленити групи осіб, що мають різне ціннісне ставлення до праці, людей з відмінними домінуючими орієнтаціями (на творчість, на споживання та ін.), допоможе конкретніше з'ясувати певну розбіжність в окремих людей між рівнем знань і духовно-моральним складом, політичною свідомістю і діловими якостями тощо.

Усе це істотно важливо для теоретичного забезпечення виконання завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС щодо цілеспрямованого впливу на духовну і практичну діяльність людей з врахуванням особливостей різних груп населення, для широкого застосування наукових методів управління соціальними процесами. Конкретний розгляд особливостей вияву свідомості та психології радянських людей у сім'ї, у виробничому колективі, у малій групі, у сфері культури, освіти, політики, ідеології тощо показує, що в усіх цих «зрізах» суспільного життя діють загальні закономірності формування людини соціалістичного типу.

Поняття особи соціалістичного типу — це гранично широке узагальнення на рівні і в масштабах усього нашого суспільства. Воно дозволяє виділити, узагальнити провідні, головні тенденції у формуванні нової людини. Соціалістичний тип особи як наукове поняття — це певна модель особи, в якій береться до уваги тільки соціально-типове і в

²⁸ Бутенко А. П., Ципко А. С., Киселев В. Н. Зазначена праця, с. 12.

якій абстрагуються від індивідуальних рис. Воно є таким особливим науковим засобом, який відображує повторюваність принципів відношень, суттєву схожість корінних якостей людей, комплекс загальних особливостей особи соціалістичного суспільства. Поняття типу особи і вся сукупність реальних конкретних людей не збігаються абсолютно. Реальні особи завжди відрізняються від їх ідеальних моделей. Але ці відхилення існують в припустимих межах, не порушуючи якісної сталості типового.

Завдяки такому науковому засобові, як тип особи, можливе пізнання дійсності у порівнянні, зіставленні ідеального і реального. Сукупність рис, що входять до поняття соціалістичного типу особи, становить певний еталон вимірювання, який показує, залічувати чи не залічувати конкретну людину до соціалістичного типу особи. Таке порівняння дозволяє з'ясувати причини відхилення реального від ідеального. Хоча поняття типу особи і розглядається як певний еталон, проте воно є відображенням реально існуючих рис, якостей, властивостей. Це не тільки логічно можливе утворення, а об'єктивна тенденція, яка відображається у специфічній формі узагальнення.

Високий рівень розвитку продуктивних сил, соціалістичні виробничі відносини, відсутність експлуатації і антагонізмів, співробітництво, взаємодопомога, дружба всіх соціалістичних націй, справедливий, гуманістичний характер розподілу суспільних благ, соціальна рівність, право на працю, освіту, медичне обслуговування, відпочинок виступають як спільні умови і обставини, які формують типові якості радянської людини. На XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев відзначив, що «найважливіший підсумок минулого шістдесятиріччя — це радянська людина. Людина, яка зуміла; завоювавши свободу, відстояти її в найтяжчих боях. Людина, яка будувала майбутнє, не шкодуючи сил і йдучи на будь-які жертви. Людина, яка, пройшовши всі випробування, сама невідомо змінилася, поєднала в собі ідейну переконаність і величезну життєву енергію, культуру, знання і вміння їх застосовувати. Це — людина, яка, будучи палким патріотом, була і завжди буде послідовним інтернаціоналістом»²⁹.

Основними рисами соціалістичного типу особи є висока політична свідомість й ідейність, комуністичний світогляд, висока культура, єдність особистих і суспільних інтересів, колективізм, дисциплінованість, почуття господаря своєї країни, комуністичне ставлення до праці. Особі соціалістичного типу притаманні рішучість і витримка, оптимізм, суспільно-політична і трудова активність, соціалістичний патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм.

* * *

Образ жизни всегда представляет собой способ деятельности какого-либо конкретного субъекта: общества, класса, группы, личности. Групповой, коллективный субъект образа жизни можно представить двумя способами: 1) посредством группы, 2) посредством личности. При первом подходе общность выступает как система, как целое. При втором — в центре внимания исследователя оказывается личность. Принадлежность личности к той или иной социальной общности, функционирование в качестве представителя определенной общественной группы формирует у нее типичные для этой группы качества. Поэтому образ жизни социальной общности правомерно рассматривать и через модель образа жизни типичной личности.

Следовательно, личностной формой проявления образа жизни группового субъекта является групповой тип личности. В этом заключается, на наш взгляд, специфика изучения образа жизни социальной общности через категорию «личности».

²⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 98.

В. П. ІВАНОВ

Аналіз К. Марксом діяльності як способу буття людини

Величезним світоглядним і методологічним здобутком філософії марксизму, який забезпечив їй принципові переваги над усіма іншими філософськими концепціями, були, як відомо, розробка і послідовне застосування принципу практики. Марксизм не лише ввів критерій суспільної практики у розв'язання теоретичних проблем,— він на ділі став (і це найголовніше) філософією практичного перетворення світу, органічно поєднавши в єдиному діалектико-матеріалістичному розумінні орієнтацію на теоретичне осмислення розвитку об'єктивної дійсності і особливостей предметно-діяльної сутності людини. К. Маркс підкреслював, що «збіг зміни обставин і людської діяльності можна розглядати і раціонально зрозуміти тільки як *революційну практику*»¹.

Принцип практики відкрив перед філософією нову світоглядно-методологічну перспективу: він став наскрізною основою теоретичного осмислення природної і соціальної дійсності. В марксизмі-ленінізмі ідея практичного перетворення природи і суспільства органічно включає в себе з'ясування історичної ролі революційної практики робітничого класу. Ідея революційної практики є одним з визначальних принципів комуністичного світогляду.

У практичній діяльності трудящих мас і класів марксизм убачає джерело усіх суспільних надбань, а також визначальний засіб революційної перебудови суспільства, рушійну силу історичного прогресу. Ця творча роль суспільної практики незмірно зросла в сучасну епоху, особливо в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

Величезне світоглядно-методологічне значення принципу практики було підкреслено на XXV з'їзді КПРС. Історичні накреслення партійного з'їзду є прикладом комплексного підходу до розв'язання основних завдань нового етапу розвитку соціалістичного суспільства — всього того, що сприяє формуванню «*нової людини, всебічному розвитку особи, удосконаленню соціалістичного способу життя*»². Марксистсько-ленінська філософія досліджує ці актуальні питання сучасної суспільної практики і на основі цього осмислення формує систему цілісних уявлень про світ і про місце в ньому людини, про фундаментальні особливості людської діяльності. Актуальність осмислення цих особливостей зумовлюється в наш час тим, що розвинуте соціалістичне суспільство виконує такі завдання, які дедалі більшою мірою залежать від багатства можливостей людської діяльності, від багатства форм реалізації цих можливостей.

Як відзначається в редакційній статті журналу «Коммунист», «на сучасному етапі розвитку виробництва стає можливим технічне здій-

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 2.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 45.

снення проектів, в основу яких буде покладатися узагальнене і цілісне уявлення про людську діяльність», а це актуалізує необхідність «ширшого вивчення загальних принципів людської діяльності»³.

Створення такої загальної теорії людської діяльності є завданням, що потребує співучасті багатьох наук, серед них саме філософії належить прерогатива з'ясування всезагальних параметрів діяльності, пов'язаних з суспільно-історичною сутністю людини. З цього боку набуває актуальності осмислення досвіду Марксового аналізу діяльності і практики.

У філософських і економічних працях К. Маркса можна виділити групу понять, що наближаються або примикають за своїм значенням до категорії «діяльність». Це — поняття «праця», «виробництво», «практика», «освоєння», «творчість», «життєдіяльність» та ін. Залежно від контексту і потреби зробити той чи інший смисловий наголос, К. Маркс вживає деякі з цих філософських понять як синонімічні поняттю «діяльність» (наприклад, «практика», «виробництво», «освоєння») або ж вдається до словосполучень, де ці поняття виступають атрибутивними характеристиками для інших («продуктивна праця», «практичне освоєння» тощо).

Уже в «Економічно-філософських рукописах 1844 року» згадані поняття вживаються К. Марксом для критичного осмислення концепцій класичної буржуазної філософії і політекономії, для розробки матеріалістичних поглядів на природу людини, суспільства, розкриття магістральних тенденцій їх розвитку. Центральними в цьому аналізі безперечно виступають категорії «практика» і «діяльність». Хоч К. Маркс не дає їм формальних дефініцій, з контексту стає зрозумілим їх специфічний зміст, його відмінність від того значення, яке було закріплене за ними минулою філософською традицією.

У «Рукописах...» поняття практики уже набуває того матеріалістичного змісту, який забезпечив йому фундаментальне значення в дальшій розробці основоположних принципів діалектичного і історичного матеріалізму. Це поняття концентрує в собі вихідну посилку матеріалістичного розуміння історії; воно поєднує в собі орієнтацію на єдність предметно-перетворюючого відношення людини до природи з революційним перетворенням суспільних відносин. Змістовою антитезою поняття практики під час розгляду суспільства виступає не теорія у вузько науковому значенні, а духовна діяльність людей, сфера суспільної свідомості, яка похідна від практики і визначається нею.

Антитеза матеріального і духовного не заперечує їхньої єдності в цілісних виявах людської активності; і саме ця єдність дозволяє з'ясувати специфіку Марксового розуміння категорії «діяльність». Сукупна суспільна життєдіяльність індивідів виражається в органічному поєднанні практичних і духовних форм освоєння світу. К. Маркс показує, що суспільність неможливо звести ні до якоїсь духовної субстанції, ні лише до духовних стосунків індивідів: вона існує у вигляді «реальної колективності», яка складається на основі виробничих відносин людей. Суб'єктивною формою реалізації специфіки цієї колективності виступає людська свідомість, яка, згідно з К. Марксом, становить інтеріоризовану форму колективності, суспільності; тут виявляється, що несвідома практика так само неможлива, як і непрактична свідомість: в цілісному процесі суспільного життя форми духовного і практичного постійно опосередковують одна одну, виступаючи моментами єдиного.

³ «Коммунист», 1977, № 1, с. 62.

Зміни у способі виробництва, що приводять до революційних змін у сфері виробничих і всіх інших суспільних відносин, є визначальними детермінантами змін у сфері людської свідомості.

Отже, для визначення базисних основ життя суспільства і його історичного розвитку абсолютно необхідне розрізнення його матеріальних і духовних аспектів; для розуміння ж його цілокупності як людського способу буття взагалі ці два аспекти є вираженням активно-перетворюючого відношення людини до світу, однак і тут перший аспект є визначальним. Тим самим суспільне життя потребує двоякого осмислення: а) з погляду його складу і внутрішніх джерел саморуку, де воно визначається через співвідношення практичної і духовної сторін; б) з погляду його цілісності, де взаємодія обох утворює інтегральну характеристику людської природи, що виявляє свою специфіку в способі суб'єктивно-діяльного відношення людини до всього зовнішнього світу.

Такий підхід не просто вказує на різні ракурси розгляду об'єкта, — він дає можливість вичленувати відмінні за рівнем всезагальності відношення, в яких виявляється та сама реальність — суспільне життя, суспільство. Це дуже важливо з погляду методології, оскільки дозволяє уникнути змішування визначеностей, що вичленовуються на різних рівнях. Так, наприклад, всезагальність людської природи і способу буття не можна зводити лише до матеріального чи духовного, хоча є самому суспільству, відповідно до його соціальної структури, практичні або духовні функції можуть виявитися (і виявляються) справою відособлених категорій людей. Адже не тип суспільних занять робить людину людиною, а саме суспільність, що дає можливість опанувати згодом будь-який тип занять. Феномен суспільності постає в більш загальній площині відношень, ніж внутрішньосуспільна диференціація людських функцій.

Суспільність — загальноісторична категорія; вона становить внутрішню ознаку людської природи, володіючи якою, індивіди вступають в історію як її суб'єкти і реальна передумова^{3а}. Суспільність і є тим, що робить індивіда і людство суб'єктом відношення до світу.

Таким, в головних рисах, є той контекст «Рукописів...», який визначає Марксове розуміння категорії «діяльність».

Ця категорія є гранично загальною абстракцією, що виражає специфіку суспільного буття людини уже не в площині відношення матеріального і духовного, а в площині взаємни суб'єктивного і об'єктивного, людини і світу. На наш погляд, діяльність, як квінтесенція людської суб'єктивності, окреслює активно-перетворюючий момент усіх життєвих проявів людини: практики («практична діяльність»), свідомості («духовна діяльність») і їх більш конкретних соціально зумовлених форм. Діяльність можна було б назвати цілепокладенням, якби це поняття стосувалося не актуального процесу постановки і досягнення певних цілей, а самої суб'єктивної здатності до такої актуалізації. Це ще раз демонструє, що категорія «діяльність» є рефлексією про суб'єктивну потенцію наявних життєвих актуалізацій людини, в результаті чого все, що б людина не робила конкретного, виступає предикатом «діяльності» (навіть цілепокладання є з цього боку не більш як «цілепокладаюча діяльність»).

Діяльність, виявляючись в безмежно різноманітних суспільно-історичних формах існування людей, не тотожна їм, так само, як сутність не тотожна своєму явищу, хоч і не перебуває в чомусь іншому.

^{3а} Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 18—19.

В такому розумінні вся реальна тканина соціально-історичного буття різних суспільств, невичерпне розмаїття специфічних «способів життя», властивих людству, — все це, лише форми історичного існування людини, в яких реалізується її загальна діяльнісна сутність.

Відзначимо, що на відміну від звичайного «явища сутності», властивого усім реальним об'єктам, діяльнісна сутність людини має ту особливість, що вона проявляє себе також через діяльність — в практичному й духовному творенні предметних форм існування людини. На відміну від усього сущого, людина творить своє буття як продукт і в цьому ж акті відокремлюється від продукту як носій продуктивних здатностей, тобто діяльності. Саме тому сутність останньої може бути пізнана не інакше, як в цьому зв'язку з суб'єктом: безсуб'єктивна діяльність так само немислима, як і рух без матерії.

Однак діяльність не лише суб'єктивна. Принципово важливим моментом діалектико-матеріалістичної концепції діяльності є врахування того, що діяльність складається з об'єктивно-природних сил і рухів такою ж мірою, якою і протистоїть природі у вигляді фактора впливу на неї. Вона втілює в собі самій як тотожність, так і протилежність природного й суспільного, робить наочною суспільну інтеграцію природно даного і водночас натуралізацію форм соціального буття.

Справді, в предметному і енергетичному відношеннях діяльність цілком формується з природних компонентів і потенціально відкрита для включення до свого складу будь-яких природних рухів. У цьому розумінні вона дорівнює природі, проте не розсіюється в природному універсумі, а, так би мовити, «відшаровується» від нього, приєднуючись до особливого субстрату — людини, яка тілесно теж належить природі, але в своїх суспільно-життєвих функціях інтегрує природні сили і рухи у певну єдність. Тим самим в діяльності природні сили спрямовуються проти самої природи і в своїй доцільності стають виявами людської практики. Ось чому людина, на думку К. Маркса, перетворюючи природу, здатна діяти лише подібно до самої природи, як природна сила, але завдяки своїй універсальності здатна до формотворення, генерації неприродних форм природи. Це — композиційна, творча сила, і вона «надприродна» лише в розумінні своєї людяності. «Природа не будує ні машин, ні локомотивів, ні залізниць, ні електричного телеграфу, ні сел'факторів і т. д. Все це — продукти людської праці, природний матеріал, перетворений в органи людської волі, що панує над природою, або людської діяльності в природі»⁴, — підсумовує К. Маркс.

Цей продуктивний рух діяльності є «самопородженням» людини, він створює й видозмінює усе конкретно-історичне розмаїття людської культури. Водночас функціонування культури і користування її елементами знову «повертають» діяльність в стан всезагальної суб'єктивної здатності. З цього, щоправда, не випливає, нібито діяльність є просто енергія, або рух, що витрачаються і відновлюються. Енергетичний баланс діяльності, запозичуваний з природи, не стосується її безпосереднього змісту. Будучи здатністю творення, діяльність невіддільна від суб'єкта і зберігається в процесі опредмечування і розпредмечування як потенція, що може бути втрачена лише разом з її носієм.

На відміну від своїх продуктів, які мають минуше предметне існування, діяльність як вияв людської сутності самозберігається; подібно

⁴ Маркс К. и Енгельс Ф. Сочинения, т. 46, ч. II, с. 215.

до «живого вогню» (вислів К. Маркса про працю), вона існує остільки, оскільки видозмінює, формує, перетворює і в жодній із своїх форм не дістає завершеного втілення й реалізації. Постійно створюючи, вона живе лише в минулості своїх втілень, будучи самим рухом творення, а не тим, що твориться цим рухом в якийсь час, в якомусь місці і в якійсь якості. В цьому й полягає найзагальніша діалектика діяльності, її (і людини) суспільно-родове відношення до усього наявного і видозмінюваного світу.

Із загальнофілософського погляду все, що створюється людською діяльністю конкретного і предметного в ході історії і прогресу культури, є в кінцевому підсумку не що інше, як вияв, ствердження і конкретизація її власних визначеностей. І це насправді так, оскільки діяльність, як така (на відміну від конкретних творчих актів), не черпає свого змісту зі своїх предметів, вона, навпаки, включає їх до свого складу і підпорядковує власному плинові і порядку (виражаючи здатність діяти за «мірками» будь-якого предмета і виду, вона жодну з цих «мірок» не робить своєю власною). Діяльність специфічна лише як реалізація людської природи.

Тому, її внутрішніми визначеностями є такі всезагальні властивості, які неправомірно ототожнювати з конкретними формами праці, її виконавцями і продуктами, що завжди є відмінними на кожній окремій фазі розвитку суспільства. Конкретні види діяльності є лише історичними модифікаціями її загальної природи.

К. Маркс, розкриваючи помилковість вульгарної політекономії (зокрема, поглядів І. Бенґама), яка вважала буржуазні форми і принципи діяльності загальнолюдськими (йшлося про принцип корисності), доводить, як недопустимо приймати приватні мотиви і рушійні принципи діяльності за всезагальні властивості людської природи. Водночас К. Маркс вказує напрям подолання такої теоретичної плутанини: «Якщо ми хочемо застосувати цей принцип до людини, хочемо з принципу корисності оцінювати всякі людські дії, рухи, відносини і т. д., то ми повинні знати, яка людська природа взагалі і як вона модифікується в кожну історично дану епоху»⁵ (розрядка наша.— В. І).

Ця теза органічно поєднується з Марксовим тлумаченням сутності людини як сукупності усіх суспільних відносин, конкретно-історична визначеність яких зумовлює особливості діяльності кожного окремого індивіда.

Отже, історичне розуміння людини і діяльності було б неповним і неправильним в методологічному розумінні, якби воно не доходило до певного загальноісторичного уявлення, яке виражає думку про суспільну сутність людини, що вступає в історично послідовні форми існування. К. Маркс відзначає, що діяльність людини має предметно-перетворюючий, цілепокладаючий і творчий характер; що вона суспільна за своїм джерелом, природою і структурою (навіть щодо дій ізольованого індивіда) і внаслідок цього зумовлюється не лише фізичними, тілесними потребами; що вона універсальна, безконечна у своїх конкретних виявах і тому вільна, що в кінцевому підсумку вона становить суб'єктивно-людське формотворення світу також і за законами краси⁶. Не даючи ще

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 578.

⁶ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 526—527. Хоч К. Маркс вживає вислів «людина виробляє», а не «людина діє», тут йдеться по суті не про той чи інший спосіб виробництва, яким суспільства і люди можуть відрізнятися одне від одного, а про спосіб, заданий їх всезагальною природою.

тут докладної характеристики кожній з відзначених властивостей, К. Маркс теоретично схоплює загальні контури діяльності як людської природи, зводить в безпосередню єдність всі її найважливіші визначеності, що дозволяє йому охопити і людину і предметну дійсність в загальних для них параметрах взаємодії.

Розкриття цієї всезагальної діяльнісної природи людини органічно поєднується у К. Маркса з усебічним аналізом соціально-класового контексту людської історії, де ця людська природа виявляється у спектрі своїх конкретно-історичних модифікацій. Зміна контексту, означаючи поглиблення світоглядних орієнтацій, дозволяла подивитися на людську природу «зсередини» її власного історичного буття і виявлення. Адже, коли щодо тварин людина існує як особливий вид і може виявляти свою специфіку лише зовнішнім чином, то у власному історичному розвитку, який є однаково людським в будь-якій історичній перспективі, людська природа не співіснує поряд зі своїми виявами, хоч і має бути відмінною від них. Площина цих відмінностей зачіпає відношення глибші, ніж зовнішні розрізнення форм буття. Тут, власне, йдеться про те, як і в яких формах всезагальність людської природи історично розгортається в багатстві своїх особливих виявів. Це — площина відношення всезагального до особливого, причому відношення, вираженого не тільки в теоретичній рефлексії, а й у реальній історії суспільства.

Справді, джерело цього відношення приховане не в способі духовної реконструкції історії і не в якомусь доісторичному бутті всезагального, яке субстанціалізувалося і містифікувалося релігійно-ідеалістичними теоріями. Воно міститься в самому безперервному історичному процесі, де загальні ознаки людської діяльності виділяються тим більше, чим більше урізноманітнюються конкретні форми її предметно-практичного застосування і втілення.

Діяльність немов самовизначає себе в ході суспільної практики, але щоб помітити це, її реальний суб'єкт теж має бути підготовлений всім ходом історичного розвитку до розуміння специфічного феномену історичної реальності. К. Маркс вважав, наприклад, фундаментальною світоглядною помилкою Фейєрбаха те, що він «ніколи не досягає розуміння чуттєвого світу як сукупної, живої, чуттєвої діяльності індивідів, з яких цей світ складається», хоча сама «ця діяльність, ця безперервна чуттєва праця і творення, це виробництво становить настільки глибоку основу всього чуттєвого світу..., що коли б воно припинилось хоч би тільки на один рік, то... дуже скоро не стало б і всього людського світу»⁷.

Отже, К. Маркс виходить з того, що взаємна кореляція людини і предметного олюдненого світу, яка, як відомо, була загадкою для минулої філософії і змушувала її винаходити різноманітні схеми цієї кореляції в дусі раціоналізму, емпіризму, апіоризму, абсолютної тождності тощо, насправді полягає в природі діяльності і її суспільно-історичному розгортанні. Відповідно до цього всяке емпірично дане відношення реальної людини до реального світу, яким би самобутнім воно не здавалося на перший погляд, приховує в собі по суті історично певне відношення діяльнісного суб'єкта до продуктів і предметів діяльності. Інакше кажучи, історичний підхід до історичної реальності виявляє за наявним зв'язком людини і світу відзначене вище відношення всезагального і особливого, відношення природи (сутності) людини до її продуктивної, чуттєво-предметної реалізації. Звідси стає

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 41.

зрозумілим, як і яким чином людина завжди має перед собою світ, відповідний мірі її практично-духовних здатностей і навпаки⁸. Ця історично рухлива «збалансованість» ґрунтується на внутрішній відповідності між наявним потенціалом діяльності і особливостями її актуальних виявів.

У такій діяльній площині історія поєднує всезагальні визначеності людини з їхніми конкретизаціями в специфічних обставинах часу і формах суспільного життя окремих людських спільностей. Справді, «виробляти своє життя» — це внутрішня необхідність, властива самій природі людини, тоді як «виробляти певним чином» означає «могти», тобто вказує на міру суб'єктивних можливостей, які щоразу приводяться в дію певними поколіннями людей, що перебувають в конкретно-історичних і соціально-класових залежностях. Ці можливості обмежені реальними засобами і обставинами діяльності, тоді як суб'єктивна необхідність виробляти своє життя необмежена нічим, крім властивостей самої діяльності.

Тут виявляється досить важлива залежність: чим більше ми намагаємося виділити всезагальні (загальноісторичні) властивості діяльності, тим більше приходимо до констатації її суб'єктивних, внутрішніх визначеностей, які тотожні людській природі (сутності) і, навпаки, чим більше акцентуються об'єктивні зовнішні характеристики діяльності, пов'язані з особливостями її предметної сфери, тим більше сама діяльність виглядає як механізм, за допомогою якого конкретний суб'єкт задовольняє свої змінювані потреби. Відповідно, діяльність, що відбувається в контексті історії, розкриває себе двояко: як всезагальна основа, субстанція історичного процесу, що характеризує його як людську дійсність з притаманним їй людським змістом і доцільністю, і як знаряддя формоутворення світу, яке, асимілюючи природні процеси і предметні властивості, утворює технологічний зміст людської культури, її арсенал, що постійно розширюється. Реально вказані сторони діяльності неподільні і можуть бути розрізнені тільки в межах аналізу.

Коли розглядати діяльність як процес історичних і предметних об'єктивацій, які завжди специфічні і здійснюються на основі певних соціально-класових передумов, створених минулим розвитком і заданих конкретно-історичною ситуацією, на перший план виступає не тільки субстанціальний аспект діяльності, а передусім її значення як засобу, за допомогою якого певні суб'єкти — суспільство, класи, покоління, індивіди — виробляють власне життя в межах предметних обставин і форм спілкування. Діяльність тут функціонує як «вміння» і спосіб досягнення людиною поставлених цілей, а тому може оцінюватися на відповідність цим цілям.

Якщо уявити сутність людини як кінцевий набір внутрішніх можливостей, «вмінь», то можна було б сказати, що діяльність в значенні засобу життя показує, яку частку цих можливостей людина мобілізувала і втілила в наявних формах суспільної практики і культури. Але вся справа в тому, що про свої можливості людина дізнається лише в міру їх втілення в дійсність. У будь-який момент життєдіяльності людина є те, що вона може, але щоразу діяльність знімає цю рівність, показуючи, що людина може більше, ніж вона є нині. В цій діалектиці і визначається примат сутності над її втіленням, стає зрозумілим, що сутність людини проєктована від сущого до можливого.

⁸ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 35.

Така конкретизація діяльності як засобу пов'язана з її внутрішньо-суспільними функціями. Внаслідок цього набувають важливого значення факти множинності суб'єктів, їх нетотожність один одному, соціально-класовий тип зв'язку, що поєднує їх. У цьому конкретному соціальному рухові, де люди опановують і формують реальність за допомогою діяльності, остання також специфікується в багатоманітність особливих форм, становить суму діяльностей, що розрізняються відповідно до конкретних суб'єктів, цілей, предметів, інструментів, механізмів. Диференціація діяльностей в цій площині може бути безкопечною і в загальному вигляді збігається з тенденціями суспільно-історичного поділу праці. На цьому шляху діяльність постає як виробництво (матеріальне і духовне), і чим більш вона набуває характеру суспільного виробництва, тим більшою мірою вимоги ефективності (технологічної і соціальної) стають вирішальними в трансформації часткових функцій в особливі діяльності з професійним і соціальним статусом. Тільки з цією площиною розвитку діяльності можна, мабуть, пов'язувати висловлювання К. Маркса про те, що «людська дійсність така ж різноманітна, як різноманітні *визначення людської сутності і людської діяльності*»⁹.

Неважко побачити, що наведена конкретизація діяльності є її характеристикою як суспільно-історичної практики, яка по суті є актуалізацією людської природи в об'єктивно створюваному предметному світі суспільної культури.

Діяльність, на наш погляд, виражає всезагальні межі і властивості практичного процесу, безвідносно до його минулих предметних «аксесуарів». З філософського боку найточніше передає зміст цієї категорії вислів «практична діяльність», оскільки він вказує на те, що всезагальність людської діяльності охоплює все розмаїття її окремих проявів. Отже, це не збірне поняття для певного кола діяльностей, поєднаних ознакою «практичності», це всезагальне, взяте разом зі своїм рухом до конкретного, субстанція, що перебуває в різноманітті форм.

Те, чого людина і людство навчаються у власній практиці, небезпідставно вважаючи це справжнім новоутворенням і своїм власним або історичним надбанням, — все це наперед підпадає під визначення діяльності. Ця категорія охоплює увесь невичерпний за своїми можливостями практичний процес. Навчитись діяльності у такому розумінні — означає просто стати людиною. Для людства подібне «навчання» збігається з його становленням в антропогенезі; окремий індивід отримує свої родові ознаки разом зі своїм тілом, а свою суспільну (діяльну) сутність привласнює через соціалізацію. Тільки тоді розпочинається для нього шлях практичних внесків у галузі знань, вмінь і, далі, в галузі культурної творчості.

Отже, для індивіда мало бути людиною «за приналежністю», треба стати нею також «на ділі», в практичному суспільному співжитті з іншими, тобто за актуальними формами власної діяльності. Ця особливість, виражаючи відмінність між буттям «в собі» і «для себе», становить наріжний камінь людського способу життя взагалі.

Людина — єдине з усіх явищ дійсності, в якому саморозрізнення (саморозмежування) буття і сутності не лише стає фактом, але й утворює форму усього життєвого процесу. Жодне з інших явищ не взаємодіє зі своїм оточенням так, щоб у цих зв'язках його власна сутність водночас була вихідною і кінцевою передумовою. Такою є лише взаємодія в формі діяльності, яка будується у вигляді практичного відно-

⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 550.

шення суб'єкта до об'єкта, причому так, що в об'єкті (предметному світі) суб'єкт має втілити, «подвоїти» себе. Тим самим суб'єкт тут теж визначається двояко — як окремих полюс в структурі діяльності, що протистоїть її предметним компонентам і як той, хто володіє нею в формі її предметних втілень.

Усі ці міркування мають реальний еквівалент у природі суспільних зв'язків, самого суспільства. Справді, тілесна належність індивіда до роду людей ще не надає індивідові діяльній людської сутності. Як тілесний представник виду, він ще не суспільна людина, і тому його природа перебуває поза ним, в суспільстві, яке є справжньою колискою діяльності. Водночас суспільство, як всезагальний людський зв'язок, поза індивідами не діє і взагалі нічому не протистоїть предметно. Відповідно до цього потенціальна сила суспільного зв'язку реалізується щоразу тією мірою, якою індивіди можуть відтворити її і дати предметне закріплення в засобах власної діяльності. Вони мають індивідуально привласнювати те, що уже належить їм, як усталеній суспільності.

Оскільки сутність не є «заданою» людині через форму її біологічного існування, а виникає і відтворюється в історичних формах суспільних зв'язків індивідів, предметно закріплених в системі культурних норм і цінностей, індивідуальне пристосування до цих форм і сумісне їх перетворення визначає перспективу безконечного змістовного розвитку і в основі своїй є не що інше, як спосіб присвоєння індивідами їх власної сутності «під виглядом *чуттєвих, чужих, корисних предметів*»¹⁰, тобто як людського світу. К. Маркс пояснює це тим, що «народження дає людині тільки *індивідуальне* буття і насамперед дає їй життя лише як *природному* індивідові»¹¹, тоді як в дійсності людина «тільки в суспільстві може розвинути свою справжню природу і про силу її природи треба судити не по силі окремих індивідуумів, а по силі всього суспільства»¹².

Отже, людина є істота, яка привласнює свою сутність в історично-конкретних формах суспільного буття.

Співвідношення цих понять показує характер зв'язку тілесних (біологічних), загальносуспільних і культурно-історичних вимірів людини. У кожному з цих вимірів відбувається «становлення природи людиною», але кожний з них має свої особливі змістові аспекти. Якщо антропогенез є процесом виділення людини з природи в формі тілесної людської істоти, якщо соціогенез виражає становлення природного виду родом (виникнення соціальності) і, разом з першим процесом, завершує генетичне утворення «людської природи» (сутності), то весь дальший розвиток людини в межах історії за своїм змістом є «становлення природи людиною» в предметних формах культури, тобто олюднення дійсності і трансформація її в життєвий світ людини.

Хоча всі ці площини становлення опосередковуються діяльністю, кардинальна відмінність між генетичною й історичною фазами «становлення природи людиною» полягає в тому, що вони відбуваються на різній основі, яка зумовлює відмінність їх детермінації. Фаза генезису, оскільки вона здійснювалась за природних передумов, не могла бути об'єктом планомірного упорядкування, свідомого формування і дала, зрештою, людину такою, якою вона є «в собі», як складовий елемент суспільства. Друга, історична фаза, навпаки, спирається вже на предметні передумови, створені минулою діяльністю людини, тобто

¹⁰ Там же, с. 553.

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 319.

¹² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 138.

на культурний фонд, який є доцільним, впорядкованим, осмисленим і функціонально визначеним наперед. Тільки в цих межах суспільний процес координується свідомістю, волею і утворює цілепокладаючу форму об'єктивного процесу, на яку вказував В. І. Ленін¹³.

Тут людина існує і діє уже «для себе», вона може «пізнати себе саму, зробити себе саму мірилом усіх життєвих відносин, оцінити їх відповідно до своєї сутності, побудувати світ справді по-людському, за вимогами своєї природи...»¹⁴. Інакше кажучи, тут, у полі усвідомлюваного, здійснюється конструктивна робота, в ході якої люди приймають себе за вихідне і загальне мірило своїх практичних вчинків. Водночас все, що здійснюється за полем усвідомлюваного, хоча і створене дією, відбувається немов «само по собі», становлячи, так би мовити, приховану складову процесу. Отже, в ході історії людина переводить у план «культивування», продуктивного відтворення і предметного закріплення дедалі більшу частину своїх «сутнісних сил», які в принципі завжди становили і становлять її невід'ємну, щоправда, потенціальну належність¹⁵. У цій культурній площині розвитку не відбувається «нарощування» людської сутності і її всезагальних визначеностей — останнім притаманна усталеність, що характеризує загальну природу діяльності. Але тут відбуваються індивідуальні природування до свідомо твореної частини людського світу. Це означає, що в безлічі можливостей, прихованих в людській природі, кожного разу дістають практичне втілення лише посилені для даних індивідів форми буття і таким чином, зрештою, здійснюються «можливі світи» людського існування.

Отже, людина є такий суспільно інтегрований суб'єкт, який має опанувати власну сутність через присвоєння предметного світу культури і спілкування з іншими людьми. Відмінність між буттям «в собі» і «для себе», джерело якої релігійно-ідеалістична філософія вбачала в антитезі духу і тіла, насправді зумовлена, з огляду на сказане, діалектично-суперечливою природою діяльності як суб'єкт-об'єктного відношення. Адже реально діяльність існує лише як вияв суб'єктивної сутності людини, а тому єдина її «наскрізна» ознака, що не дає їй збігтися з будь-яким природним процесом, — це її суб'єктивна доцільність, осмисленість і суспільно вироблений порядок.

Конкретні акти діяльності такою ж мірою підпорядковуються об'єктивним зв'язкам і взаємодіям, якою підвладні її носії. Суб'єктивні імпульси діяльності не можуть бути випадковими і неупорядкованими, але водночас вони не можуть і цілком залежати від стихії природних детермінацій. Діяльність у власному розумінні спостерігається там, де природне зводиться до зовнішньої форми вияву людського. Таке підпорядкування, згідно з логікою міркувань К. Маркса, стає можливим тоді, коли життєдіяльність людини підпорядковується її волі й свідомості. К. Маркс вбачав у цьому підпорядкуванні найважливішу відмітну властивість людського способу життя. (Побічно слід зауважити про неприпустимість досить поширеного ототожнення феномену волі з актами саморегуляції й самоуправління — «зворотного зв'язку» — в тому їх розумінні, яке нині переважає у природничонаукових інтерпретаціях різного роду «живих систем»).

Справа в тому, що людську волю й свідомість неможливо залічити просто до групи детермінант діяльності (до того ж, ідеальних), — нав-

¹³ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 158.

¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 555.

¹⁵ «Історія... виступає процесом розв'язання суперечності між потенціальною універсальністю людини і її актуальною обмеженістю в кожному даній момент». (Зб.: Наука и нравственность. М., 1971, с. 120).

паки, вони самі виступають як духовна діяльність, що здійснюється також над діяльністю, якою вона репрезентована у свідомості. Це означає, що вся стратегія певної діяльності рефлексується в самому суб'єкті, причому таким чином, що в цьому внутрішньому плані розпадається на вольову дію і виконавчий механізм. Перший аспект уособлює саму суб'єктивність як смисловий центр діяльності, другий втілює об'єктивну процедуру реалізації волевиявлення. Тут надзвичайно важливо зрозуміти ту обставину, що воля означає вибір¹⁶, який диктується не просто ситуацією даної дії, а загальною природою суб'єкта, якою вона уявляється йому самому. Внаслідок цього вибір стає рішенням на відміну від звичайної детермінації і постільки передбачає момент свободи і самодіяльності. За своєю суттю воля, як внутрішня «дія над діяльністю», є самовизначенням суб'єкта, насамперед в складі здійснюваної ним діяльності, і далі в будові сукупного життєвого процесу, де в рамках суспільного цілого зводиться воедино діяльність різних суб'єктів.

Акт самовизначення через діяльну активність є фундаментальним для людського способу буття передусім як момент практичного творення предметних форм. К. Маркс, як відомо, підкреслював двосторонній перетворюючий характер практично-трудова діяльність, бо, діючи на зовнішню природу і змінюючи її, людина водночас «змінює свою власну природу»¹⁷. Що ж до змін природи людини, то вони лише на перший погляд здаються простим наслідком або відображенням змін зовнішнього світу. Насправді тут існує глибша внутрішня рефлексія, що визначає динаміку орієнтацій суб'єкта, зміни стратегії діяльності і її суспільних характеристик, одне слово — перебудову людської «самості». Зміна предметного змісту і цілей діяльності в самому суб'єкті узгоджується з поступальними кроками його внутрішньої еволюції. В цьому внутрішньому плані уже не діяльність відноситься до предмета, а суб'єкт відноситься до діяльності як її ініціатор, що володіє приматом суверенного цілепокладання. Тут зміст, що переслідується діяльністю (мета), рефлексується в загальний смисл усієї діяльності; тут суб'єкт, зрештою, здатний утверджувати самоцінний характер своїх починань.

Обґрунтована К. Марксом концепція діяльної сутності людини нерозривно пов'язана з матеріалістичним розумінням історії, яке вказує на комуністичну перспективу суспільного прогресу як реалізацію всебічного розвитку людини на базі універсального розвитку діяльності.

Якщо історію розглядати як рівнодіючу практичних зусиль її учасників, на перший план виступає матеріально-результативна сторона людської діяльності — сукупність продуктивних сил і подій, пов'язаних причинністю і необхідністю. Коли торкнутися спонукальних джерел активності агентів історичного процесу, історія постає як «діяльність людини, що переслідує свої цілі». З боку цих інтересів і цілей, оскільки вони здійснюються і для своїх ініціаторів втілюють перетворення бажаного в дійсне, історичний процес у межах циклів реалізації цілей набуває для суб'єктів самодіяльного характеру.

Давши картину закономірних фаз історії (суспільно-економічних формацій), з яких кожна попередня становить матеріальну передумову наступної, К. Маркс водночас уgliedів за цим ланцюгом об'єктивної необхідності існування цілісних суспільних організмів і систем. Згідно з такою думкою К. Маркса, «форми спілкування», тобто типи соціаль-

¹⁶ Див.: Новиков К. А. О некоторых аспектах проблемы свободного выбора.— «Вопросы философии», 1972, № 12, с. 105; 107—108.

¹⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 175.

них відносин у кожний історичний період становили реальну передумову людської самодіяльності і водночас межу, яка долалася за допомогою створення нових матеріальних умов спілкування, життєдіяльності і відповідних їм форм¹⁸.

Щодо цього історію правомірно розглядати як практичне творення «форм спілкування», що відповідають сутності людини. К. Маркс вказує на безконечність цього процесу, оскільки людина не володіє якоюсь раз і назавжди даною, вічною, абстрактно-нерухомою сутністю, з якою співвідносились би усі наявні форми її історичного буття, як з тією перспективною точкою, де вони збігалися б з нею. Ідеал тотожності сутності й існування неможливо мислити як особливий стабільний стан або пункт історії — такий стан був би практично кінцем усякої історії й усякої діяльності.

Як бачимо, створена К. Марксом загальноісторична абстракція діяльності не лише фіксує своєрідність людської природи як такої, але й органічно пов'язана з ідеєю змістово необмеженого соціально-історичного розвитку людини.

В такому контексті розкривається величезна важливість світоглядних і методологічних положень марксистсько-ленінської філософії про природу діяльності і сутність людини для розв'язання сучасних завдань соціально-економічного, ідейно-політичного і культурного прогресу суспільства розвинутого соціалізму і будівництва комунізму. Успіхи в цій справі, як відзначалось на XXV з'їзді КПРС, цілком залежать від зростання творчого потенціалу всієї суспільної діяльності, від рівня свідомості і культури будівників комунізму.

* * *

Важное место в трудах К. Маркса занимает разработка мировоззренческого содержания категорий «деятельность» и «практика», что имеет непреходящее значение для создания общей теории человеческой деятельности. Если в практике марксизм открыл материальную основу жизни общества в отличие от определяемых ею духовных форм, то категория «деятельность» характеризует целостность общественно-исторического процесса как такового в противоположность любым внесоциальным формам движения. Деятельность, следовательно, есть предельная общенсторическая абстракция социальности, общественности и олицетворяет собой своеобразие природы и сущности человека, способ его бытия и отношение к миру. К. Маркс, вычленив имманентные определенности деятельности — общественность, историзм, предметность, творчество, универсальность, свободу и т. д. показал, что они суть общие параметры «человеческой природы», имеющие конкретные границы исторического проявления.

Деятельная природа человека исторически модифицируется в формах общественного бытия и культуры. Поэтому фазы реальной истории могут теоретически рассматриваться как ступени самореализации человеческой природы в рамках практических возможностей, накопленных предшествующей деятельностью.

К. Маркс, раскрыв историческую тенденцию к универсализации форм общественной практики, показал, что это ведет к превращению человеческой деятельности во «всеобщую силу созидания» и является необходимым условием становления коммунистического общества. Социальные перспективы этой тенденции особенно ярко обпаруживаются в развитии нашего социалистического общества на основе достигнутых научно-технической революции. Они получили дальнейшее научное обоснование в программных положениях экономической и социальной политики КПСС, сформулированных на XXV съезде.

¹⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 67.

Математичні форми мислення і дійсність

Математичні форми сучасної природничонаукової думки, які називаються також «математичними концепціями» чи «математичними структурами», відіграють у нашу епоху дедалі зростаючу роль у прискоренні темпів науково-технічного прогресу. Проникаючи в найрізноманітніші галузі культури сучасного суспільства, вони неминуче приводять до руйнування архаїчних міждисциплінарних перепон, до поглиблення багатоманітних синтетичних тенденцій, до появи принципово нових наукових підходів в організації, розвитку і оцінки перспектив цих галузей. Тому питання про ті гносеологічні особливості математичних форм, які дозволяють їм виконувати таку важливу роль у розвитку науки, економіки, техніки, очевидно, набувають не тільки філософського інтересу, але й практичної значущості. Найчіткіше це питання можна сформулювати так: «Чому математичні форми мають надзвичайну здатність «вкладати» в себе не тільки ті аспекти експериментальної дійсності, аналіз яких був хоча б далеким поштовхом до появи цих форм, але й ті аспекти її, які жодного зв'язку з генезисом цих форм не мали?». Оглядаючи літературу, присвячену розбору цього питання, можна вирізнити кілька відповідей, кожна з яких в свою чергу має цілий спектр модифікацій.

Згідно з першою і, мабуть, найпростішою із них, в основі якої лежить емпіричний підхід, матеріальній дійсності до будь-якого експериментального дослідження надаються особливі об'єктивні властивості, аналогічні математичним закономірностям. У процесі спостережень, вимірів, здійснюваних під час експериментів, ці реальні властивості, відображаючись у свідомості дослідника, перетворюються у концептуальні форми мислення, які емпіристи і називають математичними концепціями. Відповідь на питання про гармонійну відповідність цих форм дійсності ніби напрошується сама собою. Математичні концепції тому такі ефективні в науковому описі і поясненні дійсності, що вони прямо чи безпосередньо, чи через низку проміжних етапів абстраговані, здобуті з результатів емпіричного споглядання дійсності і в процесі застосування їх немов би повертаються їй.

Однак генезис ряду концепцій математики (таких, скажімо, як концепція безконечно-мірного простору Гільберта, некомутативних алгебр та ін.) не вкладається в окреслену вище схему емпіризму. Відзначаючи цей момент, Н. Бурбакі пишуть: «Хоча було затрачено чимало зусиль із-за бажання будь-що примусити математику народжуватися з експериментальних істин, що є продуктом макроскопічної інтуїції дійсності,— сучасна фізика зуміла відкрити «мікроскопічні» явища зовсім іншої природи, причому для їхнього вивчення потрібні такі розділи математики, які, напевне, не були знайдені з метою застосування до експериментальних наук»¹.

Існування математичних концепцій, подібних до згаданих, було прямим свідченням обмеженості емпіричного погляду на природу математичних форм мислення і їхнє відношення до дійсності. Але істо-

¹ Бурбакі Н. Очерки по истории математики. М., 1963, с. 253.

рично альтернативою емпіричного підходу завжди виступала раціоналістська філософія математики. Заявляючи, що матеріальна дійсність — це всього-на-всього лише втілення в матерії якогось єдиного і універсально-загального плану, названого також божественним задумом, наперед визначеною гармонією та ін., раціоналісти стверджують (зрозуміло, бездоказово), що ця гармонія і є саме те, що можна по праву назвати математикою з великої літери, чи, як висловився якийсь Гоббс, «єдиною наукою, яку бог захотів дати людству».

Оскільки матеріальна дійсність за такого підходу з самого початку оголошується не більш, ніж матеріальним інобуттям ідеального кількісно-структурного плану явищ, то відповідь на питання про ефективність математичних форм в описі реальності є такою ж очевидною, як очевидна, скажімо, відповідь на питання про те, чому геометричний проект будинку напрочуд точно описує і пояснює архітектурні особливості цього будинку.

Складніший погляд на природу математичних форм мислення і причину їх відповідності певним аспектам дійсності розроблений у рамках концептуалізму. Згідно з цим напрямом питання про те, чи має об'єктивна реальність сама по собі, тобто до якого б то не було її дослідження, математичні форми чи ні, суть псевдопитання. Математичні концепції (величини, фігури, алгебраїчної структури та ін.) — не форми, що передують дійсності, і не форми, іманентно притаманні їй. Це — продукти людського мислення, які розум індивіда немов продукує із себе, грубо кажучи, так, як павук павутину. Математичні форми, стверджують концептуалісти, передують не об'єктивній реальності самій по собі, а лише людського досвіду, тобто глобальному продуктові емпіричного її пізнання. На їхню думку, ці форми не запозичуються із аналізу експериментального матеріалу, а примусово нав'язуються йому. Оскільки математичні форми породжуються розумом до якого б то не було досвіду, остільки вони оголошуються апіорними умовами можливості емпіричного дослідження дійсності, а, отже, і можливості всього досвіду загалом.

Концептуалісти не заперечують того факту, що більшість математичних концепцій була чітко усвідомлена і аксіоматично строго виражена лише після поглибленого аналізу результатів досвідного вивчення природи. Однак, на їхню думку, цей факт означає те, що математичні концепції, передуючи матеріалові емпіричних споглядань, оформляють, концептуалізують його. Цю концептуалізацію матеріалу чуттєвих споглядань за допомогою апіорних форм розуму людина спочатку здійснює неусвідомлено, інстинктивно, образно кажучи, так само, як через різні компоненти шлункового соку вона переварює їжу. Розсудкові і зокрема математичні форми, твердять концептуалісти, суб'єкт дійсно усвідомлює лише після критичного аналізу феноменів досвіду. Але де гарантія того, що розум не привніс їх у досвід від себе так само, як, скажімо, шлунок — компоненти шлункового соку в продукт травлення? Тому із того, що математик усвідомлює і формулює аксіоматично строго математичні структури лише після аналізу досвіду, зовсім не впливає, що ці структури спочатку не були привнесені суб'єктом позасвідомо в досвід у ході емпіричного засвоєння дійсності.

Математичні концепції, з позиції концептуалізму, — це форми, за допомогою яких розум тільки і може здійснювати емпіричне пізнання дійсності і тим самим породжувати досвід. А оскільки дійсність не може відобразитися у свідомості суб'єкта, не будучи попередньо оформленою, тобто концептуалізованою згідно з розсудковими, тобто ма-

тематичними формами мислення, то відповідь на питання про застосовність цих форм до опису і пояснення дійсності стає очевидною.

Не погоджуючись з таким псевдонауковим підходом, деякі видатні сучасні вчені буржуазних країн стверджують, що, мовляв, до різкої ефективності математичних форм слід ставитися як до «епістемологічного догмату», тобто з захопленням сприймати його на віру, не вимагаючи при цьому ніяких раціональних пояснень². Факт незбагненої ефективності математики в природничих науках, відзначає Є. Вігнер, — «це чудовий дар, який ми не розуміємо і якого не заслуговуємо. Нам лишається дякувати за нього долю і сподіватися, що і в своїх майбутніх дослідженнях ми зможемо, як і колись, користуватися ним»³.

У такому ж дусі оцінює цей факт і група сучасних французьких математиків, які видають свої праці під псевдонімом Н. Бурбакі. «Те, що між експериментальними явищами і математичними структурами, — пишуть вони, — існує тісний зв'язок — це, як здається, було цілком несподівано підтверджено недавніми відкриттями сучасної фізики, але нам зовсім невідомі глибокі причини цього (якщо тільки таким словам можна надати будь-якого змісту) і, можливо, ми їх ніколи і не визнаємо»⁴.

Цим самим буржуазна методологія науки демонструє свою повну неспроможність у поясненні гносеологічної природи математичних форм. Єдино правильне розв'язання цього фундаментального питання сучасної філософії може бути дане лише з позицій діалектичного матеріалізму. Це розв'язання визначається аналізом історичної основи математичних форм як продукту розвитку практики пізнання і перетворення світу, духовно-практичного освоєння дійсності в її необхідності і можливості, розкриттям органічного зв'язку математичних структур з іншими формами відображення дійсності. Далі ми охарактеризуємо діалектико-матеріалістичний підхід до даних проблем на прикладі двох фундаментальних концепцій сучасної математики — концепцій простору і множини.

Корені математичної концепції простору глибоко входять в ту форму архаїчного світосприйняття, яка в різних натурфілософських системах знайшла своє вираження в уявленні його як грандіозного вмістилища чи арени світових процесів, усередині якого розкидані речі, явища, що перебувають у безперервно мінливих відношеннях, виражених словами «ближче», «далі», «вище», «нижче», «між» та ін.

Усвідомлення особливостей згаданих емпіричних відношень на відповідному етапі розвитку приводить до таких генералізацій, чи узагальнених уявлень, як «точка», «пряма», «площина», «лежати на», «паралельність» та ін.; при цьому основні властивості зазначених відношень формулюються як природничонаукові закони, що належать до речей, тіл і процесів, які заповнюють видиме вмістилище. Слід, однак, підкреслити, що відзначені узагальнені уявлення тут ще мисляться в одязі емпіричних образів: «точка» — в образі тіла малих розмірів; «пряма» — в образі туго натягнутої вірвовки; «площина» — в образі поверхні води; «простір» — у формі величезного ящика з нескінченно довгими ребрами та ін. Саме такий простір мають на увазі, коли кажуть про «видимий», «навколишній», «сприйманий» чи «емпіричний» простір.

² Дайсон Ф. Математика в фізиці. М., 1963, с. 258.

³ Вігнер Е. Етюди о симметрии. М., 1971, с. 197.

⁴ Бурбакі Н. Очерки по истории математики. М., 1963, с. 258.

Однак емпіричне уявлення про простір дуже туманно передає ідею простору. Ось чому навіть у «Початках» Евкліда геометрія постає перед нами як наука не про поведінку емпіричних тіл, речей і явищ у видимому просторі, а про співвідношення ідеальних геометричних об'єктів. Кожний із цих об'єктів одержувався з емпіричних уявлень про конкретні тіла на основі їх схематизації, ідеалізації і абстракції граничного переходу: «точка» — як ідеальний граничний випадок тіла, три виміри якого нескінченно зменшуються, «пряма» — як граничний випадок туго натягнутої нитки, товщина якої необмежено зменшується, та ін. З цієї причини уже в Евкліда простір перестає бути безпосередньо зорово-дотичним вмістилищем гір, долин, рік та ін. У нього він виступає як ідеально здійснена конструкція з ідеальних точок, прямих, площин, заповнена різними комбінаціями із останніх.

Зрозуміло, що такий простір уже не є сприйманим безпосередньо органами чуттів, бо людське око не може побачити точку, в якій немає ніяких розмірів, абсолютно тонку пряму та ін. Простір, що зростає на такій основі, є чимось умоспоглядальним, раціонально уявлюваним, мислимим. Він є першим, і, мабуть, найпримітивнішим прикладом простору в математичному розумінні. Таке уявлення про простір Евкліда потрібне для того, щоб підвести явно сформульовану, несуперечливу і однозначну концептуальну базу під конгломерат результатів тих емпіричних спостережень, практичних вимірвальних рецептів, правил підрахунку і перших часткових напівматематичних теорій, які нагромадилися у Стародавньому Вавілоні, Єгипті і Греції.

Евклідівська концепція простору окреслюється встановленням значень вихідних понять (точки, лінії, поверхні та ін.) і формулюванням п'яти аксіоматичних тверджень, що фіксують відношення між згаданими поняттями. Незважаючи на те, що вже античним критикам «Початків» було відомо, що ця концептуальна схема, чи «експлікація», неповна і що в процесі виведення наслідків із неї Евклід нерідко вдавався по допомогу «контрабандних» припущень, тобто тих, що виходять за її межі. Проте це не завадило евклідівській математичній концепції простору бути панівною протягом більше ніж 2000 років.

Виникнувши спочатку як засіб уточнення і синтезу в стрункій системі ряду емпіричних просторових понять і відношень, концепція Евкліда пізніше перетворилася в суверенну, тобто незалежну від експериментальних досліджень концепцію, до якої вважали за потрібне приєднувати абсолютно всі нові ввідні просторові поняття. Після Евкліда дослідників цікавило не стільки питання про те, якою мірою евклідівська концептуальна схема відображає експериментально спостережувані просторові співвідношення і чи можливі альтернативні (але такі ж ефективні) концептуальні схеми, скільки питання про те, чому ці співвідношення з різною точністю вкладаються в концептуальні форми цієї схеми.

Процес уточнення зорово-дотикового образу простору за допомогою умоспоглядальної концепції Евкліда відбувався стихійно, невідомо протягом кількох століть у гострій боротьбі з доевклідівськими натурфілософськими ученнями (і насамперед школами Парменіда і Зенона) про простір. Прихильники цих шкіл не тільки піддавали сумніву очевидність евклідівських постулатів і аксіом, що окреслюють зміст евклідівського поняття простору, але й неодноразово висували наукові доводи «абсурдності» останніх і навіть доводи їх «логічної хибності».

Ореол справді наукового, єдино правильного уточнення уявлень про простір геометрична концепція Евкліда стала набувати, починаючи з

часів елінізму. Саме в цей період її антипарменідівські аксіоми (на зразок аксіоми «ціле більше частини») були такими загальноновизнаними, очевидними, достовірними, що просто опускаються у пізніших аналізах доводів геометричних теорем і перетворюються у «скриті лемни»⁵.

З появою перших математичних експлікацій донаукових уявлень про простір дослідження його конкретизуються у різних напрямках. Перший напрям, який умовно можна назвати філософським, шукає відповіді на питання насамперед про співвідношення між буденним, релігійно-міфологічним уявленням про простір і тим уявленням про нього, яке міститься в будь-якій фізичній чи математичній теорії. Далі, на якій підставі слід надати перевагу математичним концепціям простору? Нарешті, якщо ні буденне, ні математичне зображення простору не ідентичні справді реальному простору, то що становить цей дійсний простір сам по собі, який його онтологічний і гносеологічний статус: чи існує він так само, як і будь-яка річ природи, як форма існування матерії, як ідея Платона, чи ж як суто людська форма споглядання дійсності?

Другий (чи природничонауковий) напрям аналізує такі питання. Яка із уже побудованих геометричних концепцій найбільш адекватно відповідає, з одного боку, тому простору, в якому експериментатор здійснює можливі спостереження, вимірювання, експерименти, а з другого — тому простору, у термінах якого теоретик інтерпетує результати цих спостережень і вимірів. Далі, які експериментально перевірювані висновки можна зробити щодо поведінки матеріальних процесів у вказаному просторі, взявши як гіпотетичну передпосилку ту чи іншу математичну концепцію простору; яким гносеологічним, формальним і експериментальним умовам має задовольняти математична концепція простору для того, щоб вона змогла бути ефективним засобом вивчення об'єктивної реальності?

Третій (чи математичний) напрям прагне на основі аксіоматичного аналізу існуючих експериментальних уявлень про простір, а також уже відкритих математичних концепцій його побудувати різні альтернативні, внутрішньо несуперечливі концептуальні структури. При цьому ставиться завдання відшукати такі із них, які були б здатними відіграти для сучасної науки ту ж гносеологічну роль, яку, скажімо, концепція Евкліда відіграла для двотисячного розвитку природознавства.

Не заглиблюючись у докладну характеристику кожного із трьох названих напрямів, підкреслимо, що математична концепція простору, вичленившись із буденного інтуїтивно-розпливчастого уявлення про простір, продовжувала розвиватися, живлячись своїми власними проблемами, подібними до проблеми п'ятого постулату Евкліда. Але тільки в XIX ст. аналіз емпіричних, теоретичних і гносеологічних основ цієї концепції простору дозволив Лобачевському, Бойяї, Гауссу знайти глибокий підхід, що відкриває нові перспективи неевклідового розвитку математичної концепції простору. З відкриттям неевклідового шляху узагальнення поняття простору концептуальна схема Евкліда уже не уявляється більше як щось суверенне, вічне, ідеально завершене, що не припускає жодної альтернативи. Стало зрозуміло, що кожна з таких схем істотно залежить не тільки від особливостей світосприйняття її творця, але й від завдань, що стоять перед ним, і цілей наукового дослідження, однаково як і від тих культурних цінностей, в контексті яких воно проводиться. Ця обставина і зумовила багатозначність тер-

⁵ Див.: Лакатос И. Доказательства и опровержения. М., 1967, с. 70.

міна «простір», а, по-друге, нерозривний зв'язок дальшої еволюції концептуальних схем з відкриттями і узагальненнями теоретичного природознавства, математики, соціології, філософії та ін.

Спочатку терміни «неевклідова геометрія» і «неевклідовий простір» вживалися як цілком відповідні власні імена тієї геометричної концепції, яка була створена М. Лобачевським, Я. Бойяї, К. Гауссом і яка нині називається гіперболічною геометрією. Однак після того, як зусиллями Б. Рімана, Ф. Клейна та інших математиків ХІХ ст. було доведено, що ця концепція є аж ніяк не єдиною математично-законною альтернативою концепції Евкліда і що цілком можливо побудувати безконечну багатоманітність не менш плідних альтернатив, терміни «неевклідова геометрія», «неевклідовий простір» стали вживатися і як загальні імена. Неевклідовим простором стали називати будь-яку геометричну структуру, яка альтернативно модифікує один чи кілька постулатів концепції Евкліда. Як приклад неевклідових структур у цьому значенні можна послатися на неархімедову, недезаргову, непаскалеву та інші геометричні структури.

У появі ще більшої різноманітності неевклідових просторів величезну роль відіграли три програми узагальнення неевклідової геометрії, що належать відповідно Ф. Клейну, Б. Ріману та Е. Картану. Аналіз цих програм показує, що в кожній із них термін «простір» означає мислену конструкцію, що складається із двох компонентів: множини M , яка містить елементи, $x, y, z, \dots$; сукупності відношень $R_1, R_2, \dots, R_n$, в яких перебувають одне до одного елементи множини M .

Символічно математичний простір зображається як конструкція $S = (M, R_1, R_2, \dots, R_n)$. Порівнюючи це визначення простору з характеристиками зорово-дотичного і уявлюваного просторів, легко помітити таку відмінність. Характеристика цих просторів потребували фіксації конкретної природи чи якості елементів і відношень. Інакше кажучи, слід, щоб: а) елементи множини M були або матеріальними тілами, або їх чуттєвими образами, або ж хоча б ідеалізованими уявленнями; б) відношення $R_1, R_2, \dots, R_n$ — мають бути не якими завгодно, а тими і тільки тими, які ми спостерігаємо, відчуваємо, уявляємо, сприймаючи багатоманітність елементів M . Нічого з цього не вимагає найзагальніша формальна концепція математичного простору. Для неї байдуже — конкретна природа чи специфічна якість елементів x, y, z , що належать M . Для цієї концепції важливо лише, щоб згадані елементи можна було б якось розрізнити один від одного і від самої множини, тобто експериментально, логічно чи якось ще інакше. Така ж байдужа для неї і конкретна природа відношень $R_1, R_2, \dots, R_n$. Важливо, щоб формальні властивості цих відношень були строго і однозначно зафіксовані за допомогою строго сформульованої, логічно несуперечливої сукупності аксіом.

Але при всій своїй абстрактності ця загальна математична концепція простору дозволила через свої інтерпретації і застосування сформулювати поняття про такі фізичні простори, яких до неї не існувало в теоретичній фізиці (простір Мінковського, простір загальної теорії відносності та ін.). Вона дала можливість також використати просторові уявлення під час опису предметних областей, далеких від звичних геометричних об'єктів (фазові простори, конфігураційні простори, простори імпульсів, простір хвильових чисел та ін.). Нарешті, загальна математична концепція простору виявилася джерелом плідних природничонаукових понять, які не стосуються досліджень навколишнього простору (простір біологічних ознак, простір толерантності, у термінах яких описується динаміка процесів людського мозку та ін.).

Концепція математичного простору, отже, є однією з найуніверсальніших концепцій, що лежать у фундаменті сучасної науки. Вона знаходить різноманітне застосування у будь-якій науковій галузі, де тільки можна говорити про схожість чи відмінність, про класифікацію чи упорядкування, про рахування і вимірювання. Всюди наявність цих понять є основоположним моментом для введення математичних міркувань, що спираються на ідею абстрактного простору.

Схарактеризований на прикладі концепції простору процес переходу від інтуїтивно-розпливчастих форм чуттєвості, мислення, практики до їх експліцитного, однозначного і логічно несуперечливого вираження є типовим у сучасній науці і його по праву вважають одним із найголовніших джерел принципово нових математичних концепцій. Пошлемося тут лише на приклад експлікації поняття множини.

Подібно до концепції простору, теоретико-множинна концепція спочатку зародилася аж ніяк не в глибинах математичної інтуїції якогось конкретного геніального математика і не в розумі якогось філософа. Джерела її кореняться у тих архаїчних формах світосприйняття, які уже в античності зафіксовані в уявленнях про множинне і різноманітне. Математичною концепцією дослідження множинного стало лише в ХІХ ст. після того, як Б. Больцано, Р. Дедекінд і Г. Кантор, усвідомивши універсальну роль теоретико-множинних уявлень не тільки у математиці, але й у науці взагалі, запропонували більш-менш строге формулювання істотних рис цього математичного об'єкта. Сформулювавши на напівформальній мові основні аксіоми, яким має задовольняти не та чи та конкретна множина, а множина взагалі (чи множина як універсалія), ці математики тим самим перетворили розпливчате уявлення про множинність у повноправну математичну теорію.

Порівнюючи математичні концепції простору і множини з тими початковими уявленнями про хаос і множинність, із яких вони експліковані, не можна не помітити ряд загальних рис, що характеризують математичну концепцію як універсалію.

Математичні концепції (простору і множини) відрізняються від відповідних їм форм предметного уявлення аж ніяк не тим, що перші абстрактні і універсальні, а останні конкретні і локально-індивідуальні, тобто пов'язані з чуттєвими образами. Ця відмінність полягає насамперед у засобах і способах вираження певного змісту. Форми предметного уявлення простору і множини виражені, як звичайно, за допомогою численних інтуїтивних образів, тоді як щодо математичних концепцій передбачається, що вони можуть бути, принаймні в принципі, сформульовані, по-перше, експліцитно (тобто на основі строго перелічених засобів вираження), по-друге, однозначно (тобто виключаються засоби вираження, що припускають більше одного їх тлумачення); по-третє, логічно послідовно і несуперечливо (тобто виключається можливість пропуску істотних ланок міркування і появи таких елементів міркування, які взаємно заперечували б один одного). Інакше кажучи, передбачається, що вони можуть бути сформульовані у термінах якоїсь формалізованої мови.

Отже, математичні концепції (простору і множини) — це не апріорні форми чуттєвості і не плід математичної інтуїції їх винахідників (Евкліда, Больцано, Кантора та ін.). Математики запропонували лише одну із можливих (але далеко не бездоганну) експлікацію відповідних розпливчастих уявлень. Ця обставина стала особливо очевидною після того, як були запропоновані неевклідові і неканторові експлікації згаданих уявлень, що належать Лобачевському, Ріману,

Гільберту, Цермело, Френкелю, Геделю, Бернайсу та іншим математикам.

Виходячи з усього сказаного, діалектико-матеріалістичний погляд на гносеологічний статус математичних концепцій як особливих форм мислення можна резюмувати таким чином. Математичне знання існує не лише в чистому вигляді, а й у багатоманітних формах його прикладання — у взаємозв'язках із важливими сферами людської діяльності: наукою (експериментальним і теоретичним пізнанням закономірностей природи, суспільства і мислення), технікою (чи комплексом матеріальних засобів і досвіду перетворення природи), виробництвом (чи процесом створення матеріальних благ), управлінням (чи системою способів раціонального взаємозв'язку доцільних практичних дій в процесі розв'язання завдань соціально-історичної практики). Тією мірою, якою математичне мислення єдине з формами указаних сфер людської діяльності, воно не відрізняється за механізмами відображення від науково-теоретичного мислення загалом. Так, наприклад, старогрецька планіметрія, яка генетично розвинулася в процесі розв'язання проблем землемірства, механіки, астрономії, реалізує важливий тип так званих евклідових структур, особливості яких зумовлені тим, що вони виникли в історичному процесі багатоетапної деталізації, схематизації та ідеалізації дійсних відношень з наступним їх узагальненням.

Підкреслюючи цю обставину, основоположники марксизму-ленінізму неодноразово відзначали, що математика, як і всі інші науки, «виникла з *практичних потреб* людей: з вимірювання площ земельних ділянок і місткості посудин, з обчислення часу та з механіки. Але, як і у всіх інших галузях мислення, закони, абстраговані від реального світу, ...протиставляються йому як щось самостійне, як закони, що з'явилися іззовні, з якими світ повинен узгоджуватись»⁶. Отже, форми математичного мислення так, як і сама здатність математично мислити, — це продукт соціально історичного розвитку людини, продукт усвідомлення форм практичного перетворення природи. «Щоб лічити, треба мати не тільки предмети, які підлягають лічбі, але й мати вже здібність абстрагуватися при розгляді цих предметів від усіх інших їх властивостей, крім числа, а ця здібність є результатом довгого історичного розвитку...»⁷.

Водночас основоположники марксизму-ленінізму указували, що «чисті» форми математичного мислення за своїм гносеологічним статусом досить близькі до форм логіки. Конкретизуючи цю думку стосовно аксіом, Ф. Енгельс відзначав: «Математичні аксіоми являють собою вирази надзвичайно бідного розумового змісту, що його математика змушена запозичати у логіки»⁸.

Основоположники марксизму-ленінізму розкривали специфіку форм математичного мислення не тільки в контексті дослідження їх відношення до матеріальної дійсності, але й в контексті аналізу специфіки аксіоматичних структур людського мислення. Торкаючись природи форм математичного мислення, В. І. Ленін підкреслював, що останні є не прямим і дзеркальним відображенням дійсності, а результатом усвідомлення історично вироблених форм практики, тобто відображенням, що акумулює у відповідних пізнавальних формах соціально-історичний досвід, що набувається людством у ході практичного засвоєння матеріальної дійсності. Практична діяльність людини міль-

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 37.

⁷ Там же, с. 37.

⁸ Там же, с. 38.

ярди разів повинна була приводити свідомість людини до повторення різних логічних фігур, щоб ці фігури *могли* набути значення аксіом⁹.

Якщо врахувати, що людський досвід, як зауважував Ф. Енгельс, може бути двояким: «зовнішній, матеріальний, та внутрішній — закони мислення»¹⁰, то легко зрозуміти, що особливості аксіоматичних форм і логічних структур тісно пов'язані не тільки із властивостями зовнішнього, але і внутрішнього досвіду людини.

Отже, при діалектико-матеріалістичному підході гносеологічний статус аксіоматичних форм і логічних структур розкривається не тільки у зв'язку з безпосередньою деталізацією, схематизацією і ідеалізацією дійсності, але і в контексті усвідомлення форм практичного освоєння дійсності і вираження його результатів у вигляді пов'язаних елементів внутрішнього досвіду. Сама постановка цього питання у працях основоположників марксизму-ленінізму передбачає звернення до цілком специфічних і ще достатньою мірою не досліджених у нашій літературі механізмів репрезентації матеріальної дійсності у формах ідеального. З нашого погляду, діалектико-матеріалістичне розуміння цих механізмів потребує розробки низки проблем, що стосуються специфіки вираження загальних властивостей матеріальної дійсності через «внутрішній досвід» (Ф. Енгельс) людини.

Згідно з методологією сучасного природознавства закони дійсності, відображені у формах теоретичного мислення, виконують особливу регулятивну функцію. У цій функції вони усвідомлюються не тільки у своєму конкретному змісті, але і як своєрідні правила заборони. Так, наприклад, такі загальні закономірності сучасного природознавства, як закони збереження (принципи симетрії), другий принцип термодинаміки, принцип заборони Паулі та інші, виступають у своїй регулятивній функції саме як теоретичні принципи заборони.

Особлива роль згаданих принципів визначається тим, що вони ніби окреслюють у сфері наукового мислення сферу можливого (того, що не суперечить законам природи) і тим самим дозволяють теоретику не тільки фіксувати властивості матеріальної дійсності в її наявному актуальному бутті, але і бачити можливі вимірювання їх на фоні можливого¹¹. Щодо цього багатоманітність форм математичного мислення саме і виступає як реалізація цієї сфери можливого через внутрішній досвід людини, а в кінцевому підсумку і через всю систему практично-духовного освоєння матеріальної дійсності в її найбільш загальних і абстрактних моментах.

Учений, освоївши в процесі виховання, навчання, освіти, культуру суспільства, до якого він належить, має справу з об'єктивним світом не як з кантівською «рiччю в собі», а у формах соціально-історичного досвіду. Навіть тоді, коли він береться за самостійне дослідження ще ніким не вивченого аспекту дійсності, він відчуває, мислить і діє за допомогою соціально-історичних форм чуттєвості, мислення, практики. Ці універсально-загальні форми виробляються в процесі розвитку всієї історії культури суспільства, тобто в ході соціогенезу. На їхній основі відповідні аспекти дійсності експлікуються у свідомості математика у вигляді аксіоматичних систем чи структур, які виводяться не з його розуму, а із соціально-культурного досвіду освоєння світу.

Математичні концепції можуть передувати лише досвіду окремого індивіда і поки що не пізнаним аспектам дійсності, але аж ніяк не

⁹ Див.: Ленін В. І. Повне збр. тв., т. 29, с. 160.

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 581.

¹¹ Докладніше про це див.: Крымский С. Б. Научное знание и принципы его трансформации. К., 1974, с. 159—183.

соціально-історичній практиці всього людства і матеріальній дійсності загалом. Щодо останньої вони, безперечно, апостеріорні. Тому, хоча кожна математична концепція набуває найрафінованішої форми в діяльності якогось цілком конкретного математика і в якийсь певний момент людської історії, проте вона є продукт всієї соціально-історичної практики суспільства, і від того, які аспекти матеріальної дійсності охопила ця практика, істотно залежать особливості математичних концепцій. Саме тому «математика,— як влучно сказав Г. Вейль,— не є скам'янілою і такою, що приносить з собою скам'яніння, схемою, як часто думають неспеціалісти, ні, тут ми перебуваємо саме в тому вузловому перетині необхідності і свободи, який становить суть самої людини»¹².

Гносеологічний статус математичних концепцій, з діалектико-матеріалістичного погляду, насправді набагато складніший, ніж його уявляють емпіризм, раціоналізм і концептуалізм. Коротко кажучи, він полягає ось у чому. Будь-який аспект об'єктивної реальності, перш ніж він постане перед дослідником як експериментально значуще явище, з необхідністю має відобразитися, оформитися за допомогою соціально-історичних форм чуттєвості, мислення і практики. Але як тільки цей аспект дійсності «укладеться» в соціально-історичні форми чуттєвості, мислення, практики, він неодмінно має «вкладатися» і в математичні концепції, бо математичні концепції суть не що інше, як своєрідне, тобто найбільш схематизоване, ідеалізоване, аксіоматизоване вираження форм духовно-практичного освоєння дійсності.

* * *

Действительность лишь тогда предстает перед исследователем как социально значимое явление или особый предмет познания, когда она «отливается» в предметные формы социально-исторической практики.

Математические концепции суть не что иное, как схематизированные, приближенные, идеализированные выражения (или «экспликации») предметных форм практики. Соответственно, то, что предстало перед субъектом как особый предмет познания, а, следовательно, уже «отлито» в указанных формах с необходимостью должно «укладываться» в математические концепции. Все, что в процессе практики «укладывается» в предметные формы, в процессе познания с известным огрублением «укладывается» в идеализированные схемы этих форм.

¹² Вейль Г. О философии математики. М., 1934, с. 26

Категорії множинного та єдиного і принцип єдності світу

Дослідження категорій матеріалістичної діалектики має винятково важливе значення з погляду з'ясування методологічної функції марксистсько-ленінської філософії. Адже наукове пізнання потребує адекватного йому категоріального апарата. Відповідно, залежно від рівня наукового пізнання конкретизуються ті чи інші аспекти змісту категорій, збагачується і розвивається сам категоріальний апарат.

Щодо цього важливого значення набуває, на наш погляд, розробка на сучасному матеріалі категорій множинного і єдиного в контексті інших діалектико-матеріалістичних категорій, які вже дістали всебічне висвітлення в нашій філософській літературі. Така розробка зачіпає найважливіші світоглядні і методологічні проблеми, з аналізом яких пов'язані категорії множинного і єдиного. До них належить проблема єдності світу та проблема диференціації і інтеграції знання, методологія системно-структурних і комплексних досліджень та ін.

Категорії множинного і єдиного посідають важливе місце в історії філософії. Це пояснюється їхньою співвіднесеністю з проблемами розвитку послідовно моністичного погляду на світ. Можна сказати, що зародження філософського мислення вперше виявляє себе в пошуках єдиної основи спостережуваної багатогранності речей. Залежно від того, як з'ясовувалося це питання, уже в античній філософії можна виділити різні етапи становлення категорій множинного і єдиного.

Процес формування цих категорій починається в пізнанні з найпростішого і безпосередньо доступного — з утримання в мисленні чуттєвої даності речей і зведення її до рангу загального (Мілетська школа, Геракліт). Тут єдине, як основа чи субстанція речей, ще не протилежне множинності і виступає поряд з ним. Однак у Геракліта єдина основа буття включає в себе принцип становлення множинного, його формування і розвитку. Єдине має в нього скоріше абстрактно-загальний, ніж чуттєво-конкретний характер.

Труднощі, неминучі під час співвіднесення чуттєвого конкретного із загальним, приводять далі до прямо протилежного уявлення про єдине, коли воно, всупереч об'єктивному стану речей, вважається самостійною ідеальною сутністю речей (Піфагор і його послідовники).

Ця тенденція у розумінні єдиного, хоча частково і долається елеатами (які розглядають його не тільки в ідеальному, але і в матеріальному модусі), все ж приводить до явного протиставлення чуттєвого і логічного шляхів пізнання даних категорій. Елеати, стверджуючи істинність буття єдиного, логічно відчужують його від множинності чуттєво-конкретних речей, як чогось нібито неістинного, минушого, екзистенціально неістотного. Тому історично цілком виправдане прагнення до розвитку принципу множинності як необхідного визначення буття.

Це дістає своє вираження в розвитку концепції атомізму. Виробивши абстрактне поняття «атом» як фізично неподільної і єдиної частинки матерії (що, безперечно, було значним кроком уперед порівняно з мілетськими філософами), атомісти водночас звели розуміння єдиного

у речах до загальної численності якісно різних атомів. Тому встановлення загальності множинного було досягнуто ціною втрати моменту необхідного співвідношення множинного і єдиного як полярних сторін буття. Діалектичну природу єдності множинного заступала зовнішня схема встановлення схожості і подібності елементів речевого світу.

Спроба подолати однобічну абсолютизацію єдиного і множинного приводить античну філософію до усвідомлення діалектичного зв'язку цих понять на основі ідеалістичного трактування їх змісту (Платон і почасти Арістотель). Множинне і єдине Платон розглядав як такі визначення, які можна виявити в процесі дихотомічного розчленування пізнаваного об'єкта. Але справжнім носієм цих визначень, які дихотомічно поєднуються, вважається якась ідеальна сутність, що породжує світ речей. Цей ідеалізм, в дальшому доведений до крайності у містицизмі неоплатоніків, дискредитував свій діалектичний зміст. І лише в рамках пантеїстичної філософії Бруно і Кузанського, якій були властиві елементи діалектики, відроджується ідея діалектичного аналізу єдиного і множинного. Ці категорії постають тут як протилежні визначення всього існуючого, що збігаються, і їх виявлення є конче потрібною умовою пізнання.

Дальші зрушення в пізнанні єдиного і множинного були досягнуті у філософських системах Декарта і Спінози через розкриття їх загальності як властивостей буття в їхній співвіднесеності з субстанцією. Якщо спочатку єдине само виступало як якась субстанція всього існуючого, то тепер воно, як і множинне, стає лише одним із визначень субстанції.

Уявлення про об'єктивний зміст категорій множинного і єдиного по змозі має бути доповнене аналізом їх суб'єктивної форми (в зв'язку з аналітичною і синтезуючою функціями мислення).

Саме це спостерігається уже в Канта, який розглядав множинне і єдине як необхідні форми мислення суб'єкта. Однак виявлення суб'єктивного моменту цих категорій було у нього таким перебільшеним і однобічним, що множинне і єдине, в кінцевому підсумку, позбавлялися об'єктивного змісту.

Будь-яка категорія, за Кантом, уже передбачає якийсь зв'язок і основу цього зв'язку треба шукати «саме в тому, в чому міститься сама основа єдності різних понять—у судженнях»¹. Цю єдність Кант знаходить у спонтанному акті самосвідомості як апіорну форму, яка і передує будь-якому зв'язку. Тому між множинністю, що належить до емпіричного чуттєвого світу, і єдністю, продукованою синтезуючою діяльністю мислення з метою об'єднання емпіричної множинності, у Канта лишається глибока прірва. Метафізичність такого розуміння співвідношення єдиного і множинного була піддана критиці Гегелем.

Гегель виявляє діалектику множинного і єдиного насамперед у зв'язку з аналізом емпіричного і логічного як шляхів пізнання, що взаємно доповнюють один одного. Емпіричні спостереження, відзначає він, дають нам лише «розрізнений, безконечно багатоманітний матеріал», але не формують ще чіткого уявлення про «необхідний зв'язок цієї розмаїтості. Загальне є щось зовсім інше, ніж множина»². Єдність у множинному чи множинне як щось єдине може бути пізнаним лише з допомогою абстрактно-логічного мислення.

На противагу Кантові, Гегель відзначає, що «не суб'єктивна діяльність самосвідомості вносить абсолютну єдність у багатоманітність.

¹ Див.: Кант И. Соч., т. 3, с. 191.

² Гегель. Соч. т. 1, М.—Л., 1930, с. 82.

Навпаки, ця єдність є само абсолютне, само істинне»³. В кінцевому підсумку Гегель доходить висновку, що єдине і множинне є не що інше, як моменти, що взаємно проникають і не можуть існувати незалежно один від одного. Вони мають іманентну взаємну визначеність як полярні поняття.

Однак ідеалізм Гегеля зумовив абсолютизацію ним єдиного, яке нібито передреує всякій множині, тобто рецидиву метафізичного відриву єдиного від множинного.

Здійснення справжнього наукового аналізу цих категорій стало можливе лише на основі діалектичного матеріалізму. У працях основоположників марксизму-ленінізму ми знаходимо вірець того, як слід застосовувати діалектику множинного і єдиного до розв'язання конкретних питань. Для К. Маркса діалектика множинного і єдиного була одним із інструментів логічного аналізу капіталістичної суспільно-економічної формації, розглядуваної ним як єдність її різних явищ: процесів виробництва і споживання, купівлі і продажу, форм кругообігу промислового капіталу та ін. Ф. Енгельс приділяє велику увагу цим категоріям, формулюючи основні положення діалектичного матеріалізму.

Кожне поняття необхідно пов'язане з діалектикою множинного і єдиного. При цьому істотне значення має саме логічний аспект взаємозв'язку і взаємозумовленості цих категорій. Так, за Ф. Енгельсом, найпростіше з чисел — одиниця, як щось єдине у своїй конкретності, виявляє багатство зв'язків із множинним і є немов би вузлом цього відношення. «Одиниця і множинність,— пише Ф. Енгельс,— є неподільними поняттями, що проймають одне одне, ...множинність так само міститься в одиниці, як і одиниця у множинності»⁴.

Глибокий діалектичний підхід до аналізу співвідношення категорій множинного і єдиного характерний для В. І. Леніна. «Існує стародавній вислів, що *одно є численне і, особливо, що численне є одно*»⁵, записує В. І. Ленін, конспектуючи «Науку логіки» Гегеля. Це положення дуже глибоке за змістом. Воно розкриває те «роздвоєння єдиного...»⁶, яке, як показав В. І. Ленін, характеризує сутність діалектики. Саме роздвоєння, а не актуальна наявність в єдиному суперечливих його частин. Для діалектики важливий процес, а не такий його результат, в якому лише фіксується множина елементів, частин, сторін та ін. як первісно даних. Щоб досягнути те, що стоїть за різноманітним виявленням, мало спробувати виявити щось загальне в актуально-існуючій множині об'єктів. Необхідно за актуально даною багатоманітністю побачити її генезис, те істотне єдине, яке у знятому вигляді міститься у різноманітності, тобто єдине, що раніше потенціально містить в собі множинне, єдине, запереченням якого було множинне.

З позицій діалектичного матеріалізму сутність будь-якого явища може бути правильно зрозумілою лише в тому разі, коли багатогранність його аспектів, сторін та ін. розглядається в єдності і у взаємозв'язку, тобто лише тоді, коли множинність не є щось чуже єдиному, а єдине, у свою чергу, не тільки зовнішньо співвідноситься з багатогранністю, але й виражається через різноманітність. З позицій діалектичного матеріалізму пізнавана дійсність завжди конкретна, тобто становить якусь «єдність у багатоманітності», чи різноманітно розчленоване всередині себе ціле. Тому предметом дослідження завжди має бути не просто множинне, багатоманітність, а різноманітність, взята

³ Там же, с. 89.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 533.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 99.

⁶ Там же, с. 298.

у єдності. Це одна із найважливіших вимог діалектичної логіки як методології наукового пізнання.

На основі аналізу діалектики категорій множинного і єдиного, застосовуваних в історії філософії, і особливо на основі розкриття характеру використання їх у працях основоположників марксизму-ленінізму можна вирізнити такі аспекти змісту категорії єдиного.

Ця категорія може виражати: відношення тотожності, рівності, схожості, подібності, загальності чи збігу предметів за тими чи іншими сторонами і властивостями; наявність певного різновиду зв'язку (речовинно-субстрактного, генетичного, просторово-часового та ін.).

Загалом таке уявлення про зміст категорії єдиного, що дістало найбільше поширення в сучасній літературі, відображає об'єктивну можливість об'єднання окремих предметів у якусь єдину сукупність на основі будь-якого зі згаданих аспектів. Це розуміння змісту категорії єдиного можна визначити як дескриптивне, маючи на увазі те, що воно включає в собі всі ті аспекти єдності, на основі яких досягається опис певної сукупності (чи множини) об'єктів як об'єднаних за якимись ознаками, принципами, властивостями та ін. Саме в цьому розумінні ми говоримо про єдину сукупність.

Однак у такому аспекті інтерпретація змісту категорії єдиного цілком підпорядкована категорії множинності: щоразу ми лише виявляємо деякий аспект єдності у множині об'єктів, але при цьому сам аспект множинності лишається виділеним як основа для установаження єдиного.

Отже, тут наявно абсолютизується множинна сторона буття, як нібито єдина і така, що не вичерпує його собою, загальна визначеність і єдність буття простежується лише на дальшому етапі внаслідок простого узагальнення властивостей елементів досліджуваної сукупності. У рамках такого підходу буття розглядається в кінцевому підсумку як множинне, хоча елементи його і виявляють різні аспекти загальності, тотожності, збігу, єдності за тими чи іншими сторонами або їхніми властивостями. Але зведення змісту буття до множинності є однобічним з погляду діалектики. Це легко виявити, аналізуючи категорії цілого, яке, як відомо, не дорівнює сумі частин. Така цілісність, що виходить за рамки простої адитивності, детермінується єдністю, є якісно відмінною за змістом від її дескриптивного розуміння, інакше цілісні об'єкти мали б лише адитивні властивості, і ціле не могло б виступати як щось одне і неподільне.

Тому потрібно виділити ще такий, логічний (у рамках діалектичної логіки), аспект змісту категорії «єдине»: єдине, як таке, що не зводиться до множинного, але водночас зумовлює і робить можливим саме існування множинного як сутнісного виявлення єдиного.

На відміну від дескриптивного (описового) аспекту змісту категорії єдності, цей аспект має діалектико-логічну природу: він пов'язаний з логічним співвідношенням категорії множинного і єдиного і докорінно відрізняється від звичайного (тривіального) уявлення про зміст категорії єдності.

Діалектичне розуміння єдиного може бути розкрито в контексті марксистсько-ленінського принципу матеріальної єдності світу і, навпаки, проблема єдності світу передбачає діалектичний підхід до розуміння єдиного. Дескриптивний аспект змісту категорії єдиного, який спирається на аналіз збігу, схожості, тотожності матеріальних об'єктів, виявляється малоефективним для діалектико-матеріалістичного тлумачення принципу єдності світу.

Розкриття цього принципу потребує, звичайно, не тільки суто філософського аналізу, але й природничонаукового матеріалу. Однак сам

по собі цей матеріал дає обмежені, однобічні моделі єдності світу. Такі моделі, як показує С. Т. Мелюхін, зводяться в основному до речовинно-субстратної моделі, функціонального і атрибутивного підходу. Однак узагальнений філософський варіант діалектико-матеріалістичного розуміння єдності світу реалізується під час категоріального аналізу цієї проблеми з позицій діалектичного тлумачення категорій єдиного і множинного.

Речовинно-субстратна модель єдності світу передбачає в основі всього існуючого наявність певного єдиного речовинного субстрату. Таке уявлення про єдність світу є однобічним, бо в ньому поняття матерії пов'язується тільки з речовиною. Ряд зарубіжних філософів — Р. Маршалл (США), У. Шендорфер (Австрія), В. Штерн (НДР) — заперечують матеріальність електромагнітного, гравітаційного та інших полів. Однак можливі фізичні поля і речовина нерозривно пов'язані. Існування частинки речовини як цілого підтримується безперервною віртуальною взаємодією її з полем. Речовинно-субстратна концепція єдності світу є недостатньою саме для того, щоб пояснити відношення цих форм існування матерії. З погляду визнання якоїсь єдиної речовинно-субстратної основи світу існування полів і особливо існування потенціально можливого і віртуального (як і інших квантових властивостей матерії) втрачає свою об'єктивну основу. Це істотна хиба речовинно-субстратної моделі єдності світу. Водночас відзначимо її позитивне значення як історично первинної матеріалістичної концепції, що протистоїть релігійним і ідеалістичним уявленням про світ.

У моделі функціональної єдності світ розглядається як цілісний механізм, що функціонує за універсальними законами. Таке уявлення про єдність світу сформувалося у зв'язку зі спробою підвести весь світ під деякі універсальні природничонаукові чи фізичні закони, яким підпорядковуються будь-які матеріальні утворення і системи. Безперечною є важливість і плідність досліджень, що відбуваються за цим шляхом, особливо в галузі конкретних наук. Однак слід завжди пам'ятати про діалектику абсолютного і відносного, кінцевого і безкінечного, поширюючи конкретні природничонаукові закони на світ загалом. Який би не був ступінь загальності фундаментальних фізичних законів і установлених на їхній основі зв'язків, необмежена екстраполяція їх завжди може бути джерелом помилкових уявлень. «Взагалі будь-яка фізична теорія, — зауважує В. А. Фок, — хай це буде навіть теорія тяжіння Ейнштейна — має свої межі застосовності і необмежено екстраполювати її неможливо. Рано чи пізно стає конче потрібним введення істотно нових фізичних понять, відповідних властивостям розглядуваних об'єктів і застосованим засобам їх пізнання, а тоді виявляються і межі застосовності теорії, причому виникають нові гносеологічні питання»⁷.

Якщо ж в основу функціональної моделі єдності світу покласти загальні закони діалектики як закони розвитку природи, то тоді вона виступає цінним засобом конкретизації положення про матеріальну єдність світу, бо об'єктивний зміст матеріальної єдності світу, зрозуміло, не вичерпується одним лише функціональним його аспектом.

Поглиблення пізнання до виявлення невід'ємних властивостей матерії дає підстави побудувати атрибутивну модель єдності світу, в якій передбачається, що «всім станам матерії притаманні відповідні універсальні атрибути...»⁸

⁷ Фок В. А. Квантовая физика и философские проблемы. — «Вопросы философии», 1970, № 4, с. 65.

⁸ Мелюхин С. Т. Материя в ее единстве, бесконечности и развитии. М., 1966, с. 69.

Поняття про той чи інший атрибут матерії історично і логічно формується через узагальнення досліджуваних конкретних форм його виявлення. Звідси стає можливим приписування атрибутивного характеру специфічним станам матерії. Атрибути суперечливі за загальним змістом⁹. Їхній відносно-загальний і абсолютно-загальний зміст є полярним моментом єдиного цілого і існує в «чистому» вигляді лише в нашій абстракції. Момент відносної загальності змісту атрибуту вказує на багатоманітність його різновиду (скажімо, простір з нульовою, негативною, позитивною кривизною; час у класичній, релятивістській, квантовій механіці та ін.). Діалектика абсолютно-загального і відносно-загального змісту атрибутів дозволяє зробити висновок про те, що багатоманітність конкретних різновидів кожного атрибуту поширюється і на загальний їх зміст. А це каже про те, що діалектика множинного і єдиного в певному розумінні міститься в атрибутах матерії і саме завдяки цьому через атрибутивну модель також розкривається єдність світу.

У всіх згаданих моделях єдності світу простежується одна істотна вада: розуміння єдності світу в них жорстко пов'язане з тими чи іншими конкретними природничонауковими уявленнями, позбавлене тої необхідності, яка має бути притаманна концепції матеріальної єдності світу як філософському принципу і яка виявляється в діалектиці категорій множинного і єдиного. Тому цілком правомірно розглядати проблему матеріальної єдності світу також і з боку категоріального її аналізу, що доповнює вивчення конкретно-наукових моделей.

У діалектиці логічні категорії підпорядковані дії закону взаємовключення і взаємопроникнення протилежностей; з цього погляду не слід абсолютно протиставляти множинне єдиному, а, навпаки, потрібно брати їх у співвідношенні одне до одного, гнучкими, рухливими, такими, що взаємно проникають. Причому відношення протилежностей цих понять аж ніяк не завдає шкоди їх загальності і робить саму цю загальність більш досконалою, здатною створити цілісний образ реальності.

Отже, для полярних категорій істотним є не те, що існує, наприклад, поняття множинного і поряд з ним — поняття єдиного і їх нібито треба розглядати рядопокладеними в парі. Навпаки, все зводиться до того, щоб не шукати їх як якісь самостійні сутності і не давати їм різні і незалежні визначення, а усвідомити їхню внутрішню логіку і рух. А рух цих категорій, за Ф. Енгельсом, такий «що в певній точці один полюс перетворюється в другий, і що вся логіка розгортається тільки лише з цих протилежностей, які рухаються вперед»¹⁰.

З цього погляду матеріальна єдність світу стає необхідним з логічного боку доповненням його множинності. Якщо виходити з визнання відображення об'єктивної єдності природи в діалектичному взаємозв'язку і взаємовизначеності категорій множинного і єдиного, принцип матеріальної єдності світу постає в універсальній загальності, чим і відрізняється від інтерпретації його з допомогою будь-якої із конкретних моделей єдності світу, розглянутих раніше.

У конкретних моделях інтерпретація матеріальної єдності світу має на собі відбиток конкретної розчленованості, в опису якої єдність досягається лише завдяки простеженню якоїсь загальності розчленованого. Отже, багатоманітність тут співвідноситься ще тільки із загальністю, але не з єдністю як полярним собі визначенням. Однак абсолютизація будь-яких конкретних проявів матерії неминуче пов'язана із певним звуженням її універсального змісту саме як філософської категорії.

⁹ Бранский В. П. Философское значение проблемы наглядности в современной физике. Л., 1967, с. 124—152.

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 483—484.

І якщо говорити про суть самого принципу єдності світу, то слід іти по лінії дедалі більшого абстрагування від конкретних речей, процесів і явищ, пам'ятаючи про те, що матерія, з одного боку, не може існувати інакше, як у конкретних речах, процесах, явищах, але з другого — як загальне — вона позбавлена всяких конкретних властивостей, крім однієї, — «бути об'єктивною реальністю» (В. І. Ленін). Тому лише в понятті матерії немов би розчиняється всяка багатоманітність, перетворюючись у свою протилежність — єдність. Це і означає, що єдність світу (в справжньому розумінні цього слова) полягає в його матеріальності, тобто в такій його визначеності, в якій знімається будь-яка відмінність, а сама різноманітність переходить у свою протилежність — єдність.

Сама логіка руху понять у діалектичному мисленні така, що, пізнаючи множинний аспект дійсності, ми тим самим ідемо до розкриття світу як єдиного. Але цей нерозривний зв'язок і взаємозумовленість множинного і єдиного в мисленні є тільки наслідок, відображення об'єктивної діалектики множинного і єдиного в дійсності.

* * *

История и логика становления категорий множественного и единого в целом совпадает с логикой развития познания вообще: собственная эволюция содержания и взаимного отношения этих категорий оказывается восхождением от образно-конкретного к понятийному в мышлении, от разобщенности эмпирического и логического путей в познании к достижению их единства. Множественное и единое как существенные определения бытия отражают в себе диалектическую природу мира — его раздвоение на взаимноисключающие противоположности. Это дает основание выделить помимо дескриптивного (описательного), получившего широкое распространение в литературе, также и диалектико-логический аспект категории единого и использовать последний в целях развития принципа материального единства мира, доводя его понимание до уровня отражения «необходимости природы» (В. И. Ленин). Как указывал В. И. Ленин, «необходимость неотделима от всеобщего»; применительно к проблеме материального единства мира крайне важно уловить эту необходимость и выразить ее с помощью категорий множественного и единого.

В. Л. ХРАМОВА

Гносеологічний аспект принципу єдності фізичних знань

Однією з важливих особливостей сучасного наукового пізнання є діалектико-матеріалістична закономірність інтеграції та диференціації знань в процесі дедалі зростаючої систематизації і узагальнення досвіду духовно-практичного засвоєння світу та розкриття його єдності. Істотною специфікацією цієї закономірності є принцип єдності фізичних знань.

Принцип єдності фізичних знань виступає як вимога логічної суцільності основоположень фундаментальних фізичних теорій, що визначає евристичний стимул конституювання даної галузі знання як цілого. Безперечно, об'єднання фізичних знань зумовлює дедалі більшу цілісність фізичної картини світу та інтєртеоретичну єдність усієї системи фізики.

Навіть побіжний огляд розвитку фізичної думки свідчить про те, що генетичний зв'язок і логіка формування категоріального апарата фізики великою мірою визначаються принципом єдності знань. Наприкінці класичного періоду фізика була, по суті, універсалізацією двох теорій: ньютонівської механіки — стосовно предметної галузі механічних процесів і електродинаміки Максвелла — щодо електромагнітних явищ. З погляду принципу єдності фізики було небажаним, щоб інерціальні системи, еквівалентні відносно механічного опису, розрізнялися завдяки оптичним вимірюванням. «Спеціальна теорія відносності, — писав А. Ейнштейн, — зобов'язана своїм походженням цій трудності, яка через її фундаментальний характер уявлялася нестерпною»¹. Подолати цю трудність можна було, поширивши принцип відносності на електромагнітні явища. Це й зробив Ейнштейн, створивши спеціальну теорію відносності, чим досяг водночас значного спрощення основ фізики.

Спеціальна теорія відносності, охоплюючи найважливіші електромагнітні та оптичні процеси, а також описуючи динаміку електрона, виключала з свого розгляду величезну галузь явищ тяжіння. Керуючись принципом єдності знань, який вимагав, щоб електромагнетизм і оптика, з одного боку, і гравітація, з другого — належали до одного типу простору-часу, Ейнштейн створив загальну теорію відносності. А це означало нове спрощення основ фізики, бо, як відомо, у створеній теорії «інерція, гравітація і метрична поведінка тіл і годинників зводиться до єдиної властивості поля, а саме поле зображене залежним від тіл»².

Проте Ейнштейн не вважав, що загальна теорія відносності дала фізиці логічно досконалий єдиний фундамент, бо, по-перше, повне поле виявилось складеним із двох, не пов'язаних частин — гравітації і

¹ Ейнштейн А. Собр. научн. трудов, т. 2, М., 1966, с. 100.

² Ейнштейн А. Собр. научн. трудов, т. 4, М., 1967, с. 87.

електромагнетизму; по-друге, теорія не пояснювала атомістичної структури матерії. Після створення загальної теорії відносності він намагався об'єднати різні галузі теоретичної фізики в одну систему як екстремальне вираження логічної єдності усього фізичного знання. Учений мав на меті створити єдину теорію поля, яка забезпечила б універсальну систему опису та пояснення таких різних феноменів, як гравітація, електромагнетизм і речовинні тіла.

Ейнштейн шукає систему нелінійних рівнянь, яка була б природним узагальненням симетричного тензора, що репрезентує гравітацію і визначає геометрію поля. Передусім він намагається охопити своєю концепцією універсального поля закони електромагнетизму, вважаючи, що на наступному етапі розробки теорії атоми і елементарні частинки можна буде тлумачити як сингулярні розв'язки нелінійних рівнянь поля.

Але нині зрозуміло, що всі характеристики хвилі-частинки, які припускаються математичною моделлю квантової механіки, не виявилися б у поведінці сингулярностей. Тому «нереально в наш час пов'язувати різні групи природних феноменів, не враховуючи з самого початку квантової теорії»³. Протягом минулих років з'ясовано також, що, крім гравітації і гравітонів, електромагнітних сил і фотонів, існує значна кількість інших силових полів і відповідних їм частинок (наприклад, мезонне, нуклонне поле та ін.). Лише за останні десятиріччя за допомогою потужних прискорювачів відкрито цілий світ елементарних частинок — каонів і гіперонів, резонансів, встановлено існування двох типів нейтрино.

Експериментальний факт взаємоперетворюваності елементарних частинок свідчить про недоцільність розробки теорій для кожного з відомих силових полів. Безперечно, єдина теорія поля має бути узагальненим уявленням усіх цих полів. Вона має охопити всі фундаментальні взаємодії у світі елементарних частинок — сильне, електромагнітне, слабе і гравітаційне, оскільки є підстави вважати, що при всіх відмінностях (за інтенсивністю, радіусом дії та особливостями внутрішніх, притаманних їм, симетрій) вони все ж пов'язані одна з одною.

Отже, фізична думка ХХ ст., свідомо керуючись принципом єдності знань, намагається об'єднати різні галузі теоретичної фізики в єдине ціле. Це — основна тенденція. Проте поряд з нею існує і протилежна тенденція: на зміну універсалізації однієї теорії для певної сфери дійсності приходять множинність теорій. Розв'язання проблеми єдності знань для кожної з таких ситуацій означає і утвердження діалектико-матеріалістичної тези про об'єктивну істинність науки.

Зокрема, з'ясувалося, що для вичерпного пояснення механічних рухів недостатньо однієї «непохитної» механіки Ньютона; потрібне залучення й інших теорій, наприклад релятивістської і квантової механік з іншими вихідними принципами і поняттями. У цьому разі проблема єдності знань розв'язується на основі сформульованого В. І. Леніним положення про об'єктивну багатоступінчатість світу та його пізнання.

В цілому досягнення фізичної реальності на глибших рівнях організації матерії передбачає не довільну, а об'єктивно необхідну множинність теорій. Їм властива певна структурна впорядкованість, у якій попередня теорія, як звичайно, є граничним випадком наступної, а кожний наступний член у прогресії систем фізичного знання, уза-

³ Гейзенберг В. Теорія єдиного поля. — В кн.: Ейнштейнівський збірник 1969—1970. М., с. 93.

гальнюючи уявлення фізичної реальності, відповідає на запитання, що неявно містилися у попередньому. Логічним адекватом цієї багатоступінчатості «віх» пізнання є принцип перманентності, який у фізиці набуває специфічної форми принципу відповідності.

Проте часом навіть предметна ділянка одного рівня організації описується множинністю конкуруючих теорій. Так, в галузі аналізу фізичної природи тяжіння висувуються альтернативні щодо загальної теорії відносності теорії з принципово іншим концептуальним змістом. До них можна залічити скалярно-тензорну теорію гравітації Бранса і Дік-ке, лінійні теорії гравітації Нордстрема, Уайтхеда, Белінфанте, Біркгоффа, Гупта, Свіхерта та ін. Усі ці теорії з певною точністю добре узгоджуються з наявним експериментальним матеріалом.

Чи можна поновити порушену єдність знань у цьому випадку? Історичний досвід фізичного пізнання свідчить, що це можливо. Адже з кількох рівноцінних теоретичних систем, що осмислюють певну предметну ділянку, практично лише одна теорія фіксується як істинна. Теоретична система набуває істинності як на підставі підтвердження її висновків у розширювальній експериментальній ситуації, так і у системі теорій даної науки (під час врахування принципу відповідності та ін.) передусім на основі більш загальної теорії, що забезпечує ширший комплекс діяльних операцій, адекватних виявленій структурі об'єкта. На даному ж рівні пізнавального процесу, коли експериментальний матеріал не спрацьовує, звичайно надають перевагу теорії, що відповідає так званому критерію внутрішньої досконалості або логічної простоти. Він однозначно пов'язується з такими формальними характеристиками системи, як кількість постулатів (а отже, і предметних констант), аксіоматично введених до теорії, і широта групи симетрії, що задає структуру теорії. В результаті, єдина фізична картина світу не порушується.

Про актуальність проблеми єдності фізики свідчить також пошук універсальної основи фізичних явищ у сфері мікросвіту. Тут йдеться про побудову єдиної фундаментальної теорії елементарних частинок, за допомогою якої дістали б субстратне пояснення усі інші галузі фізичної реальності. Цей так званий фундаменталістський підхід у фізиці елементарних частинок дістав найчіткіше програмне вираження у роботі В. Гейзенберга над створенням польової спіornoї «теорії матерії».

За основу цієї «теорії матерії» обирається деяке єдине спіornoє поле, що відповідає квантам з напівцілими спінами. Воно характеризується операторною спіornoю хвильовою функцією, взаємодіє лише саме з собою і описується, отже, нелінійним рівнянням. Збуджені стани єдиної «праматерії», що виникають внаслідок її «самодії» і відповідають комбінаціям операторної спіornoї хвильової функції, створюють реально слостережувані частинки.

Наближені розв'язки основного нелінійного спіornoго рівняння єдиної теорії матерії дали певні позитивні результати. До них, зокрема, слід залічити визначення мас частинок і констант зв'язку, який подекуди привів до значень, досить близьких до емпірично знайдених. Проте єдина спіornoна теорія ще далека від остаточного завершення.

Істотною хибою програми В. Гейзенберга є його платоністські, об'єктивно-ідеалістичні тлумачення реального фізичного змісту досягнень теорії елементарних частинок. Те, що фактично виступає в спіornoї «теорії матерії» як пошук математичного формулювання фундаментального закону природи, який визначав би поведінку елементарних частинок, видається, з філософського боку, В. Гейзенбергом за наближення до «платоністських» тіл і трикутників, які лежать в їхній

основі, тобто до математичних структур «надзвичайної простоти, завершеності і краси», що нібито творять суще⁴.

Методологічно не виправдана і теза В. Гейзенберга, яка проголошує, хоч і не в класичному розумінні, відомі елементарні частинки найдрібнішими одиницями матерії, тобто фактично абсолютизує рівень їх елементарності. Він посилається на те, що колективи частинок, генеровані в актах зіткнення швидких мікрочастинок, не виявляються легшими чи меншими від тих, які їх породили. Це і свідчить, за Гейзенбергом, про те, що в даній ситуації ми маємо справу не з розщепленням елементарних частинок, а з утворенням нових частинок з «енергії руху» тих, що стикаються, що елементарні частинки «не складаються з матерії, але становлять єдино можливі форми матерії»⁵.

Оскільки елементарні частинки тлумачаться як найдрібніші елементи світобудови, програма єдиної польової «теорії матерії», хай опосередковано (через фізику елементарних частинок), претендує на універсальність. Але проголошення елементарних частинок кінцевими одиницями буття уявляється ризикованим з фізичного погляду і науково-неправомірним з теоретико-пізнавального.

Неспроможність позиції Гейзенберга з філософського боку визначається помилковістю загальної передумови різних фундаменталістських підходів, помилковістю тези про скінченне число фундаментальних структур у природі, математична репрезентація яких забезпечує створення фізичної теорії, здатної вичерпно описати і пояснити фізичну реальність. Як відомо, в геометродинаміці Уілера в основі світобудови — геометризоване гравітаційне поле, в теорії кварків, згідно з останніми експериментальними даними, чотири кварки (два звичайних, дивний та зачарований), комбіновані стани яких визначають світ елементарних частинок, в нелінійній спінорній теорії матерії Гейзенберга — єдина (спінорна) «праматерія», збуджені стани якої становлять найдрібніші матеріальні об'єкти. Але припущення одного чи кількох абсолютних субстратів приводить до висновку (чітко сформульованого Гейзенбергом) про можливість створення універсальної фізичної теорії, що завершує пізнавальний процес у фізиці.

Ефективне функціонування принципу єдності фізичних знань справді потребує конкретних процедур та засобів його здійснення на кожному рівні пізнання. Але ототожнення цих засобів з предметом дослідження та абсолютизація їх конкретно-історичної форми і призводить до того, нібито число фізичних структур світобудови кінченне.

Насправді, з позицій діалектичного матеріалізму конкретно-історична обмеженість спеціальних засобів наукового пізнання на певному етапі його розвитку не зобов'язує саму субстанцію речей зображати як щось онтологічно кінченне. Кінчним є відповідний рівень пізнання сутності речей, певна «віха» розкриття властивостей матерії, але нескінченним залишається сам процес відображення її невичерпної багатоманітності. Пояснюючи це питання, В. І. Ленін пише: «Суть» речей або субстанція *теж* відносні; вони виражають тільки поглиблення людського пізнання об'єктів, і якщо вчора це поглиблення не йшло далі атома, сьогодні — далі електрона й ефіру, то діалектичний матеріалізм наполягає на тимчасовому, відносному, приблизному характері всіх цих *віх* пізнання природи прогресуючою наукою людини»⁶.

⁴ Гейзенберг В. Развитие понятий в физике XX столетия. «Вопросы философии», 1975, № 1, с. 88.

⁵ Гейзенберг В. Открытие Планка и основные философские вопросы учения об атомах. «Вопросы философии», 1958, № 11, с. 67.

⁶ Ленин В. И. Полное собр. творений, т. 18, с. 256.

У світлі цих ленінських ідей під час аналізу гносеологічних можливостей фізики (як і кожної науки) завжди слід чітко розрізняти два аспекти: предмет дослідження і рівні та засоби дослідження цього предмета. Предметом вивчення фізики є речовина, поле й елементарні частинки. У цьому розумінні кажуть, що фізика вивчає певні сутності як субстрати. Проте не можна обмежуватися такою констатацією. Далі потрібно поставити питання: на якому рівні й якими засобами здійснюється це вивчення? І в цьому аспекті виявляється, що субстрати входять у фізику на теоретичному рівні аналізу як результат узагальнення дослідних даних, одержаних в процесі експериментального перетворення об'єкта.

Справді, на емпіричному рівні об'єкти розглядаються фізикою тільки з боку їхніх властивостей. Інакше й бути не може, оскільки розкриття властивостей приводить до аналізу сфери відношень, через яку і пізнаються закони. Сутності як субстрати на емпіричному рівні задані тільки через властивості. Робити висновки про ці сутності ми можемо, лише абстрагуючи, ідеалізуючи та конструюючи їхні властивості, тобто формуючи абстрактний об'єкт теорії. Врахування ж практичних і теоретичних засобів оволодіння сутності доводить неправомірність онтологізації абстракцій як абсолютних субстратів.

Наприклад, у класичній механіці теоретичним репрезентантом реальних предметів нашого досліду є матеріальна точка. Предметна інтерпретація згаданого способу зображення явищ макросвіту асоційована з поняттям речовини як чуттєво-наочного субстрату руху. Це поняття добре «працює» у ньютонівській механіці, але за її межами виявляється одностороннім. На субатомному рівні воно, до речі, втрачає смисл, оскільки елементарні частинки розглядаються як кванти, збуджені стани відповідних полів. Саме тому розуміння речовини як абсолютного матеріального субстрату, єдиного «носія» руху свого часу призвело до філософських труднощів, вихід з яких вказав В. І. Ленін.

Предметна інтерпретація наших абстракцій (серед них і тих, що будуть покладені в основу майбутньої теорії елементарних частинок) завжди припустима лише в діапазоні істинності відповідної теорії. Під кутом зору діалектики абсолютної і відносної істини цей діапазон є обмеженим, хоч і розширюється з прогресом фізичного знання.

Принципова неможливість пізнати світ «остаточно», створити універсальну фізичну теорію не приводить, проте, обов'язково до думки про нескінченну ієрархічну шкалу рівнів об'єктів, кожен з яких — виступає дедалі фундаментальнішою формою матерії, що лежить в основі попереднього рівня. Досить привабливі з цього боку перспективи, що відкриваються в розвитку знань про мікро- і макросвіт.

Сучасна модифікація концепції структури матерії пов'язана, зокрема, з ідеєю побудови частинки меншої маси з частинок більших мас, сильна взаємодія між якими викликає дефект мас даних систем⁷. Саме відповідну енергію слід затратити, щоб розщепити систему на її «складові частини».

Останніми роками М. О. Марков розвиває різні аспекти космологічного підходу до теорії елементарних частинок, заснованого на ідеї так званих фрідмонів⁸⁻⁹. Відзначимо, що фантазія людства неод-

⁷ Тут зокрема, маємо на увазі спробу побудови піонів з мюонів (Г. Вентцель), адронів з кварків (Г. Цвейг, М. Гелл-Манн), партони Р. Фейнмана та ін.

⁸⁻⁹ Див.: Марков М. А. О возможности космологического подхода к теории элементарных частиц.— У кн.: Вопросы теории элементарных частиц, Дубна, 1968. Його ж. Макро-микросимметрическая Вселенная.— «Будущее науки», вып. 6, М., 1973.

норазово зверталася до думки про повторюваність явищ макрокосмосу в ідеалізованому мікросвіті. Досить згадати лейбніцевські монади — субстанції, духовні одиниці буття, що їх покладено філософом в основу світобудови. Хоча кожна монада упорядковує сукупність своїх уявлень відповідно до власних законів і «не має вікон» у навколишній світ, вона через передумовлену гармонію виступає як «стиснутий Всесвіт», що відображує відношення світового цілого, загальний структурний план усього суцього. Ця теза у її критичному, матеріалістичному переосмисленні певною мірою перегукується з сучасною постановкою питання про єдність елементарної частинки і Всесвіту.

Проведена аналогія, звичайно, є досить умовною. Згідно з М. О. Марковим, у рамках загальної теорії відносності можна реалізувати системи з зовнішніми мікроскопічними параметрами (масою, зарядом, розмірами) і внутрішньою структурою ультраматроскопічного світу. Такі мікроскопічні об'єкти, всередині яких теоретично можливі зоряні системи, галактики, названо фрідмонами. Їхня метрика стає метрикою закритого світу Фрідмана при заряді, що наближається до нуля. Вражає можливість існування автоматизму у створенні фрідмонних ансамблів тотожних частинок. Досить цікавим, на думку М. О. Маркова, є гіпотетичне ототожнення елементарних частинок з різними видами електростатичних фрідмонів.

В цьому разі зміст поняття «складається з...» розкривається дивно. Всесвіт виявляється мікроскопічною частинкою, частинка містить в собі цілий всесвіт... В цьому контексті йдеться, природно, про «всесвіт» з маленької літери, бо фрідмонні ансамблі припускають необмежену кількість таких всесвітів. Проте в рамках розглядуваної концепції є можливим і варіант Всесвіту з великої літери. Річ у тому, що, описуючи поверхні дедалі більших радіусів, ми можемо дійти ситуацій, що повторюються, коли маса обмежених відповідним чином систем виявляється близькою до нуля. «В такій концепції,— лише М. О. Марков,— немає першоматерії, і ієрархія безмежно різноманітних форм матерії ніби замикається на себе»¹⁰.

Отже, сучасний аналіз зв'язку мікроскопічних і космологічних закономірностей дає реальну підставу, щоб здійснити принцип єдності фізичних знань. З цього випливає, що грандіозна програма синтезу теоретичних уявлень на основі принципу єдності фізичних знань, яка була накреслена генієм А. Ейнштейна, зберігає свою наукову значущість і сьогодні. Проте її реалізація зовсім не потребує постулату абсолютної кінечності фізичних структур світобудови.

Це не означає, що методологічна функція принципу єдності фізичних знань не має об'єктивного змісту. Навпаки, евристичність цього принципу спирається саме на відображення єдності предмета фізичного дослідження, який, проте, характеризується не в обмеженій кількості предметних констант, а в його загальних закономірностях, що відкриваються діалектико-матеріалістичною філософією.

Такою об'єктивно-всезагальною передумовою єдності фізичних знань і є дійсна єдність світу, що «полягає в його матеріальності, а ця остання доводиться не парою фокусницьких фраз, а довгим і важким розвитком філософії та природознавства»¹¹.

Тезу про матеріальну єдність світу (подібно до усієї системи категорій діалектики) слід розглядати як резюме осягнення об'єктивної

¹⁰ Марков М. А. О понятті первоматерії.— «Вопросы философии», 1970, № 4, с. 75.

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 42.

реальності, включеної до суспільно-виробничої діяльності людства. Оскільки людина є істотою предметно-діючою, природа стає тією загальноуніверсальною основою, на якій проявляються, стверджуються та розвиваються сутнісні (творчодіяльні) сили людини і на якій вона прогресує як соціальна істота. Це означає, зокрема, що об'єктивно-істинне природничонаукове знання є лише певним «зрізом» з реального світу відповідно до практики пізнання певного періоду.

Отже, ми завжди маємо знання про «олюднену» природу, екстраполюючи його на нові ділянки невідомого. «Олюднена» природа подана сукупністю об'єктів практики і пізнання. З гносеологічного боку їм притаманне дещо спільне — матеріальність, або незалежне від волі і свідомості людини існування. Філософське осмислення цієї обставини і зумовило діалектико-матеріалістичну тезу про матеріальну єдність світу.

Важливо усвідомити, що об'єктивно змістові всезагальні положення філософії виступають у своїй методологічній функції, лише синтезуючись з конкретним змістом пізнаваної галузі дійсності через створення особливих логіко-методологічних принципів конкретної науки. Діалектико-матеріалістична теза про матеріальну єдність світу, відбиваючись на фізичному матеріалі, «працює» як принцип єдності фізичних знань. Причому ця теза може «оформити» різний фізичний зміст, що створює низку можливостей для марксистського тлумачення принципу єдності фізичних знань. Справді, матеріальність світу, виявлювана і в фізичних дослідженнях, зовсім не обов'язково має поєднуватись з унітарним уявленням фізичної реальності. Тому матеріальна єдність світу не приводить однозначно до принципу єдності фізичних знань в його екстремальному вираженні або до вимоги системної єдності фізики на певному етапі її розвитку.

Як відомо, не всі вчені поділяють фундаменталістський підхід. Багато з них вважають, що захоплюючі дослідження в галузі єдиної «теорії матерії» — безнадійний пошук. Що ж, може статися, що єдину теорію поля так і не буде створено. Філософу категорично прогнозувати такі речі неможливо. В цьому разі доведеться виходити з факту, що фізика вивчає кілька відносно самостійних сфер дійсності. Розвиток теоретичних знань про кожну з них буде подано логічною послідовністю теорій, узагальнюючих уявлення досліджуваного аспекту об'єктивної реальності. Така ситуація, проте, не буде порушенням єдиної фізичної картини світу. Для збереження останньої досить керуватись принципом єдності фізичних знань у широкому розумінні.

Отже, принцип єдності фізичних знань у його сучасній формі є результатом синтезу загальних положень діалектико-матеріалістичної філософії і змістового складу фізичного знання на конкретних етапах його розвитку. Ось чому розв'язання проблеми гносеологічного статусу принципу єдності фізичних знань передбачає з'ясування природи фізичного знання. Це стає можливим завдяки марксистському вченню про суспільно-виробничу практику як основу пізнавального процесу.

«...Найістотношою і найближчою основою людського мислення, — підкреслював Ф. Енгельс, — є якраз зміна природи людиною, а не одна природа як така, і розум людини розвивався відповідно до того, як людина навчалася змінювати природу»¹². Стосовно фізичного знання це положення означає, що природознавство відображує природу крізь призму її матеріального перетворення у виробничій, зокрема експериментальній, практиці, яке здійснюється людиною з метою змінювання

¹² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 507.

і привласнювання предметів природи. Тому усвідомлення теоретичною фізикою буття є, строго кажучи, усвідомлення соціально мотивованого фізичного ракурсу взаємодій людини з природою.

Це означає, що пізнаваний матеріальний предмет навіть на теоретичному рівні знання заданий у формі схематизованої і ідеалізованої (за допомогою відповідних логіко-математичних засобів) людської чуттєво-предметної діяльності. Саме тому, що фізичне знання — не індуктоване підсумовування минулого досвіду, а абстрагована структура, що відповідає практичній діяльності у справі перетворення світу, — воно має антиципуючу силу для нових ділянок невідомого.

Отже, фізичне знання передусім ідеальна реконструкція актуальної практики, що передбачає наперед і майбутні можливості перетворення об'єкта, відповідно до потреб і цілей конкретно-історичного суб'єкта. Ця реконструкція відбувається на основі історичної практики, що задає набір теоретичних засобів аналізу. Фізичне «бачення» світу опосередковане минулими, теперішніми і майбутніми практичними відношеннями і цілями. Це означає, що фізика відображає матеріальний світ, перетворюваний на універсальній основі людського буття — в практиці. Такого антропоморфізму уникнути неможливо.

Враховуючи викладене вище, безпосередню об'єктивну основу принципу єдності знань слід вбачати в практичному освоєнні фізичної реальності. Адже практичне відношення людини до світу завжди характеризується певною цілісністю і системністю, що виражається в необхідному зв'язку всіх етапів і компонентів практичного процесу¹³. Це зумовлюється як соціальною структурою діяльності суб'єкта, так і перетворюваною в суспільно-виробничій практиці предметною дійсністю, що виявляє риси об'єктивної спільності, системного зв'язку тощо. Цілісність і системність в практичному освоєнні фізичної реальності визначають інтеграційні процеси на теоретичному рівні аналізу, евристичність принципу єдності фізичних знань. Останній стимулює осмислення фізичного світу як певної цілісності, відображеної у відповідній фізичній картині світу, що має, проте, завжди відкритий характер. Фізична картина світу конкретизує на фізичному матеріалі положення марксистсько-ленінської філософії про матеріальну єдність світу.

* * *

Принцип єдності фізичних знань виступає в своїй регулятивно-методологічній функції як вимога логічної сумісності основоположних фундаментальних фізичних теорій, що визначає евристичний стимул конструювання даної галузі знання як цілого. Таке розуміння єдності знань не передбачає свідення фізики до однієї фундаментальної теорії (наприклад, типу, полевий спінорної «теорії матерії») і утвердження кінцевості фізичних структур будови природи, як це вважає В. Гейзенберг.

Непосередньою об'єктивною основою принципу єдності фізичних знань виступає практичне освоєння фізичної реальності. Воно характеризується певною цілісністю і системністю, обумовленою діяльним розкриттям матеріального єдності світу. Цілісність і системність в практичному освоєнні фізичної реальності визначають інтеграційні процеси на теоретичному рівні аналізу, евристичність принципу єдності фізичних знань.

¹³ Див.: Черноволенко В. Ф. Мироззрення и научное познание. К., 1970, с. 47—48.

Інформативні рівні фізичних понять

Вивчення теоретичної сутності концептуальних уявлень природознавства, дослідження природи його понять завжди було, як і підкреслювали основоположники марксизму-ленінізму, предметом пильної уваги з боку діалектико-матеріалістичної методології. Це важливе методологічне завдання актуалізується й нині не тільки в цілому, на рівні розв'язання загальних філософських питань природознавства, а й стосовно дослідження понять конкретних наук, зокрема концептуальних уявлень фізики як лідера сучасного природознавства. Адже аналіз фізичних понять є неодмінним як з погляду виявлення природи сучасних наукових теорій, так і щодо з'ясування механізму функціонування в них кількісних уявлень.

Теорія, з логічного боку, — система понять. Спеціальною будівельною конструкцією понятійної системи фізичної теорії виступають підсистеми кількісних понять, тобто фізичні величини, які фіксуються термінами математичної мови теорії¹. Тому важливою передумовою філософського аналізу теорії на рівні сучасного стану науки є розв'язання питання «Що таке фізична величина?» Це питання становить значний інтерес у зв'язку з новітніми проблемами спостережуваності, операціональних визначень, реальності конструктів тощо, включаючи відомі філософські проблеми співвідношення емпіричного і теоретичного. Ми акцентуємо увагу на малодослідженому, але важливому аспекті фізичних понять — їх інформативній структурі. Розгляд понять під цим кутом зору ставиться на перший план сучасним розвитком наук, їх «кібернетичним стилем мислення», а також конкретною розробкою теорії інформації, теорії систем (з її засобами ієрархічної побудови рівнів зв'язку елементів об'єктів), теорії виміру (що потребує зіставлення понять спостережуваних величин з певним типом шкал виміру).

Філософською основою аналізу інформативних рівнів фізичних понять є ленінська концепція багаторівневості пізнання, яке «заглиблюється від явища до сутності, від сутності першого, так би мовити, порядку до сутності другого порядку і т. д. *без кінця*»². Відповідно, стосовно конкретних проблем аналізу фізичного пізнання і виявляється доцільним поставити питання про ієрархію інформативних рівнів фізичних понять. При цьому ми будемо мати на увазі не інформативні рівні різних понять, а насамперед аналітичну структуру одного поняття, яка відбиває його генезис. Враховується також не тільки фактуальна наявність певних рівнів, а й рівні потенціального існування.

Особливість тези про ієрархію, що включає потенціальне існування, потребує для її ствердження безпосереднього конструювання інформативних рівнів того чи іншого поняття. В такому разі в центрі уваги стають вимірювальні процедури (власне рефлексії, що їх супроводжують).

¹ Вислови «кількісне фізичне поняття» та «фізична величина» з стилістичних міркувань вживатимуться як синоніми, хоча, строго кажучи, про фізичну величину йдеться лише починаючи з емпіричного рівня.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 211.

Перш ніж вимірювати, потрібно якісно вирізнити об'єкт виміру — сукупність емпіричних властивостей, або фактуальне. Потім треба свідомо поставити завдання, уточнити початкову «стихийну» мету, яка привела до виділення фактуального. Завдання продукує те чи інше системно-структурне зображення об'єкта (фактуального), той чи інший напрям думки (теоретичного конструювання). Далі конче потрібно підібрати відповідну числову систему.

Сучасні розробки теорії виміру вказують, що числові системи, в яких відображується фактуальне, можуть бути різними як щодо своєї потужності, так і щодо реалізованих у них типів логічних відношень. Нарешті, треба враховувати, що кожне кількісне поняття має конвенціональний елемент, тобто момент вибору позначення, еталону, або типу шкали (як це бачимо на прикладі інтервальної шкали температур Цельсія та абсолютної термодинамічної шкали температур Кельвіна). Отже, специфіку кількісного аспекту фізичного поняття становлять чотири моменти: фактуальне, прагматика (завдання), логіка реалізованих відношень та конвенціональні елементи. Природно, що вони мають бути орієнтирами побудови поняття. Взагалі напрям конструювання повинен загалом відповідати історичному генезисові поняття: йти від менш інформативних до більш інформативних узагальнень. Більш інформативні поняття відрізняються від менш інформативних тим, чим взагалі характеризуються переваги кількісних понять перед якісними. Інтегральне вираження цих переваг — збільшення точності опису фактів і їх кількості при одночасному зменшенні обсягу опису. З другого боку, більш інформативним поняттям властиве ускладнення характеру згаданих чотирьох моментів в напрямі зменшення конвенціонального і збільшення фактуальних елементів; це задає другий принцип конструювання: від простого до складного, від конвенціонального до фактуального.

Спинимось на способі логіко-фактуального конструювання понять. Суть його полягає в тому, щоб, виходячи з фактів і завдань їх кількісного опису, реалізувати поняття безпосередньо, спочатку в найпростіших емпірико-логічних процедурах. Переосмислюючи далі факти та їх узагальнення, треба поставити нові завдання уточнення і екстраполяції поняття в наступному циклі складніших емпірико-логічних процедур та ін. При цьому щоразу здійснюється послідовний перехід від попереднього інформативного рівня до наступного (аж до теоретичного рівня, де починається методологічний аналіз наявних теоретичних систем).

Отже, можна вирізнити якісні і кількісні серії інформативних рівнів фізичних понять.

Якісна серія складається з трьох рівнів: класифікаційний, суб'єктивно-порівняльний і об'єктивно-порівняльний.

Класифікаційний рівень понять реалізований у повсякденній мові через виділення цілісної сукупності властивостей, що репрезентують той чи інший клас речей. Так, слова «сила», «вага», «тепло», «холод» тощо — це назви класів. Суб'єктивно-порівняльний рівень теж зафіксований повсякденною мовою. Порівняльні прикметники типу сильніший, слабший, важчий, легший, тепліший, холодніший тощо відображають той факт, що суб'єкт «на око» встановлює відношення субординації («однаково», «більше», «менше») між об'єктами щодо певної їхньої класифікаційної властивості.

Ці два рівні дають змогу попередньо якісно виділити у відображенні об'єктивної реальності певний фактуальний зміст. Зрозуміло, що суб'єктивно-порівняльне поняття дуже неточне і неоднозначне.

Об'єктивно-порівняльний рівень відрізняється від суб'єктивного тим, що в ньому роль чутливого рецептора виконують не сенсорні органи людини, а проміжний об'єкт. Здійснюється цей рівень у двох емпіричних процедурах, які однозначно встановлюють еквівалентність та субординацію між «величинами» в заданому на суб'єктивно-порівняльному рівні відношенні. Ці операції дають можливість розмістити довільну множину об'єктів в так званий квазісеріальний ряд. Покажемо, як це робиться на прикладі поняття сили.

«Сила», як і інші поняття, на суб'єктивно-порівняльному рівні повсякденної мови фігурує в багатьох значеннях. Неможливо тому перейти на об'єктивно-порівняльний рівень без попереднього вироблення певного розуміння (концепції) поняття сили, бо інакше не можна однозначно підібрати об'єкт-рецептор (силооб'єкт)³. Так, якщо в аналізі поняття «сила» обрати за фактуальне стиски (розтяги) твердих тіл, то потрібен силооб'єкт для проектування через його посередність сили на силопараметр, тобто розглядати переміщення (відрізок або кут) вказівника по шкалі. Для цього зручно взяти металеву пружину, на основі якої сконструювати прилад типу динамометра, але спочатку без його калібровки. Силопараметр, природно,— розтяг пружини. Тоді побудова об'єктивно-порівняльного рівня здійснюється завдяки таким емпіричним правилам.

Правило еквівалентності. Дві сили («величини») M_c і M_k еквівалентні, якщо вони в ідентичних умовах однаково стискають (розтягують) еталонний силооб'єкт (вказівник шкали зупиняється в тому самому місці). Символічно це запишемо так: $M_c = M_k$.

Правило субординації. Аналогічно, сила стиску M_c менша (більша) сили M_k , якщо вона в ідентичних умовах менше (більше) деформує силооб'єкт, символічно: $M_c \geq M_k$.

Ці емпіричні правила дають змогу розкласти довільну сукупність «сил» у ряд класів, об'єктів, які еквівалентні між собою (щодо силового ефекту), або класи відповідних станів силооб'єкта. Побудовою такого ряду завершується реалізація об'єктивно-порівняльного рівня і відкривається шлях до побудови кількісних рівнів. Для цього потрібно так чи інакше прокалібрувати шкалу приладу: проставити у відповідних місцях і за певними правилами числа. Якщо числа на шкалі проставити зовсім довільно, то така калібровка не моделюватиме структури порядку. Тому число не завжди репрезентує кількість.

Для кількості недосить навіть і порядкової (серіальної) числової структури: її можна здійснити за абеткою. Кількісний рівень досягається, коли відбуваються специфічні арифметичні операції: додавання (віднімання) або множення (ділення). Для цього достатньо ввести «відстань» («метрику») між об'єктами виміру. Найпростіше це можна здійснити тоді, коли еквівалентні дві різниці величин. (Надалі цю умову ми називатимемо правилом калібровки.)

В зв'язку з різними можливостями калібровки ми вважаємо методологічно доцільним виділити сім кількісних рівнів понять, які найхарактерніші для сучасної науки.

Умовно-конвенціональний рівень поняття. Поставимо позначки на шкалі на довільних відстанях, а натуральні числа припишемо їм в порядку збільшення об'єктивно-порівняльної величини (наприклад, сили). Додатково покладемо, що різниці величин однакові, якщо різниці чисел на шкалі.

³ Далі для загальності послуговуємося термінами «силооб'єкт», «силопараметр» по аналогії з усталеними термінами «терморечовина», «термопараметр» для температури.

Тут має значення не лише субординація величин, але і їх інтервали. Тим самим у сфері величин реалізується специфічна особливість числових систем— операція додавання (віднімання). Поняття стає дійсно кількісним. При цьому кількість інформації та можливості її передачі збільшуються. Але в зв'язку з конвенціональним характером калібровки шкали виникають проблеми точності та екстраполяції величини. Завжди може знадобитися вимір величини, яка або не збігається з певним натуральним числом, або ж не входить у межі шкали, а проставляти як завгодно густо (тим більше безладно) раціональні числа на шкалі неможливо, так що свобода створення такого поняття явно обмежена. Отже, «конвенціональні» поняття не абсолютно довільні, бо ґрунтуються на об'єктивно-порівняльному рівні.

Логіко-схематичний рівень понять. Характер попередньої калібровки дає можливість удосконалити шкалу, виходячи з суто схематичних міркувань. Проставимо позначки (цифри) на шкалі згідно з якимось простим законом замість їх довільного розміщення, наприклад, на однакових відстанях. Тоді інтерполяція та екстраполяція поняття поліпшиться і, отже, збільшиться його інформативність. Але різниця величин тут так само, як і на конвенціональному рівні фізично не осмислена, бо фактуальна рівність інтервалів лишається просто постульованою. Тому цілком природно піти далі в напрямі пошуків «фактичних» підстав для калібровки.

Фактуальний рівень поняття. На цьому рівні розкривається зв'язок кількісних уявлень з реакцією тіл-рецепторів. Практично його можна в принципі реалізувати так. Візьмемо із кожного класу еквівалентних об'єктів-величин квазісеріального ряду по одному достатньо доступному і поширеному в природі та практиці об'єктові у станах, які легко відтворюються і стабільні щодо логіко-схематичної величини. Наприклад, таким еталоном для формування поняття температури є вода в стані замерзання; для поняття сили— якийсь загально-відомий об'єкт— фактор незначної реакції силооб'єкта.

Завдяки такій процедурі поняття більше виповнюється фактуальним. Так, коли повідомляється, що величина фактуальної температури дорівнює «5», то ми зразу уявляємо, нагріванню якого об'єкта і в якому стані це відповідає. Наочними стають також еквівалентні прирости («різниці») величин.

Але при цьому є певні труднощі. Все ж не зрозуміло, що робити з новими фактами, які потрапляють у проміжки параметризованих класів або взагалі виходять за межі шкали. Не дано також способу фізичної верифікації рівності двох інтервалів фактуальних величин подібно до накладання двох відрізків. Щоб подолати цю обмеженість, потрібно сформулювати завдання встановлення закону і опис фактів за схемою причинно-наслідкових відношень. Таке розширення об'єктивного змісту кількісних понять досягається на інформаційному рівні прагматики (коли поняття операціоналізуються і подаються через серії вимірювальних операцій) та з переходом до емпіричного рівня.

Емпіричний рівень понять. Щоб повно реалізувати причинно-наслідковий стиль мислення, потрібно причини, як і наслідки, виразити на кількісному рівні. Відповідно, калібровка шкали провадиться так, що інтервали між парами величин вважаються еквівалентними, якщо вони потребують однакових кількісних змін в об'єктах-причинах (об'єму палива для зміни температури, ваги для зміни сили тощо). Отже, тій самій різниці чисел на шкалі відповідає одна кількісна причина (об'єм, вага тощо) як факт природи. Це дає однорідну фактуальну міру величини— так звану ціну поділки шкали. Ми

маємо право приписати до числа (як логічного чи математичного символу) розмірність як символ об'єктивної реальності. Фактуальне і логічне поєднуються явно в єдину понятійну структуру, що робить поняття змістовнішим. Однак на емпіричному рівні відсутня гарантія однозначності «величин», бо не існує, зокрема, однозначності переходу між шкалами, в основі яких лежать різні предмети (терморечовини, силооб'єкти тощо). Так, скажімо, покази термометрів, що базуються на різних газах або рідинах, не зводяться один до одного аналітично. Тому на емпіричному рівні має певне значення операціоналістська точка зору, що передбачає існування різних понять температури, сили тощо. Поняття тут не таке універсальне, як довжина в евклідовій геометрії.

Теоретичний рівень понять. Поняття досягає теоретичного рівня, якщо воно входить у досить повну і несуперечливу систему, подібну до евклідової геометрії. Для цього на емпіричному рівні є певні підстави. Адже тут той самий об'єкт чи явище може мати сукупність емпіричних мір (об'єм, вага, температура тощо), а сукупності об'єктів — однакові типи мір. Тому кількісні міри тут називаються параметрами об'єкта чи системи. Далі, у відкритих емпіричних закономірностях причини і наслідки можуть мінятися місцями в тому розумінні, що параметр-наслідок однієї закономірності може бути параметром-причиною іншої закономірності. Наприклад, сила деформує об'єкт, деформація об'єкта нагріває його. Все це недвозначно вказує, що емпіричні параметри взаємопов'язані. Так, розтяг металевого стрижня пов'язаний з його довжиною та прикладеною силою, вага тіла — з його об'ємом, а температура — з розширенням тощо. Загалом можна встановити, що якщо зберігати сталими значення одних параметрів (умов), то зміна інших (причин) детермінує поведінку третіх (наслідків). Це приводить до нагромадження відкриттів багатопараметричних закономірностей, до передбачення поведінки комплексів.

У деяких випадках ці передумови приводять до якісного стрибка — творчого акту формування цілісної картини відповідного фрагменту реальності — теорії, що розписується в математичних рівняннях. Основу її становлять кількісні закони, які мають вигляд формул. Усі інші формули, як і твердження про події в реальності, — їх логічний (однозначний) наслідок. Це можливо лише тоді, коли кожен термін має однозначний смисл. Поняття стає необхідно універсальним.

У такій системі всі величини формально взаємопов'язані і коректують одна одну. Неявно чи явно кожен параметр міститься в будь-якому рівнянні (формулі) відповідної теорії. Тому та сама величина може входити в різні формули (в тому числі і ще не виведені). А кожна формула — це можливий алгоритм виміру. Можна сказати, що теорія генерує сукупність алгоритмів вимірювальних процедур кожної величини. Зрозуміло тоді, що значення теоретичного поняття не обмежується однією емпіричною процедурою. Видима суперечність між теоретичною однозначністю і емпіричною багатозначністю поняття долається завдяки розгляду величини як запрограмованого в теорії своєрідного інваріанта, який одержує в емпіричних реалізаціях (як своїх іпостасях) лише часткові інтерпретації. Недаремно теорія часто оперує даними, яких принципово не можна одержати емпірично (ірраціональні та навіть уявні значення величин, абсолютна точність, нескінченні величини тощо). Тому на теоретичному рівні значення поняття виходить за межі конкретних емпіричних процедур, виступаючи як їх логіко-математичний ідеал, що коректує конкретні дані. Це дає змогу зробити висновок, що за всіма ознаками операціональна концепція

значення понять на теоретичному рівні вже не працює (хоча і необхідна при редукції теоретичних термінів в галузі емпірії): різні дані виміру величини — це лише похибки виміру.

Якщо емпірична величина вписується в таку систему, то вона виходить на теоретичний рівень, де набуває універсального статусу. Проілюструємо сказане на понятті температури. Припустимо, створено базову теорію — механіку точкових мас. Тоді, наприклад, неспостережувальна на емпіричному рівні причина температури може «розшифруватися» як енергія — міра внутрішнього руху частинок матерії. Із цього випливає, що причиною збільшення температури тіла (терморечовини) є енергія, яка передається йому від нагрівника, у формі тепла. Причому вона викликає зміну мікростану терморечовини, що фіксується макроскопічно як температура. Одночасно поняття температури як параметр різних формул-рівнянь коректується іншими поняттями теорії за суто теоретичними системними мотивами. «Причина» універсалізується, постає теоретичним інваріантом. Так виникло поняття абсолютної термодинамічної температури, яка не залежить ні від конкретних терморечовин, ні від термопараметра. Температура тут має універсальне значення. Вона — наслідок загальних термодинамічних співвідношень і принципів, тоді як результат кожного конкретного виміру температури в ізоляції від теорії був би неоднозначний.

Генезис понять не обмежується теоретичним рівнем. Зв'язок їх з практикою стає набагато складнішим при узагальненні теоретичного рівня.

Узагальнений теоретичний рівень понять. Далі становлення понять, що ввійшли в теорію з емпіричного рівня, визначається розвитком усієї теоретичної системи, її експансією на нові галузі.

Фізичне знання — це ієрархія теорій різного ступеня загальності. Основне завдання кожної узагальнюючої фізичної теорії — успадкувати раціональну інформацію теорій попереднього рівня і зафіксувати нову. При цьому, напевне, немає ніяких принципових бар'єрів для істотної зміни значення або навіть повної елімінації деяких понять з теорії. Інакше, кожна теорія мусила б явно мати в собі весь понятійний апарат теорій попередніх рівнів. Формальна ж структура теорії має бути порівняно досить проста і компактна для її усвідомлення.

Отже, поняття як продукт системи повинне змінюватися зі становленням теорій. З часом воно може почати виконувати щодо свого початкового емпіричного базису парадоксальні функції. Якщо в такому разі узагальнення і екстраполяція поняття втрачає інтуїтивний смисл, переходячи межі всякої змістовної аналогії з досвідом та здоровим глуздом, і навіть суперечить їм, стаючи суто формальним теоретичним конструктом, то такий його статус ми називаємо супертеоретичним. Так, скажімо, останнім часом виникло уявлення про температури, менші абсолютного нуля, як наслідок застосування класичного поняття температури до неурівноважених термодинамічних процесів (систем) і необхідністю вдовольнити системно-теоретичні вимоги. Наявні також спроби ввести від'ємні і навіть уявні маси, щоб перестрибнути бар'єр електромагнітних швидкостей «неслових взаємодій» тощо.

Аналіз інформативних рівнів понять має перспективу і в інших науках. Він показує, що навіть в таких науках, як біологія, конкретна соціологія, психологія та ін., доцільно використовувати описи на об'єктивно-порівняльному рівні кількісних уявлень, тобто залучати «шкали порядку», і наступних рівнях (як це часто і робиться практично), не чекаючи, що раптом вдасться знайти ключ до повної математиза-

ції цих наук типу фізико-теоретичних побудов. Передумовою теоретичного рівня фізики був надзвичайно багатий емпіричний базис при порівняно обмеженій кількості параметрів. Малоімовірно, що в конкретній соціології, психології чи біології вдасться перестрибнути етап наявності потужної сітки емпіричних понять та закономірностей. До цього ще далеко, бо невідомо, які параметри і скільки потрібно для опису відповідних їм систем, не кажучи вже про відсутність їх операціональних визначень. Тому, якщо навіть буде тепер запропонована шукана математична теорія, то вона не матиме достатньої емпіричної бази для інтерпретації. Діалектичні стрибки здійснюються, коли є підготовлений ґрунт, і мають свої межі дальності.

В цих умовах гіпертрофії теоретичного, коли воно виходить за межі досвіду, на перший план висувається проблема відображення реальності у теоретичних конструктах. Одним із варіантів її розв'язання і може бути аналіз інформаційних рівнів понять, бо завдяки йому людська думка постає тепер перед низкою близько віддалених рівнів, по яких як по сходах можна спускатися від «божевільних» конструктів («супертеоретичного») до очевидних (чуттєвих) речей (і навпаки).

У термінах рівнів можна також дати чітке визначення безпосередньої спостережуваності фізичних понять, пов'язуючи цю безпосередність з розкриттям суб'єктивно-порівняльного рівня поняття. Можна ввести і поняття об'єктивності фізичної величини у розумінні її реалізації на об'єктивно-порівняльному рівні (тобто тоді, коли сенсорні дані однозначно проектується на об'єкт-рецептор). Безпосередня спостережуваність та об'єктивність і собі дають змогу визначити важливі критерії вихідних фізичних понять.

Загалом же методологічна доцільність аналізу інформативних рівнів полягає в можливості розглянути в широкій перспективі історію і логіку становлення понять і тим самим з'ясувати корені ряду проблем і парадоксів, які виникали в історії фізики.

Методологічна значущість розкриття інформаційних рівнів понять і полягає в тому, що воно заповнює відстань між «якістю» і «кількістю» в науці та між емпіричним і теоретичним рівнями пізнання. Діалектика пізнання така, що воно рухається від грубих, наближених схем (моделей) реальності до більш тонких і точних уявлень про структури явищ, так що «старі незмінні протилежності і різкі, неперехідні розмежувальні лінії дедалі більше зникають»⁴.

* * *

Информационная структура физических понятий с методологической стороны почти не исследована. Предлагается система из трех качественных (классификационного, субъективно-сравнительного и объективно-сравнительного) и семи количественных (условно-конвенционального, логико-схематического, фактуального, прагматического, эмпирического, теоретического и обобщеннотеоретического) уровней.

Методологическая целесообразность предложенного подхода проявляется в возможности строго определить роль и границы применимости операциональных определений, дать четкое определение непосредственной наблюдаемости понятий, а также в существенном содействии решению вопросов об исходности физических величин, о реальности конструктов и др. В общепhilosophическом плане это дает возможность конструктивно поставить вопрос о «тонкой структуре» категорий «качество» и «количество».

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф., Твори. т. 20, с. 14.

Л. Г. ЮНІН

Суб'єктивістська фальсифікація соціального пізнання і діяльності в соціології «розуміння»

Факт кризи буржуазної соціології нині загально визнаний. Про це постійно твердять навіть самі буржуазні суспільствознавці. Намагаючись знайти вихід з ідейно-теоретичних тупиків, вони дедалі частіше звертаються до ірраціоналістичних, по-суб'єктивістськи орієнтованих філософсько-соціологічних концепцій «філософії життя», феноменології, екзистенціалізму, до спадщини таких буржуазних мислителів, як В. Дільтей, Е. Шпрангер, Г. Зіммель, Е. Гуссерль, М. Мерло-Понті. В галузі соціологічних теорій ці тенденції найяскравіше виявляються в поширенні концепцій так званої розуміючої соціології.

Соціологічні доктрини «розуміння» суспільних явищ не є чимось цілком новим, характерним лише для нинішнього етапу кризи буржуазної ідеології. Їх виникнення припадає на кінець ХІХ — початок ХХ ст., коли в буржуазному суспільстві загострюються соціально-класові антагонізми, зумовлені переходом капіталізму в імперіалістичну стадію. В сфері ідеології і духовної культури капіталістичного суспільства ці об'єктивні процеси занепаду виражаються в містифікованому вигляді, фетишизуються, набуваючи форм антиномії природничонаукового і гуманітарного знання, суб'єктивного і об'єктивного тощо і тим самим засвідчуючи плюралізм, конфліктність, розірваність буржуазної свідомості.

Не менш важливою причиною виникнення подібних соціологічних доктрин є розгортання класової боротьби пролетаріату, поширення марксизму-ленінізму і далі зростання його авторитету як знаряддя пізнання і революційного перетворення дійсності.

Криза теоретико-методологічних основ буржуазного світогляду спрямовує буржуазних суспільствознавців до розробки такої методології дослідження суспільно-історичних процесів, яка долала б недоліки позитивістської натуралізації суспільного життя. Ця антипозитивістська реакція мала двоїстий зміст. Під прикриттям критики позитивізму відроджувались і реставрувались відверто ідеалістичні, реакційно-містичні філософські концепції, які, фальсифікуючи реальні закономірності суспільного життя, давали б можливість приховувати справжні соціально-класові інтереси буржуазії, відволікали трудящі маси від реальних шляхів перебудови суспільства. Ці концепції слугують реакційним політичним цілям, справі виправдання і обґрунтування правомірності капіталістичного суспільства. З другого боку, критика дійсних пороків і недоліків позитивістської методології суспільствознавства використовується прибічниками доктрин «розуміння» для дискредитації самої ідеї про можливість об'єктивно-наукового пізнання людського суспільства. Саме в цей період розпочинаються буржуазні фаль-

сифікації марксизму, відверті виступи буржуазних філософів і соціологів проти історичного матеріалізму, який намагаються зобразити як різновид позитивізму, як вульгарний механістичний детермінізм.

Перша спроба обґрунтувати соціологічну концепцію «розуміння» пов'язана з ім'ям В. Дільтея (1833—1911 рр.), на думку якого дійсна реальність суспільства є не його об'єктивна, незалежна від волі і свідомості індивідів реальність, а лише реальність «безпосереднього досвіду» людини, в якому «переживаються» суспільні явища. «Безпосередність» внутрішнього переживання є, згідно з Дільтеєм, критерієм його достовірності, що протистоїть «довільності», «ненадійності», «проблематичності» об'єктивно-наукового пізнання¹. В руслі дільтейських побудов згодом розвивалися більш «витончені» концепції «розуміння» в соціології.

Концепція Дільтея, що з'явилась як антисцієнтистська реакція на панівний в буржуазній соціології позитивізм, містифікувала деякі важливі і реальні проблеми. Основний їх зміст полягав в констатації того, що емпіричні і теоретичні методи дослідження, як вони застосовувались в сучасній Дільтею позитивістській соціології, були явно недостатніми для розкриття соціальних явищ в їх специфіці, в їх суто «людському» змісті. Позитивістська соціологія розглядала суспільство або в ширшому еволюційному контексті, або зосереджувалась на дослідженні суспільства як біологічного організму. В обох випадках ігнорувалась специфіка соціального життя: про суспільні явища міркували за аналогією з природними явищами. Тим самим соціологічний позитивізм цілком біологізував соціальні процеси. При аналізі соціальної поведінки особистості, наприклад, ігнорувалась її зумовленість конкретними суспільно-історичними обставинами. Конкретні соціологічні дослідження, що зароджуються в другій половині ХІХ ст., претендували, слідуючи тій же позитивістській традиції, на роль «соціальної фізики». В соціологічних теоріях того часу постійно натрапляємо на твердження, що «природа людини» постійна й незмінна і особистість має розглядатись як об'єкт з певними усталеними властивостями. Відповідно, знання про суспільство може будуватись за аналогією з фізичним знанням. Отже, тут наявна неправомірна натуралізація соціальної реальності і соціального пізнання.

У ході історичної еволюції натуралізм у буржуазній соціології зазнав деяких змін, але його вихідні теоретичні принципи залишилися сталими. Принципи натуралістичної соціології полягають в «запереченні будь-якої специфіки об'єкта соціологічного дослідження порівняно з об'єктами природничих наук. Цим зумовлене вороже ставлення до будь-яких спроб обстоювання ціннісних моментів в соціальному пізнанні, емпіризм і описовість, стримане або негативне відношення до теоретичних побудов в соціології, особливо в тих випадках, коли вони мають якісний характер, не пов'язаний з використанням математичного апарата і мають безпосередній вихід у соціально-світоглядну проблематику»². Концепції «розуміння» соціальних процесів є однією з форм ідеалістичного неприйняття такого позитивістського натуралізму.

Соціологія «розуміння» претендує на розкриття тих специфічних особливостей соціального пізнання, які не мають аналогів у методах природничих наук. Вона, зокрема, ставить перед собою завдання пі-

¹ Див.: Dilthey W. *Gesammelte Schriften*. Bd. I, Stuttgart, 1897, S. 18.

² Швырев В. С. К проблеме специфики социального познания.— *«Вопросы философии»*, 1972, № 3, с. 129.

знання внутрішнього світу індивідів, що діють в суспільстві. В зв'язку з цим виникає ряд інших питань, таких, наприклад, як специфіка факту в історичних науках, проблема критерію істинності в суспільствознавстві тощо. Зосередивши свою увагу на такому колі питань, соціологія «розуміння» опинилась дещо осторонь щодо традиційних (позитивістських) доктрин буржуазної соціології. Хоча проблематиці «розуміння» присвячено останніми роками значна кількість праць, більшість буржуазних учених ставляться до концепцій «розуміння» досить обережно, вважаючи їх не соціологічними доктринами, а різновидом екзотеричного філософствування, «темною німецькою містиккою», позбавленою будь-якого конкретного, практично-соціологічного змісту. Багаторічні дискусії на теми «розуміння» не завершилися більш-менш помітним успіхом. Намагання розробити методи й процедури «розуміння» вироджуються, як правило, в констатацію і логічну структуруацію тривіальностей³.

Причиною безплідності згаданих дискусій є нездатність загалом натуралістичної буржуазної соціології, що зосереджує увагу на техніко-процедурних питаннях, осмислити проблематику методології соціальних досліджень в широкому світоглядному, філософсько-соціологічному контексті. Вирішальну роль тут відіграють соціально-класові фактори, з якими пов'язаний позитивістський нігілізм щодо широких теоретичних узагальнень, щодо осмислення кардинальних світоглядно-філософських проблем.

Провідні принципи та ідеї «розуміння» в сучасній буржуазній соціології спрямовані проти діалектико-матеріалістичної концепції суспільно-історичного процесу, на суб'єктивно-ідеалістичну фальсифікацію проблем соціальної практики, зокрема ролі суб'єктивного фактора в житті суспільства, специфіки соціального пізнання, співвідношення свідомості і діяльності тощо.

Причина безрезультативності техніко-методичних дискусій буржуазних соціологів з приводу «розуміння» суспільних явищ полягає в нехтуванні того, що розробка методології соціальних досліджень — не техніко-соціологічна, а філософсько-соціологічна, світоглядна проблема. Згідно з цим і критичний аналіз цієї чи іншої системи «розуміння» соціології має розпочинатись не «знизу» — від не вироблених досі загальноприйнятих процедур «розуміння», а «зверху», — від загальних світоглядно-методологічних теоретико-пізнавальних постулатів. Розглянемо докладніше гносеологічні аспекти згаданих доктрин.

Можна виділити три типи концепцій «розуміння». До першого належать теорії «натуралістичної раціоналізації розуміння». Їх автори ставлять за мету компенсувати натуралізм позитивізму, прагнучи до вести, нібито він здатний відображати людську суб'єктивність і суб'єктивні аспекти суспільного життя. Розробляючи проблематику «розуміння», прибічники натуралістичних концепцій намагаються позбутися односторонності позитивістського тлумачення суспільства і соціального пізнання. До другого типу, який можна охарактеризувати як «еклектичну модель розуміння», входять концепції, що претендують на «діалектичне» висвітлення суспільства і соціального пізнання. Їх прибічники фактично поєднують об'єктивістський натуралізм і суб'єктивізм, позитивізм і «розуміння», не враховуючи відмінності в цих установах. Елементи «розуміння», наявні в перелічених течіях, становлять лише одну з частин еклектично зібраного цілого. Нарешті, третій тип —

³ Матеріали дискусій, оглядові статті і бібліографію з проблем «розуміння» див.: Verstehen: Subjective Understanding in the Social Science. Reading, Mass., 1974.

«дескриптивна розуміюча соціологія»,— уособлює собою власне «розуміючий» підхід. Головними характеристиками теорій, що належать сюди, є суб'єктивний емпіризм у гносеології, ототожнення соціального буття і соціальної свідомості — в онтології, суб'єктивістське тлумачення співвідношення пізнання та діяльності.

Слід відзначити, що наведена класифікація, відображуючи внутрішній поділ буржуазних філософсько-соціологічних теорій, має загалом другорядне значення. Проте вона дає можливість точніше визначити соціальні корені і гносеологічні основи тієї чи іншої теорії, створити уявлення про конкретні особливості різних концепцій «розуміння». Зрештою, наведена класифікація дає змогу чіткіше показати те коло проблем, правильну відповідь на які нездатні дати буржуазні теоретики «розуміння» і послідовно наукове розв'язання яких можливе лише в руслі діалектико-матеріалістичної методології.

Перший із названих нами типів теорій «розуміння» яскраво уособлює так званий об'єктивно-розуміючий підхід до суспільних явищ, вироблений відомим філософом, засновником «критичного раціоналізму» К. Поппером. Головною проблемою методології соціальних наук, за Поппером, є так звана ситуаційна логіка, яка має становити «суто об'єктивний метод» соціальних досліджень, а він нібито і є «об'єктивно-розуміючим методом»⁴. Відповідно до цього Поппер вважає, що «об'єктивно-розуміюча соціологія» може бути розроблена без звернення до суб'єктивних, або психологічних понять. Суть її має полягати в аналізі «ситуацій» індивіда, що діє з метою пояснення дії виключно через ситуацію, без будь-яких апеляцій до психології. «Об'єктивне розуміння» тлумачиться як «бачення соціологом ситуаційної обґрунтованості поведінки». На думку Поппера, за допомогою «розуміння» ситуація аналізується так глибоко, що психологічні моменти (наприклад, почуття, мотиви, спогади), які спочатку здаються вирішальними детермінантами поведінки особи немовби розчиняються в ситуаційних моментах. «З людини, що має ті чи інші устремління,— пише Поппер,— виходить людина, до ситуації якої належить той факт, що вона має ті чи інші об'єктивні цілі. А з людини з тими чи іншими спогадами або асоціаціями виходить людина, до ситуації якої належить те, що вона об'єктивно володіє тією чи іншою інформацією, тими або іншими теоріями»⁵.

Пропонований Поппером метод іменується «розуміючим» тому, що пояснення, які дає ситуаційна логіка, інтерпретуються як гіпотетичні, раціональні реконструкції ситуації, як вона розкривається індивідові, що діє. Ці реконструкції, на думку Поппера, завжди спрощені, схематизовані порівняно з реальною ситуацією. Вони можуть спростовуватись, розвиватись, удоконалюватись. В цьому нібито полягає їх об'єктивність. Поппер відкидає положення про те, що «розуміння» є характерним методом соціальних наук, але він не заперечує сам метод, вважаючи, що «розуміння» має місце і в природничих науках. «Ми розуміємо людину,— пише Поппер,— внаслідок раціональності її мислення, ми розуміємо закони природи також внаслідок наявної в них раціональності»⁶. Він взагалі обстоює думку про те, що не існує відмінності між нашим знанням інших людей і знанням природних об'єктів, оскільки й те і те — нібито гіпотетичне знання. Виходячи з таких

⁴ Popper K. Die Logik der Sozialwissenschaften.—„Th. Adorno et al Positivismusstreit in der Deutschen Soziologie“. Neuwied-Berlin, 1969, S. 120.

⁵ Ibidem.

⁶ Popper K. Objective Knowledge: an Evolutionary Approach. Oxford, 1972, p. 173.

положень, Поппер підводить теорію «розуміння» (теорію соціального пізнання) під теорію пізнання загалом, як її окремий випадок. Теорія ж пізнання неправомірно зводиться ним лише до гіпотетично-дедуктивних методів накопичення і розвитку знання⁷.

Розробка соціально-гносеологічної концепції «критичного реалізму» (крім самого Поппера в цьому напрямі працюють К. Альберт, Е. Топіч та ін.) призводить до сутичок «реалістів» з теоретиками логічного позитивізму і прибічниками герменевтико-феноменологічного підходу до проблем соціального пізнання. Основним пунктом суперечностей між ними є інтерпретація місця і ролі «розуміння» в соціальних науках. Позитивісти критикують Поппера за відступи від індуктивної моделі розвитку науки, за надання значної уваги моментам висунення гіпотез, тобто в певному розумінні моментам інтуїції, за «загравання» з «розумінням». В свою чергу, прибічники феноменологічної герменевтики заперечують обстоювану Поппером можливість «натуралістичної раціоналізації розуміння», підкреслюючи ірраціоналістичність методів і принципів соціального пізнання і його протилежність природничо-науковому.

Позиція Поппера щодо соціального пізнання лише умовно може належати до концепції «розуміння». Ситуаційна логіка Поппера як метод «розуміння» — результат софістичної гри поняттями, тоді як обстоювання поглядів «розуміння» є наданням переваги «антропоморфізації і суб'єктивізації» природи. У Поппера наявне якраз протилежне: «натуралізація» і «оречевлення» самої людини. Традиційні концепції «розуміння» виходять із «самоочевидності» і «останньої реальності» даного в досвіді (суб'єктивно-ідеалістичний емпіризм). Поппер же претендує на раціоналістичний і «об'єктивний» характер реконструкції суб'єктивних станів людини. «Розуміюча» соціологія намагається звести «ситуацію діяльності» лише до її виявів в індивідуальній свідомості. А Поппер, навпаки, прагне пояснити зміст свідомості через аналіз ситуації в «об'єктивних» термінах. Зрештою, «розуміюча» соціологія протестує проти раціоналістичного, сцієнтистського «насильства над особистістю», над «безпосередністю» пізнання і дії. Тим часом Поппер ототожнює людську суб'єктивність з законами природи і проголошує їх однаково доступними «розумінню» внаслідок їх раціональності.

Отже тут певна несумісність підходів, узурпація Поппером як самого терміна «розуміння», так і деяких моментів «розуміючої» фразеології. Порівнюючи положення «розуміючої» соціології з «критичним раціоналізмом» Поппера, можна зробити висновок про суперечливість його позицій щодо соціального пізнання. Більше того, концепція Поппера не є навіть об'єктивно-раціоналістичною, оскільки раціональність згідно з нею — не об'єктивна раціональність природи і суспільства, а конвенціональна раціональність науки, що ставить під сумнів можливість об'єктивно-істинного пізнання. Така позиція хибує на агностицизм, претендуючи на «єдність наукового методу», вона по суті становить лише механістичну екстраполяцію позитивістської теорії наукового знання (що зводиться лише до моделей природничонаукового знання) на сферу пізнання соціального, з метою його натуралізації. Ситуативна логіка Поппера, як метод «розуміння», виявляється нездатною охопити дійсні процеси соціального життя в усій складності і багатогранності, у взаємозумовленості суб'єктивних і об'єктивних факторів.

⁷ Докладніше про це див.: Современная идеалистическая гносеология. М., 1968, с. 297.

До другого типу концепцій «розуміння» належить «критична теорія» філософів Франкфуртської школи. Франкфуртські філософи називають себе «діалектиками», проте їх «діалектика» цілком еклектична і становить дрібнобуржуазну ревізію марксистської діалектики. «Критична теорія суспільства» ґрунтується на ідеях феноменології, філософії лінгвістичного аналізу, фрейдизму, соціологічної теорії М. Вебера, соціології пізнання М. Шелера і К. Маннгейма, положеннях Д. Лукача та ін.

Еклектичність «критичної теорії» виявляється в тому, що сучасні соціологи Франкфуртської школи, передусім Ю. Хабермас, обстоюють позиції «розуміння» суспільних явищ, не відкидаючи водночас принципів натуралістичного підходу до проблем соціального пізнання. Хабермас намагається «віддати належне» усім згаданим теоріям, поєднавши в межах однієї концептуальної схеми «безпосередність», інтимність «розуміння» і «відчужену», «речову об'єктивність», властиву натуралізму в соціології.

Програма розвитку соціальних наук, обстоювана Хабермасом, передбачає існування двох типів соціального пізнання, що взаємодоповнюють одне одного і синтезуються в якомусь третьому типі — «критичній соціальній науці». Перші два типи — емпірико-аналітичне і герменевтичне знання. Емпірична соціологія, як вважає Хабермас, ставить перед собою суто «технічні» цілі. Вона вивчає специфічні фактори, що сприяють організації раціональної діяльності. Але дані емпіричної соціології, як і їх теоретичне осмислення в межах емпірико-аналітичної соціальної науки, мало допомагають розкриттю справжньої природи соціальної реальності, оскільки залишається невідомим головне: онтологічна відповідність дійсності категорій емпірико-аналітичної соціальної теорії. Теорія в даному випадку тлумачиться всього-навсього як «упорядковуюча схема». Причини цього полягають, на думку Хабермаса, в тому, що емпірико-аналітична соціологія спотворює «специфічний образ соціальних наук». Якщо в природничих науках, твердить він, оснований на здоровому глузді тривіальності безпечні, то в соціальних науках має місце своєрідна «помста об'єкта», оскільки «суб'єкт в процесі пізнання сковується межами тієї сфери, яку він має намір дослідити»⁸. Соціолог, як гадає Хабермас, отримує можливість позбавитись цієї скованості лише тоді, коли він «зрозуміє життєвий зв'язок соціального цілого як тотальність, яка визначає саме дослідження»⁹. Тільки «діалектичне включення» в апарат науки того знання про об'єкт, яке «наявне в суб'єкті, що пізнає» до і незалежно від усякого дослідження, твердить Хабермас, здатне забезпечити вимогу відповідності категоріальних схем і соціальної реальності. Тим самим обстоюється така позиція соціального пізнання, згідно з якою лише безпосереднє «відчуття» суспільних зв'язків, герменевтичне «розуміння» забезпечує зв'язок категоріального апарата соціології з реальністю суспільства, розриваючи «заворожене коло», в якому перебуває емпірико-аналітична соціальна наука.

Відзначимо, що теорія Хабермаса докорінно суперечить справжньому науковому поглядові на природу соціального пізнання. Це стосується буквально усіх її пунктів. Передусім неправильно є оцінка місця емпіричної соціології в системі соціального пізнання, її теоретико-пізнавального статусу, оскільки наука, в тому числі й соціальна — це не суто духовне, відірване від реальності природи і суспільства

⁸ Habermas J. Analytische Wissenschaftstheorie und Hermeneutik.— „Th. Adorno et al. Positivismusstreit...“, S. 158.

⁹ I b i d e m.

утворення. Розвиток науки відбиває потреби суспільної практики, зокрема соціальна наука структурно й генетично пов'язана з реальністю суспільних процесів. Вона не потребує для встановлення зв'язків з практичним суспільним життям якоїсь «герменевтичної експлікації смислу», як того вимагає Хабермас.

Твердження Хабермаса про те, що емпірична соціологія сама по собі не має достатньої світоглядної широти, яка б забезпечувала адекватне, цілком об'єктивне пізнання сутності суспільних процесів, є тривіальним. До того ж для подолання цієї обмеженості емпіричної соціології зовсім недостатньо звернень до «самоочевидностей» донаукових і позанаукових переживань. Передусім потрібна правильна загальносоціологічна теорія, здатна сформулювати на науковій основі найбільш загальні, фундаментальні закони суспільного життя і соціального пізнання і дати тим самим емпіричній соціології світоглядно-методологічні орієнтації, спираючись на які можна досягти об'єктивної істинності результатів своїх досліджень. Такою загальносоціологічною теорією, як відомо, є історичний матеріалізм, додержування принципів якого гарантує об'єктивність емпіричного аналізу будь-яких галузей суспільного життя.

Згідно з ідеалістичними містифікаціями Хабермасом пізнавальної і практичної діяльності, в його теорії йдеться зовсім не про пізнання об'єктивних суспільних процесів. Пізнання виступає тут не результатом і одним із моментів практичної діяльності суспільства, а інтерпретується як сама практика, діяльність, причому як єдино можлива діяльність. Намагання Хабермаса еkleктично поєднати натуралізм і «розуміння» неодмінно призводить його до суб'єктивізму в тлумаченні соціального пізнання, ідеалістичних фальсифікацій співвідношення соціального пізнання і діяльності.

Третій із наведених типів підходу до проблем соціального пізнання поданий в концепціях феноменологічної соціології. В основі інтерпретації суспільства і соціального пізнання феноменологічними соціологами лежать ідеї Гуссерля, зокрема розроблена ним за останні роки життя концепція «життєвого світу» як такого соціального утворення, що нібито не піддається аналізу за допомогою рефлексивного мислення. «Життєвий світ» приймається феноменологами як «даність» реальності безпосередньої практичної діяльності, як нерозчленованість її структурних компонентів, з яких «виростає» все людське пізнання.

Перші спроби систематичного викладу феноменологічної концепції соціології були здійснені австрійським (згодом — американським) теоретиком А. Шутцом¹⁰. Вони зводяться до опису процесу конструювання уявлень про суспільство від безпосередності переживань окремого індивіда до високогенералізованих утворень соціальних наук. Шутц твердить, що фундаментальним засобом організації уявлень про соціальну реальність є «повсякденна типізація» і намагається знайти форми зв'язку «життєвого світу» і «світу науки». Він доводить, що наука не суперечить «здоровому глуздові», більше того, їх підхід, позиції щодо соціального світу нібито цілком тотожні, що наука є лише одним із можливих засобів організації знання про «життєвий світ». Кожний з можливих типів побудови й організації знання, на думку Шутца, цілком визначається завданнями і цілями суб'єкта пізнання. Звідси робиться неправомірний висновок, що претензії науки на об'єктивну істинність своїх положень позбавлені будь-яких підстав. Положення і принципи науки, вважає Шутц, виправдані лише в межах однієї з можли-

¹⁰ Schutz A. The phenomenology of the Social World. London, 1972.

вих пізнавальних перспектив. Тим самим соціальне пізнання релятивізується, а питання про його істинність ставиться в пряму залежність від конкретно-практичних інтересів індивіда, що пізнає. Тут ми знову стикаємось з ідеалістичними фальсифікаціями практики, які лежать в основі концепції «розуміння» у феноменологічній соціології. Саме створене, «брудноторгашеське» розуміння практики призводить Шутца до суб'єктивістської релятивізації соціального пізнання.

Шутц, хоч і намагається осмислити практику як «головний агент соціального процесу», розглядає її звужено, суто по-суб'єктивістському, лише як діяльність, спрямовану на досягнення індивідом «наявних практичних цілей»¹¹⁻¹³. Тим самим практика розглядається не в її об'єктивності, не в універсальності суспільних зв'язків, не як загальна чуттєво-предметна діяльність людей, а в її суб'єктивістсько-фальсифікованих формах. У своїх теоретизуваннях Шутц не виходить, по суті, за межі утилітарного буденного досвіду індивіда. З таких позицій неможливо зрозуміти дійсне відношення між теоретичною і практичною діяльністю.

Шутц неспроможний розкрити історичний генезис співвідношення науки і практики, показати опосередкованість їх взаємодії в різних конкретно-історичних умовах. Він нехтує тією обставиною, що між діяльністю конкретного індивіда і науковими теоріями, що відображують суспільну практику, стоять такі соціальні утворення, як мораль, буденна свідомість, «соціальна міфологія» та ін., тобто ті форми свідомості, які можуть бути схарактеризовані як донаукові. Вони є специфічним відтворенням конкретно-безпосереднього характеру повсякденної людської діяльності. Для такого осягнення дійсності і відповідних типів свідомості характерні «вузькість горизонту», відсутність теоретичної рефлексії щодо цілей і засобів діяльності, некритичне засвоєння минулого досвіду.

Шутц, розробляючи концепцію соціального пізнання, ігнорує об'єктивний характер суспільної практики, її функції щодо пізнання. Сфера «життєвого світу», тобто практично-духовні форми свідомості, ототожнюється ним з усією суспільною дійсністю і проголошується єдино існуючою. В результаті такого підходу феноменологічна, «розуміюча» соціологія виявилась лише суб'єктивістським описом соціального світу з позицій окремого індивіда, що сприймає його відповідно до «наявних конкретних цілей». Зрештою Шутц доходить до констатації «множинності соціальних світів», ставлячи характеристики суспільного середовища в пряму залежність від «проекцій» свідомості суб'єкта в навколишню дійсність. Цей «онтологічний» релятивізм доповнюється абсолютним релятивізмом і перспективізмом у сфері гносеології, що є одним із різновидів соліпсизму. Кінець кінцем феноменологічна соціологія пізнання як концепція «розуміння» індивідом соціальних явищ виявляється соціологією... без соціології, оскільки ті суб'єктивні когнітивні процеси, які вона описує, не тільки не розглядаються в їх соціальній зумовленості, а й взагалі ніяк не співвідносяться з об'єктивними базовими соціальними утвореннями суспільства, відображенням яких є суб'єктивна мислительна діяльність людини.

Якщо марксистсько-ленінська соціологія критикує натуралізм, свідомо розвиваючи наявні в ньому матеріалістичні тенденції, то критика позитивістського натуралізму з боку феноменологічних соціологів обмежується констатацією дилеми: або натуралістський об'єктивізм, або суб'єктивізм «розуміння» — третього не дано (еклектичні версії

¹¹⁻¹³ Schutz A. Op. cit., p. 86.

«розуміння» неодмінно приходять до одного з цих варіантів). Нездатна подолати хиби натуралізму, «розуміюча» соціологія проголошує свідомість, суб'єктивність людини єдиним критерієм істинності соціального пізнання. Вона ігнорує ту обставину, що сама свідомість, мотиваційно-сміслові структури людської діяльності детермінуються об'єктивним соціальним середовищем, і їх розкриття потребує дослідження зовнішньої щодо «суб'єктивних смислів» об'єктивної реальності. Нехтуючи об'єктивним змістом свідомості, «розуміюча» соціологія зводить реальну дійсність соціальних процесів до смислової, уявної духовно-практичної діяльності, приходячи, зрештою, до ототожнення суспільного буття і суспільної свідомості. Тим самим неправомірно суб'єктивується саме соціальне, ототожнюються суб'єкт і об'єкт соціального пізнання. Така позиція «розуміючої» соціології нагадує соціологію махістів. В. І. Ленін, аналізуючи махістську «соціологію тотожності», переконливо показав, що «суспільне буття і суспільна свідомість не тотожні,— цілком так само, як не тотожне буття взагалі і свідомість взагалі», що «теорія тотожності суспільного буття і суспільної свідомості є *суцільна нісенітниця*»¹⁴. Ця критика цілком стосується і сучасних концепцій «розуміння» в буржуазній соціології.

Марксистсько-ленінська філософія є справді послідовно-науковою, діалектико-матеріалістичною світоглядно-методологічною основою розуміння цілей і мотивів діяльності людей в суспільстві. Лише вона здатна уникнути як крайностей позитивістської натуралізації суспільних явищ, так і їх ірраціоналістичних інтерпретацій, що характерне, зокрема, для феноменологічних концепцій соціології «розуміння». Даючи можливість розкрити соціальні процеси в діалектичному зв'язку суб'єктивних і об'єктивних факторів їх розвитку, марксистсько-ленінська методологія аналізу суспільних явищ не допускає зведення соціологічного аналізу до природничонаукових методів, незалежно від того, з якої науки намагаються запозичити «соціологічні» поняття. Як підкреслював В. І. Ленін, механістичне перенесення природничонаукових понять в галузь суспільних наук нічого не може дати для соціології. «Ніякого *дослідження* суспільних явищ, ніякого з'ясування *методу* суспільних наук *не можна* дати з допомогою цих понять»¹⁵.

Якщо натуралістські соціологічні теорії абсолютизують один із моментів соціального пізнання і діяльності — моменти об'єктивності суспільства, нехтуючи водночас тим, що об'єктивний характер соціальних процесів реалізується через діяльність людей, які ставлять перед собою цілі і активно намагаються досягти їх, то соціологічні доктрини «розуміння» фетишизують якраз момент активного, свідомого ставлення людини до світу. Активність людини, «розуміюча» соціологія витлумачує як активність свідомості. Вона не усвідомлює того, що активність суб'єкта визначається і перевіряється змістом практичної, матеріальної діяльності по перетворенню природного і соціального середовища. Через це активність суб'єкта доводиться нею до абсурду,— до ототожнення соціального світу з суб'єктивними уявленнями про нього. Соціальний світ розглядається як створюваний наявними цілями індивідів, що діють.

Ідеалістична фетишизація феноменологічними соціологами активності свідомості призводять до того, що свідомість замикається на саму себе, позбавляється можливості діяти на будь-що інше, окрім самої себе. Тим самим ця ідеалістично витлумачена активність пере-

¹⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 18, с. 317—319.

¹⁵ Там же, с. 322.

творюється у власну протилежність, позбавляючи індивіда можливості будь-що змінити в об'єктивній дійсності, вийти за межі наявно даного. Активність свідомості в соціологічних доктринах «розуміння» — це самоцільна активність, замкнута в порочному колі суб'єктивізму. Звернення до безпосередностей людського пізнання і діяльності мало, за задумом буржуазних теоретиків «розуміння», визволити людину від ідеології натуралістичного об'єктивізму. Насправді ж воно зводиться до виправдання всього існуючого, надання йому статусу єдино можливої діяльності.

«Розуміюча» соціологія, намагаючись пояснити об'єктивні соціальні явища з людського суб'єктивного досвіду, цілком ігнорує зворотний вплив соціального на формування суб'єктивного бачення світу. Ця соціологія так і залишається в межах суб'єктивізму, будучи нездатною піднятися до розкриття об'єктивної соціальної зумовленості цього досвіду. Замикаючись в порочному колі суб'єктивізму, вона неспроможна дати науково-обґрунтоване розв'язання соціологічних проблем.

Підсумовуючи, слід відзначити, що проблема співвідношення і взаємодії об'єктивного характеру соціальної дійсності і суб'єктивності внутрішнього світу індивідів, які становлять суспільне ціле, набуває в буржуазній соціології вигляду нерозв'язної антиномії. Ні соціологія «розуміння», ні натуралізм нездатні дослідити цю взаємодію на основі розкриття визначальної ролі матеріально-практичної діяльності суспільства. Лише марксистсько-ленінська діалектико-матеріалістична методологія, забезпечуючи цілісність і всебічність соціологічного аналізу, дає можливість послідовно висвітлити спонукальні мотиви і цілі діяльності людини в їх зумовленості конкретно-історичними соціальними умовами.

* * *

Стаття посвячена критическому аналізу розпространенных ныне на Западе концепций «понимающей» социологии. Анализируются три типа концепций: натуралистическая рационализация «понимания» (К. Поппер); эклектическая модель «понимающей» социологии (доктрина одного из ведущих теоретиков Франкфуртской школы Ю. Хабермаса); описательная «понимающая» социология (феноменология социального мира американского философа и социолога А. Шутца). Сравнительное критическое рассмотрение отмеченных типов «понимания» раскрывает субъективистскую природу «понимающей» социологии, позволяет выявить ее реакционное идеологическое содержание. С точки зрения гносеологии коренной порок «понимающей» социологии обнаруживается в идеалистической фальсификации соотношения социального познания и общественной практики.

Духовна криза капіталізму та антиісторизм сучасної буржуазної соціології

Питання про форми відображення в сучасних буржуазних соціологічних теоріях загальної кризи капіталізму можна розглядати в двох аспектах. Один з них стосується кризи буржуазної соціології як різновиду буржуазного теоретичного мислення¹. Другим є намагання самої буржуазної соціології дати якесь пояснення цієї духовної кризи буржуазного суспільства, яка виявляється в характері теоретичної й ідеологічної інтерпретації реальних явищ занепаду сучасного капіталізму. Деякі особливості цих безплідних спроб розглянемо у цій статті.

Причини кризи духовної культури буржуазного суспільства є предметом спеціального інтересу в сучасній буржуазній соціології та соціальній філософії, що має свої традиції, які сягають XIX століття і започатковуються соціологічними теоріями М. Вебера, А. Вебера, Е. Дюркгейма, філософією історії Ф. Шеллінга, Ф. Ніцше, В. Дільтея, О. Шпенглера та ін. «Прогресуюча раціональність» (М. Вебер), отожднення суспільного буття і суспільної свідомості (Е. Дюркгейм), релігія як «універсальна властивість людського досвіду» (М. Шелер), нігілізм як емоційне неприйняття раціонально наукового осмислення дійсності (Ф. Ніцше), циклічність та організмічність функціонування культури (О. Шпенглер) — ці ідеї зберігаються в модифікованих формах і у пізніших буржуазних соціологічних та соціально-філософських концепціях XX ст.

Прихильність буржуазних теоретиків до певного обмеженого кола ідей, за допомогою яких здійснюються спроби осмислити чинники кризи духовної культури капіталістичного суспільства, пояснюється апологетичністю буржуазних світоглядних інтерпретацій капіталістичних суспільних відносин як остаточного, кінцевого етапу історичного розвитку. Ця вузькість соціально-класових меж буржуазного світогляду втілилась на рівні соціальної теорії в пануванні антиісторизму, який протягом останніх двох століть є однією з форм приховування буржуазією своїх справжніх соціально-класових інтересів. К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що буржуазія, як експлуататорський клас, завжди намагалася «виставляти окремий інтерес як загальний або «загальне» як пануюче»².

Загострення суперечностей капіталізму в другій половині XIX ст., розгортання класової боротьби робітничого класу викликали почуття невпевненості в стабільності існуючих суспільних відносин, зневіру в духовних цінностях буржуазного суспільства.

В буржуазному соціологічному і соціально-філософському мисленні ці об'єктивні процеси відобразились в неправомірному зведенні усіх соціально-економічних суперечностей капіталізму тільки до явищ кризи його духовних цінностей і в інтерпретації останньої як кризи духовної культури всього людства. Теорії історичного круговороту з їх

¹ Докладніше про це див.: Мотрошилова Н. В. Наука и ученые в условиях современного капитализма. М., 1976; Лейбин В. М. Философия социального критицизма в США. М., 1976.

² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 45.

акцентуванням на проблемах культурного процесу стали однією з форм апологетики буржуазного ладу, включивши антиісторизм як один зі своїх найістотніших елементів.

Саме цим пояснюється те, що теорії історичного круговороту та циклічного розвитку культур посідають одне з провідних місць в системі сучасної буржуазної соціології та соціальної філософії. Теорія «соціально-культурної реальності» американського соціолога П. Сорокіна, поряд з філософією історії А. Тойнбі, найбільш повно уособлює сучасні буржуазні інтерпретації кризи капіталізму лише як кризи духовних цінностей. У них дістають втілення характерні для сучасної буржуазної соціології світоглядно-методологічні суперечності.

Характерний для сучасної буржуазної соціології антиісторизм яскраво виявився також в намаганнях розширити аспект духовної кризи капіталізму до кризи так званої технічної цивілізації (Ж. Елюль, Л. Мамфорд, Р. Арон), в тенденції до абсолютизації кризи буржуазної свідомості, у зображенні її як визначальної щодо соціально-економічної й духовної кризи капіталізму. Остання тенденція властива соціологічним концепціям неофрейдистського спрямування (Е. Фромм), «соціології релігії» (Річ. Нібур, В. Херберг, Р. Вільямс, Х. Хьюджес)³. Від пропагування ідеї про автоматичне «зняття» суперечностей капіталізму на основі розвитку науки і технічних засобів виробництва невдовзі змушені були відмовитися самі ж її автори. В «технократичному» напрямі буржуазної соціології з'явилися нові акценти, пов'язані з орієнтацією на питання духовної культури і релігії. Характерним в цьому розумінні є спосіб тлумачення культурних суперечностей капіталізму американським соціологом Д. Беллом.

На прикладі концепцій П. Сорокіна та Д. Белла можна простежити деякі характерні особливості антиісторизму в сучасній буржуазній соціології.

У своїх численних працях, зокрема в статті «Соціологія вчора, сьогодні і завтра» П. Сорокін висловлює стурбованість долею американської соціології у зв'язку з тією розпорошеністю і однобічністю знань, яка властива буржуазним емпіричним соціологічним теоріям. Емпіричні теорії, зазначає він, дають лише обмежені знання про окремі сторони життя суспільства, а це може призвести, зрештою, до виродження соціологічної теорії. Вихід, на думку П. Сорокіна, полягає в тому, щоб на фундаменті емпіричного знання побудувати загальну теорію «соціально-культурної реальності». Ідею про необхідність поєднання теоретичних узагальнень і емпіричних знань П. Сорокін намагається обґрунтувати, виходячи із своєї концепції чергування аналітичних і синтетичних фаз у розвитку науки. Він відзначає, що коли соціологія або якась інша наука не може перейти від першої з цих фаз до другої, вона стає інертною, тому що «просте збільшення відомих аспектів тотальної соціально-культурної реальності не може дати нам адекватного знання цілого». З другого боку, без збільшення обсягу наших знань про емпіричні сторони реальності не можуть бути здійснені широкі узагальнення, без емпіричного матеріалу узагальнюючі теорії перетворюються на пусті абстракції⁴.

³ «Соціологія релігії» об'єднує ті концепції сучасної буржуазної соціології, які розглядають релігію як фундаментальний фактор суспільного життя, а релігійну віру — як «екзистенціальну», незалежну від суспільних обставин потребу людини. «Соціологія релігії» поширена у США. Їй властивий підхід до релігії як «органічного компоненту американського способу життя».

⁴ Див.: Sorokin P. *Sociology yesterday, today and tomorrow*. In: "American Sociological Review", Vol. 30, No. 6, Dec. 1965, p. 837.

Констатуючи цей паралелізм емпіричного знання і теоретичних узагальнень, характерний для сучасної буржуазної соціології, сам П. Сорокін не зміг його подолати. Теорія «соціально-культурної реальності» засновується на еклектичному поєднанні позитивістського підходу до аналізу конкретних фактів соціально-культурного процесу і об'єктивно-ідеалістичної концепції еволюції форм духовної культури. Внаслідок цього науковий аналіз об'єктивних закономірностей розвитку соціально-культурного життя суспільства підмінюється метафізичною схемою «флуктуації» свідомості.

Поняття соціально-культурної реальності є центральним в загальносоціологічній теорії П. Сорокіна, становлячи той теоретичний центр, з якого виростає вся концептуальна схема циклічного руху культури і соціального розвитку. Початковим припущенням, з якого генеруються далші визначення, є констатація П. Сорокіним трансцендентного характеру «істинної реальності». Залежно від способу її пізнання, нібито, виникає феномен суперкультури — свого роду форма «істинної реальності». Ця форма, твердить П. Сорокін, така ж трансцендентна, як і сама «істинна реальність»⁵. Суб'єктом пізнання «істинної реальності» проголошується незалежна від конкретних суспільних відносин свідомість абстрактного індивіда, яка нібито найбільш адекватно втілюється в «духовній еліті». Пізнання «істинної реальності» в концепції П. Сорокіна — це по суті феноменологічне «прояснення» в свідомості абстрактного суб'єкта трансцендентного, позачасового світу ідей та ідеалів.

Об'єктивно-ідеалістична позиція в тлумаченні природи соціально-культурної реальності спричинює ненаукову, довільну класифікацію П. Сорокіним типів «суперкультур», підведення фактів розвитку історії і культури під спекулятивно сконструйовану апіорну схему, метафізичне трактування природи соціальних відносин. Структура соціально-культурного феномену зводиться П. Сорокіним до «тотальності нематеріальних значень — цінностей — норм, не об'єктивованих в матеріальних засобах, але відомих людству: тотальності уже об'єктивованих значень — цінностей — норм і, зрештою, до тотальності наділених розумом індивідів і груп»⁶. Цими «тотальностями» обмежує П. Сорокін цілісність соціокультурного світу.

Отже, у концепції соціально-культурної реальності П. Сорокіна наявні три компоненти: система ідей і духовних цінностей, їх об'єктивація або матеріалізація, взаємодія індивідів або груп. Останній аспект і трактується П. Сорокіним як власне соціальний компонент соціально-культурного феномена. Домінуюча роль в створенні соціально-культурної реальності як цілісної системи відведена сукупності ідей і духовних цінностей. В цьому виразно виявляється ідеалістичний характер концепції культури Сорокіна.

У тлумаченні питання про природу соціальних відносин і соціального розвитку яскраво відбилась соціально-класова позиція американського соціолога. Твердячи про залежність соціальних відносин від функціонування суперкультур, П. Сорокін виступає апологетом теорії еліти, намагається довести визначальну роль «вибраних» в культурно-історичному процесі. Лише духовна еліта, на його думку, є творцем «нового культурного феномена», тобто тих культурних цінностей, на-

⁵ П. Сорокін припускає можливість багатьох типів пізнання соціально-культурної реальності, серед яких виділяє три основні («ідеальний», «чуттєвий» та «ідеалістичний»), що їх він і покладає в основу класифікації типів суперкультур. Докладніше з цього питання див.: Чесноков Г. Д. Современная буржуазная философия истории. Горький, 1972.

⁶ Sorokin P. Social Philosophies of an Age of Crisis, Boston, 1951, p. 189.

вколо яких, нібито, відбувається інтеграція кожного наступного типу «суперкультури». «Як правило,— твердить П. Сорокін,— потік нових культурних феноменів — створених або трансформованих — рухається в основному вниз, від вищих класів до нижчих»⁷.

Із числа атрибутів, що відрізняють типи культури в буржуазному суспільстві, П. Сорокін повністю виключає класові, не допускаючи постановки питання про відповідність чи невідповідність культури соціально-економічним інтересам класів-антагоністів в експлуаторському суспільстві. У зв'язку з цим він цілком відкидає ідею демократичної культури як такої, що відображує інтереси трудящої й експлуатованої маси.

Період капіталізму в концепції «флуктуації» культур охоплює ХІХ—ХХ ст. і, нібито, характеризується тільки пануванням так званих договірних відносин, скріплених домовленістю про взаємну вигоду. За сучасних умов, твердить П. Сорокін, відбувається процес заміни «договірних» відносин на «примусові», побудовані на принципі застосування зовнішньої сили. В економічній сфері Сорокін убачає ці процеси в «ослабленні», «дезінтеграції» інституту приватної власності і посиленні влади держави.

За містифікованими П. Сорокіним явищами соціально-економічного життя буржуазного суспільства приховані цілком реальні процеси, властиві імперіалістичній стадії капіталізму: посилення влади державно-монополістичного капіталу, зростання на цьому ґрунті тенденцій тоталітаризму в соціально-політичному житті буржуазного суспільства, посилення духовного й морального відчуження. Криза буржуазних суспільних відносин трактується Сорокіним абстрактно, зводиться в теорії «соціально-культурної реальності» до домінування «чуттєвої» суперкультури. Відповідно вихід із сучасної соціально-культурної кризи П. Сорокін пропонує суто ідеалістичний — через створення «інтегральної філософії», на основі ідей якої буде нібито синтезуватись нова «інтегральна культура», відбудеться реставрація системи ідей та ідеалів «ідеального» циклу культури.

Одним із засобів формування цієї «ідеальної» суперкультури П. Сорокін проголошує «ідею альтруїстичної любові» (він був одним із засновників дослідницького центру «творчого альтруїзму» при Гарвардському університеті). Суть цієї ідеї полягає в тому, щоб дати наукове обґрунтування процесові «звільнення енергії любові», яка нібито приведе до реконструкції людських відносин на началах гуманності. Суспільство, на думку П. Сорокіна, повинно навчитися «продукувати енергію любові» подібно до інших форм енергії.

Ілюзія «альтруїстичної любові» як соціально-перетворюючого фактора замикає порочне коло антиісторичної за своєю суттю сорокінської схеми «соціально-культурної реальності». П. Сорокін так і не зміг подолати, з одного боку, позитивістської абсолютизації емпіричних фактів, з другого — об'єктивно-ідеалістичної інтерпретації проблеми загального, що з необхідністю приводить до довільного препарування закономірного об'єктивно-історичного процесу розвитку культури. Тим самим криза капіталістичного суспільства і буржуазної культури в інтерпретації П. Сорокіна зображається лише в деяких своїх похідних, а не визначальних моментах.

Антиісторизм як соціально-філософська основа теоретичної апологетики капіталізму продовжує відігравати значну роль і в буржуазних соціологічних концепціях останніх років. Нестабільність капіта-

⁷ Ibidem, p. 301.

лізму як соціально-економічної системи, поглиблення його кризи в сучасних умовах змушує буржуазну теоретичну свідомість вдаватися до соціально-філософських та соціологічних концепцій, які б враховували факт загострення суперечностей капіталістичного суспільства, але не розкривали водночас їх справжньої соціально-економічної, класової основи. На перший план ідеологічного захисту капіталізму висувуються концепції, апологетична функція яких прихована за фасадом зовні «радикальної» критики окремих аспектів капіталістичного суспільства; відповідно до цього зазнає певних модифікацій і буржуазний антиісторизм.

Еволюція буржуазного антиісторизму за останні десятиліття дістала відображення в соціологічній концепції Д. Белла — одного з провідних ідеологів сучасного капіталізму. Голова комісії 2000 року⁸ і один з авторів теорії «постіндустріального суспільства», Д. Белл в кінці 60-х — початку 70-х років виступав з позицій «технократичного оптимізму». Реконструкція буржуазного суспільства уявлялась йому цілком реальною перспективою, що ніби забезпечується використанням факторів науково-технічної революції для усунення соціально-економічних суперечностей капіталізму. В книзі «Прихід постіндустріального суспільства» (1973 р.) поняття постіндустріального суспільства інтерпретується як аналітична конструкція, застосовна нібито до будь-якого високорозвинутого індустріального суспільства, незалежно від характеру соціально-економічних відносин. Поділяючи методологічну обмеженість поглядів теоретиків конвергенції,— метафізичний розрив факторів розвитку продуктивних сил і характеру виробничих відносин,— Д. Белл вбачає рушійні чинники становлення «постіндустріального суспільства» у впливові науки на виробництво, твердячи, що «наука як квазіавтономна сила розчиняє в собі капіталізм»⁹.

Позиція Д. Белла, скоригована відповідно до нового, сучасного етапу загострення дальшої кризи капіталізму, знайшла втілення в його міркуваннях про «культурні суперечності капіталізму», викладені в однойменній книжці (D. Bell. *The Cultural Contradictions of Capitalism*, London, 1976).

У цій «оновленій» концепції Д. Белла духовна культура обрана не стільки як сфера, у якій виявляються ті чи ті кризисні явища, скільки як чинник, що сам детермінує соціальну кризу буржуазного суспільства. Абсолютизуючи факт відносної самостійності духовної культури, окремі закономірності її розвитку, Д. Белл водночас робить спробу проголосити духовну культуру «винною» в усіх суперечностях капіталізму. Слід зазначити, що хоча у згаданій книжці подибуються критичні висловлювання щодо сучасної капіталістичної системи, проте «радикалізм» цієї критики компенсується ідеалістичними міркуваннями Д. Белла про визначальну роль системи духовних цінностей для соціально-економічного розвитку суспільства. «...Відсутність трансцендентального зв'язку,— пише Д. Белл,— відчуття, що суспільство виявилось неспроможним забезпечити певну сукупність «основних значень» у структурі соціального характеру, праці і культури, стали руйнівними для суспільства»¹⁰.

⁸ Комісія 2000 року Американської академії мистецтв і наук поряд з Гудзонівським інститутом, Інститутом по дослідженню майбутнього, Міжнародним футурологічним товариством та деякими іншими належить до провідних футурологічних організацій в США.

⁹ Bell D. *The Coming of Post-Industrial Society*, N. Y., 1973, p. 378.

¹⁰ Bell D. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. Heinemann Educational Books, London, 1976, p. 21.

Концепція «постіндустріального суспільства» спиралася, як відомо, на принцип «плюралізму», який зводився до багатофакторності у розвитку економічної структури суспільства і ґрунтувався на хибному твердженні про незалежність розвитку продуктивних сил і, зокрема, техніки і науки від суспільних відносин. Розглядаючи суперечності культури капіталізму, Д. Белл розширює межі принципу плюралізму, застосовуючи його до розгляду фундаментальних підвалин функціонування і розвитку суспільства. Новизну цього підходу Д. Белл вбачає в тому, що суспільство характеризується ним як «перетин трьох різних реальностей»: соціальної структури (в основному це техніко-економічний порядок), політики і культури. Ці реальності трактуються як незалежні одна від одної, як такі, що втілюють «протилежні вихідні принципи» — ефективності, рівності і самореалізації. «Розходження» між основними суспільними реальностями у концепції Д. Белла тлумачаться як причина «суперечностей і соціальних конфліктів у західному суспільстві за останні 150 років»¹¹.

Еволюція концептуальної схеми Д. Белла відбувалася у напрямі розширення меж принципу плюралізму і була спрямована на подолання односторонності технологічного детермінізму, до якого додавався тепер культурологічний аналіз життєдіяльності суспільства. Виділення Д. Беллом згаданих «реальностей» як основоположних чинників суспільного розвитку з теоретичного боку є ще одним свідченням сповзання буржуазної соціології до метафізики. «Функціональний раціоналізм», з усіма атрибутами його односторонності (технологічний плюралізм, виключення людського чинника із системи продуктивних сил) значною мірою наявний і в «оновленій концепції Д. Белла. Він лише доповнюється деякими соціально-культурними аспектами.

Протиставлення культури соціальному законодамству розвитку суспільства є, по суті, модифікованою формою виявлення антиісторизму в сучасній буржуазній соціології. Характерними рисами цього варіанта антиісторизму є намагання протиставити принцип плюралізму — науковому аналізу суспільства як цілісної соціально-економічної системи, зведення об'єктивних суперечностей буржуазного суспільства лише до конфлікту духовних цінностей.

Тільки наукове поняття суспільно-економічної формації дає можливість розглядати суспільство як систему в усьому багатстві аспектів його життєдіяльності і водночас вирізнити головні соціально-економічні механізми її розвитку. В. І. Ленін писав, що марксизм, спираючись у поясненні структури і розвитку даної суспільної формації на виробничі відносини, не обмежується цим. Характеризуючи основоположне значення для наукової соціології «Капіталу», В. І. Ленін зауважував, що К. Маркс «скрізь і завжди простежував відповідні цим виробничим відносинам надбудови, прибирав кістяк у плоть і кров»¹². Саме до цієї «плоті і крові» належить культура суспільства і тому зрозуміти спосіб її функціонування і розвитку неможливо, якщо відривати становлення системи духовних цінностей від розвитку усєї соціальної структури.

Намагаючись уникнути визнання методологічної неспроможності буржуазної соціології, Д. Белл намагається зобразити методологічну несумісність діалектико-матеріалістичного розуміння проблеми розвитку культури та метафізичного плюралізму як один з випадків дилеми «холізму» та «антихолізму». До «холістичних» Д. Белл залічує соціологічні й соціально-філософські теорії, в яких суспільство роз-

¹¹ Ibidem, p. XII.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. I, с. 130.

глядається як цілісна система відносин. «Антихолістичною» він виго-лошує власну позицію. Цей поділ здійснюється Д. Беллом на основі другорядних ознак соціологічної теорії (наявність одного чи багатьох принципів, покладених в основу теорії) і нехтування змістовими характеристиками. Такий підхід використовується Д. Беллом, щоб ото-тожнити як «холістичні» теорії функціоналізм, теорії циклічного роз-витку культур і марксизм, протиставивши їм свою концепцію «розбіж-ності сфер».

Ідеологічна спрямованість такого протиставлення «холізму» та «антихолізму» стає очевидною тоді, коли звернутися до аналізу змісту підведених під цю штучну дилему теорій. Тоді виявляється неприми-ренна протилежність діалектико-матеріалістичної теорії та антина-укових концепцій суспільства. Структурний же функціоналізм та цик-лічні теорії соціально-культурного розвитку мають спільне з теорією «розбіжності» сфер насамперед у ідеалістичному тлумаченні системи духовних цінностей як ланки, що визначає розвиток суспільства.

Не випадково плюралізм Д. Белла в тлумаченні основ суспільно-го життя обертається на ідеалістичний монізм, як тільки він намага-ється здійснити аналіз реальних суперечностей капіталізму. Основним поняттям, на яке спирається Д. Белл у своїй концепції «культурних суперечностей капіталізму», є поняття «розбіжності сфер». Воно кон-статує, на його думку, «розбіжність між типом організації та нор-мами, необхідними в сфері економіки, і нормами самореалізації, які переважають в сучасній культурі»¹³. Норми, що регулюють діяльність людей в економічній сфері, Д. Белл зводить до системи соціальних ролей. Норми у сфері культури розглядаються ним як спосіб само-реалізації, виявлення у формі «експресивного символізму» екзистен-ціальних потреб людини¹⁴.

Слід зазначити, що інтерпретація Д. Беллом суперечностей між системою соціальних ролей і нормами самореалізації містифікує ре-альну проблему поглиблення в капіталістичному суспільстві супереч-ності між системою капіталістичних суспільних відносин та окремим індивідом, коли виробники, за словами К. Маркса, виявляються по-ставленими під контроль об'єктивованих результатів своєї діяльності¹⁵.

Д. Белл перекидає цю реальну проблему поглиблення супереч-ності між буржуазними суспільними відносинами та індивідом, зро-стання «маніпулятивного» впливу буржуазної культури на індивіда, інтерпретуючи її як процес розвитку «культурного імпульсу», розход-ження сфер «техніко-економічного порядку» та культури.

Заперечуючи об'єктивні закономірності розвитку суспільства, Д. Белл дотримується антиісторичної схеми еволюції суспільства як «діалектики розслаблення і обмеження»¹⁶. Тут він виступає спадкоєм-цем тенденції, характерної для теорії «соціально-культурної динамі-ки» П. Сорокіна (боротьба ідеальної і чуттєвої культури). Релігія, як вважає Д. Белл, завжди втілювала в собі елемент «обмеження» (restraint), консолідації, тоді як культура (особливо «модернізм») спрямована, мовляв, на «розслаблення» (release), звільнення імпульсів, породжених екзистенціальними потребами.

Виникнення і розвиток «культурних суперечностей капіталізму» Д. Белл пояснює витісненням у другій половині XIX ст. релігії світ-

¹³ Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism, p. 15.

¹⁴ Ibidem, p. 12.

¹⁵ Див.: К. Маркс та Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 81.

¹⁶ Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism, p. 19.

ською культурою і, відповідно, бурхливим розвитком «модернізму», який він визначає як «самодостатнє зусилля стилю і чуттєвості випереджати свідомість», коли у центр світосприйняття покладається індивідуальне Я з його культом егоцентризму.

Д. Белл говорить лише про дві особливості формування «модернізму»: бурхливий розвиток транспорту і засобів комунікації, що позначилося на зміні відчуття простору і часу, і втрату релігійної віри в безсмертя. З цього приводу слід зауважити, що досягнення в розвитку продуктивних сил, а також криза релігії, безперечно, вплинули на специфіку людського світосприйняття. Але не ці чинники були визначальними в радикально-новому повороті свідомості, а передусім соціально-економічні зміни другої половини ХІХ ст.

Процес революційних потрясінь капіталістичної системи буржуазна свідомість переживає у фетишизованій формі — як якогось фатального «хаосу». Зокрема, в уявленні Д. Белла соціальні зрушення є процесом, похідним від змін в індивідуальному світосприйнятті.

У Белловій концепції «культурних суперечностей капіталізму» «модернізм» інтерпретується як спосіб вийти за межі традиційної буржуазної свідомості, ототожнюваної з етикою протестантизму. Сучасний період розвитку «модернізму», на думку Д. Белла, свідчить про втрату ним випереджальної функції щодо соціальної структури суспільства. «Модернізм» став частиною функціонування істеблішменту. Цю кризу «модернізму» Д. Белл тлумачить як ознаку необхідності пошуків «нової площини світосприйняття», яка стане «центром стабілізації» духовних цінностей капіталізму. Такою площиною він виголошує «сферу трансцендентного».

Проблема виходу «за межі» наявної свідомості, пошуки «трансцендентного» є моментом виявлення в буржуазній теоретичній свідомості реальних суперечностей, характерних для розвитку буржуазної культури кінця 60—70-х років, коли криза ідеології буржуазного реформізму викликала потребу в переорієнтації буржуазної свідомості. Спробою задовольнити цю потребу є різні релігійно-містичні течії¹⁷.

Якщо теоретики лівого радикалізму вбачають смисл «трансцендентного» у виході «за межі» (beyond) буржуазної свідомості, то Д. Белл репрезентує позиції традиційного буржуазного реформізму, дещо оздобленого окремими атрибутами «лівого радикалізму».

Спираючись на ідеалістичні концепції М. Шелера і М. Вебера, що в них релігія тлумачиться як «універсальна риса людського досвіду», Д. Белл трактує її в аспекті «задоволення екзистенціальних потреб людини». Визнаючи, що релігія не може за сучасних умов виконувати функцію орієнтації на майбутнє, він обмежує її «трансформуючу» функцію відновленням зв'язків з минулим екзистенціальним досвідом і доходить висновку, що, оскільки «одне з джерел відчаю міститься в екзистенціальних проблемах», люди мають «зустрічати їх, дивлячись не вперед, а назад»¹⁸. Це твердження можна вважати ідеологічним підсумком усіх теоретичних метаморфоз концепції Д. Белла.

Орієнтація на минуле в системі духовних цінностей є свідченням реакційної соціально-класової спрямованості концепції Д. Белла.

Відведення релігії ролі духовного орієнтиру в трансформації буржуазного суспільства ставить концепції П. Сорокіна та Д. Белла в один ряд з відверто апологетичними буржуазними концепціями типу

¹⁷ Див.: А. Ю. Мельвиль. Религиозно-мистическое направление в молодежном движении США. ж. «США: экономика, политика, идеология», 1976, № 11.

¹⁸ Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism, p. 170.

«соціології релігії», спрямованими на виправдання соціально-економічних основ капіталізму.

Розгляд духовної кризи сучасного капіталізму поза її соціально-економічною основою, абсолютизація деяких змін в ціннісних орієнтаціях буржуазної свідомості є способом теоретичного спотворення буржуазною соціологією реальних тенденцій сучасного соціального прогресу.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що, незважаючи на відмінності у теоретичних схемах «соціально-культурної циклічності» (Сорокін) і «лінійності техніко-економічного процесу» (Белл), обидві названі концепції збігаються у запереченні наукового розуміння розвитку культури і суспільства як об'єктивного закономірного процесу. Дилема «циклічності» і «лінійності», як і дилема «холізму» та «антихолізму», насправді виявляється псевдодилемою, яка є одним з виявів методологічної неспроможності трактування реальної діалектики культурного і суспільно-історичного розвитку в буржуазній філософії і соціології.

Незважаючи на спроби Сорокіна модернізувати концепцію «циклічності» культури через визнання деяких моментів соціально-культурного прогресу, культура в його інтерпретації залишається метафізично омертвленою конструкцією. Саме тому перспективи еволюції культури Сорокін, зрештою, пов'язує з релігією.

У концепції Белла принцип антиісторизму постає в іншому варіанті, але з тим же кінцевим результатом — апологією релігії як «мети культурного процесу». На відміну від Сорокіна, Белл твердить про незалежність техніко-економічного розвитку від культурного (концепція «розбіжності сфер»). Розглядаючи техніко-економічні фактори у їх метафізичній ізольованості від об'єктивних суспільно-економічних відносин, Д. Белл приходить до тлумачення культури як метафізичного абсолюту, позбавленого об'єктивних закономірностей.

Еклектичне поєднання нерідко взаємовиключаючих антинаукових принципів дослідження культури, звернення до релігії як засобу «повернення» буржуазному суспільству духовних цінностей, виступаючи спільною ланкою концепцій «соціально-культурної реальності» П. Сорокіна і «культурних суперечностей капіталізму» Д. Белла, свідчить про поглиблення світоглядно-методологічної кризи сучасної буржуазної соціології, її неспроможності осмислити реальні проблеми сучасності.

* * *

Одним из средств апологетических интерпретаций общего кризиса капитализма в современной буржуазной социологии является принцип антиисторизма. Извращая сущность кризиса буржуазной духовной культуры, буржуазные социологи метафизически отрывают его от кризиса социально-экономической системы капитализма в целом, что приводит к идеалистическому искажению реальных тенденций исторического процесса. На примере концепций П. Сорокина и Д. Белла в статье анализируются концептуальные модификации принципа антиисторизма в современной буржуазной социологии, раскрывается методологическая несостоятельность теоретического подхода буржуазных социологов к проблеме развития общества. Противопоставление «холизма» и «антихолизма», «технологической структуры» и «культурных противоречий», «цикличности» и «линейности» и т. п.— одна из форм обособления и метафизического противопоставления неотъемлемых компонентов социально-культурного процесса. Такое противопоставление является результатом смещения определяющих и определяемых факторов социально-культурного развития, следствием игнорирования объективной диалектики исторического процесса.

VII Всесоюзний симпозіум з логіки і методології науки

4—6 жовтня 1976 року в Києві відбувся VII Всесоюзний симпозіум з логіки й методології науки, організований Науковою Радою АН СРСР з комплексної проблеми «Філософські питання природознавства», Інститутом філософії АН СРСР, Інститутом філософії АН УРСР разом з Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Академіями наук Вірменської і Грузинської РСР. У роботі симпозіуму взяли участь 200 вчених з Москви, Ленінграда, Києва, Грузинської, Вірменської, Естонської, Литовської, Казахської, Узбецької республік, таких університетських центрів нашої країни, як Новосибірськ, Томськ, Свердловськ, Челябінськ, Перм, Казань, Саратов, Горький, Ростов-на-Дону та ін.

Зростання якості наукових досліджень дозволило Оргкомітетові відібрати цікаві матеріали для роботи секцій, провести змістовні колоквиуми з проблематики логіки й методології науки. Відзначимо, що в роботі симпозіуму взяли участь спеціалісти конкретно-наукових галузей знання. Зокрема, численна група математиків, що досліджують таку важливу галузь теоретико-методологічного знання, як основи математики і математичну логіку, склали досить представницьку секцію симпозіуму. Це — продовження традицій плідного співробітництва радянських логіків-філософів і логіків-математиків.

Робота симпозіуму проходила на пленарних засіданнях, а також на шести секціях.

Відкриваючи симпозіум, президент АН УРСР академік Б. Є. Патон підкреслив, що в умовах поглиблення взаємодії між суспільними, природничими і технічними науками, зародження і розвитку нових наукових дисциплін в ході науково-технічної революції, посилення ідеологічної боротьби в питаннях світоглядної інтерпретації досягнень конкретних наук значно зростає роль філософських, загальнометодологічних досліджень в світлі рішень XXV з'їзду КПРС.

На пленарному засіданні обговорювались такі гостроактуальні проблеми, як місце філософії в системі наук, єдність світоглядної і методологічної функцій філософії, відношення діалектики до теоретичного й емпіричного змісту науки, соціально-етичні аспекти розвитку сучасної науки. З доповідями виступили академік Б. М. Кедров, члени-кореспонденти АН СРСР М. Е. Омеляновський та І. Т. Фролов.

Б. М. Кедров у доповіді «Принцип побудови загальної системи сучасних наук» спинився на проблемі створення єдиної системи наукового знання, яке охоплювало б суспільні, природничі і технічно-прикладні науки, особливо на методологічних, гносеологічних аспектах цієї проблеми. Для побудови загальної системи наукового знання потрібно відшукати єдиний загальний принцип, який, будучи покладеним в основу цієї системи, дав би можливість охопити всі галузі фундаментальних і практичних наук. На думку Б. М. Кедрова, таким принципом має бути принцип зростання суб'єктивного моменту і детермінуючої ролі об'єктивного моменту в розвитку наукового знання.

У доповіді М. Е. Омеляновського «Експериментальне спостереження, теорія і діалектика в фізичній науці» розглядалися проблеми співвідношення спостереження і теоретичного мислення; експериментальних даних і наукових абстракцій, питання взаємовідношення пояснення і його логіки тощо. Доповідач зазначив, що кожна наукова революція, створюючи шляхом ломки старих принципів нові методи пізнання, новий стиль мислення, впливає на розв'язання цих проблем. У доповіді розкривалось значення матеріалістичної діалектики для їх вирішення в період наукових революцій. М. Е. Омеляновський дав змістовний аналіз значення матеріалістичної діалектики в процесі переходу від класичної до сучасної фізики, в становленні теорії відносності.

І. Т. Фролов у доповіді «Філософія і наука» докладно схарактеризував проблему соціально-етичного регулювання наукового пізнання. Він, зокрема, відзначив, що в час бурхливого розвитку науково-технічної революції перед людством постає ряд проблем, які не мали такої гостроти в період класичної науки. Доповідач, констатувавши важливе значення розробки методологічних проблем для розвитку науки, показав, що не менш важливим у сучасних умовах є соціально-ціннісний підхід до результатів розвитку науки, оскільки сучасна наука не існує як «чисте» дослідження, а становить комплексний соціальний інститут. І. Т. Фролов розглянув деякі аспекти морально-правового регулювання теоретичних і експериментальних досліджень в галузі генної інженерії.

На секції симпозіуму «Діалектика і методологічні проблеми сучасної науки» йшлося про визначальну роль матеріалістичної діалектики як методології розвитку сучасного наукового знання щодо спеціальних методик і методів конкретних наук. Такий підхід, коли діалектика розглядається не ізольовано і не протиставляється конкретним наукам, дає можливість переконливо довести фундаментальну роль діалектико-матеріалістичних принципів у науково-технічному прогресі сьогодення. Відповідно до цього основний зміст згаданої проблематики був пов'язаний з найважливішим аспектом філософського осмислення науково-технічної революції — питаннями моделювання, розвитку й оцінки наукового значення. У повідомленнях, заслуханих на цій секції, обговорювались різні моделі наукового знання, зокрема, так звані функціональна і мовна.

Розкриваючи особливості функціональної моделі науки, А. Є. Левін (Москва) піддав критиці стереотипи «вірні» в абсолютну, позачасову, позаісторичну ефективність науки як «механізму» виробництва вірогідного знання, показав, що рівень розвитку сучасної науки дав змогу спростувати позитивістські тенденції встановлення безумовних, граничних основ науковості і гіпертрофію логічних процедур у здобутті нового знання. Сучасне наукознавство, відзначив промовець, виходить із завдань усвідомлення норм науки не як сукупності універсальних і завершених принципів, а як системи регуляторів однієї з найважливіших форм людської діяльності, що історично розвивається.

Наука, як підкреслила в своєму виступі Л. С. Сичова (Новосибірськ), є з погляду функціональної моделі знання рефлексивною системою, тобто суб'єкт пізнання розв'язує не лише якісь дослідницькі завдання, але й усвідомлює свою діяльність, організує її. Згідно з цим уявлення про предмет науки формуються через усвідомлення розроблених раніше нормативів як єдиної нормативної системи, яка виконує також організаційну функцію в розвитку науки, особливо в періоди її становлення і перебудови.

Деякі малодосліджені питання функціональної моделі науки викладалися у повідомленні В. М. Борисова (Куйбишев). Він вказав на потребу розмежовувати такі типи рефлексії в науковому пізнанні, як методологічний, метапредметний і протопредметний. Завдяки цьому можна точніше розкрити специфіку постановки пізнавальних проблем, засобів їх розв'язання, механізмів пізнавальної діяльності тощо.

Проблемам аналізу мовної моделі знання присвячені виступи О. С. Манасяна (Єреван) і М. Р. Радовеля (Цілинград). О. С. Манасян зазначив, що побудова тієї чи іншої мовної моделі знання передбачає припущення відповідних співвід-

ношень «мови» і «значень», залежно від яких реалізується ефективність певної моделі. Він піддав критиці неопозитивістські тлумачення мовної моделі знання, спинився на принципах мовної моделі знання, в якій континуальність «світу значень» поєднується з концепцією конечності мовних засобів. М. Р. Радовель підкреслив, що діяльність ученого виявляється через реалізацію її в наукових текстах. Зокрема, він наголосив на виявленні домінуючого способу аргументації або співвідношення основних типів аргументації (проведення експерименту, посилання на наукові джерела тощо), показав, що на цій основі можна розробити критерії оцінки результатів наукової діяльності.

Питання логіко-гносеологічного осмислення інтерпретаційної системи науки висвітлив С. Б. Кримський. В сучасних дослідженнях в галузі логіки й методології науки наявне зміщення інтересу від аналізу окремо взятих теорій до вивчення їх інтертеоретичних відношень і систем знання як такого. В останньому випадку предметом розгляду стають не лише схеми пізнання істини, але і її усвідомлення, які істотно відмінні, хоча й пов'язані між собою. Іноді хронологічна розбіжність цих процесів у розвитку науки така разюча, що проходять сторіччя, перш ніж істинний результат «вписується» в інтерпретаційну систему наукового розуміння. Під час аналізу логіко-гносеологічних ситуацій в науці слід враховувати схеми співвідношення теорії й експерименту, характерні для певних етапів розвитку науки, канони осмислення, розуміння і пояснення, які опосередковують теоретичне і емпіричне і без розкриття яких верифікаційна схема співвідношення теорії й експерименту є недостатньою.

Аналізові особливостей таких атрибутів знання, як розуміння і пояснення, присвячені повідомлення Н. П. Анан'євої і О. І. Афанасьєва (Одеса), де показані функціональні відмінності цих процедур, їх значення і роль залежно від умов і цілей пізнавальної діяльності. Розглядаючи специфіку пояснення в науковому пізнанні, Л. Б. Баженов (Москва) підкреслив, що воно має ієрархічну структуру, яка розкривається в ході побудови пояснювальних теорій. Промовець також спинився на характері співвідношення пояснювальних і описових теорій в класичний і післякласичний період розвитку науки.

Поряд з аналізом моделей наукового знання і його атрибутів у повідомленнях на секції йшлося про вивчення конкретних типів реалізації знання, зокрема математичного, науково-методологічного й технічного. З'ясовуючи характер формального і змістового співвідношення в математиці, Г. Г. Шляхін (Ростов-на-Дону) піддав критиці уявлення, згідно з якими в науці лише пояснення, зроблені формальною мо-

вою, є строгими, лише формальне визначення понять — точне. Доводячи ефективність змістовних положень в математиці, він підкреслив, що нехтування неформальними варіантами математичного знання як неточними обертається елімінацією проблеми встановлення еквівалентності інтуїтивного принципу — формальному стану справ, що дуже істотно для математики. Про змістову, гносеологічну інтерпретацію таких формальних математичних процедур, як числення, йшлося в повідомленні Т. А. Бадкової (Свердловськ). В сучасній науці одним зі способів оперування абстрактними об'єктами є числення. Воно виступає в гносеологічному розумінні як математичне перетворення алгоритмічного типу, результатом якого є трансформація формули в елемент математичного знання. Процес числення становить синтез математичних образів, результатом якого є новий пізнавальний образ.

Про особливості технічного знання в його єдності з загальнонауковим йшлося у повідомленні Є. Д. Жаркова (Одеса). Промовець схарактеризував технічне знання як особливу систему усвідомлення практичних перетворень природного в штучне, спинився на питаннях утилітарності технічних рішень, їх доцільності.

З'ясування місця і ролі істиннісних оцінок знання стосовно інших оцінних категорій є досить важливим проблемного розвитку логіки і методології науки, підкреслювалося в повідомленні Б. М. П'ятницька і В. М. Поруса (Москва). Логіко-методологічні аспекти цієї проблеми обговорювалися В. О. Штофтом і Л. А. Микешиною (Ленінград). Вони наголосили на тому, що слід розмежувати рівні оцінювання і різновиди оцінок знання. Г. І. Рузавін (Москва) розповів про малодосліджену проблему аналізу інтертеоретичних відношень, про такі типи взаємозв'язків теорій, коли можлива їх редукція або виникає потреба подати окрему теорію як граничний випадок більш загальної. Проблеми інтертеоретичних відношень присвятили своє повідомлення О. А. Мамчур (Москва). Особливу увагу вона звернула на часткову несумірність теорій, тобто незвідність їх однієї до одної. О. А. Мамчур відзначила, що у несумірних теоріях наявні незалежна від них мода спостережень і спільні емпіричні основи, що і зумовлюють їх порівнюваність. Теза про можливість незалежної від теорій мови спостережень обговорювалася В. С. Черняком і Г. А. Давидовою (Москва). Питанням аналізу емпіричних компонентів пізнання в складі форм відтворення об'єкта в знанні відводиться належне місце у повідомленні К. Н. Суханова (Челябінськ). Він вказав на можливість вичленування в структурі неформального знання особливого елемента, що складається з відносно безпосередніх форм відтворення об'єкта, які виступають результатом не лише чуттєвого споглядання, а й

інтелектуальної інтуїції. Цей елемент є безпосереднім редуктивним базисом наукового знання; він виконує регулятивну функцію при розгортанні теоретичних визначеностей. Співвідношення теоретичного і емпіричного в аспекті аналізу теоретичних передполюск індуктивної логіки розглядалося в повідомленні Е. М. Некраша (Вільнюс). Він, зокрема, зробив акцент на принципах експлікації поняття індуктивної імовірності.

Про діалектико-матеріалістичне узагальнення проблем розвитку наукового знання йшлося на спеціальному колоквиумі, де було заслухано і обговорено доповіді Д. П. Горського (Москва) і М. В. Поповича.

Доповідь Д. П. Горського «Ототожнення нетотожного в процесі пізнання — фундаментальний закон пізнання» розкриває евристичне значення діалектичного принципу збігу протилежностей в науковому пізнанні. Виходячи з положення В. І. Леніна про фундаментальне значення для наукової методології розв'язання проблем вираження в логіці понять дійсності, що розвивається, доповідач проаналізував спеціальні логіко-методологічні прийоми ототожнення протилежностей, пов'язаних з процесом творчого відображення об'єктивної реальності в науковому пізнанні.

Проблеми розвитку наукового знання обговорювали У. А. Раджабов, Г. Д. Левін (Москва), Н. П. Бобкова (Донецьк), Г. Д. Горська (Москва), М. В. Горбунов і М. Б. Партенський (Свердловськ), М. М. Новосьолов (Москва), Ю. Й. Зуєв і О. В. Ніколаєнко (Одеса). Особливу увагу вони приділили питанню вираження перервного і неперервного в знанні, специфіці парадоксальних ситуацій в розвитку науки, типології суперечностей в розвитку знання тощо.

У доповіді М. В. Поповича йшлося про нетривіальні ситуації розвитку знання з боку їх інформаційної оцінки і процедур обґрунтування гіпотез. Зв'язок загально-методологічних принципів і соціально-методологічного знання доповідач проілюстрував на прикладі проблеми «доведення — пояснення». На його думку, можливість використання теорії доведення, тобто формальної логіки, для аналізу смислу теоретичних термінів і висловлювань, як звичайно, недооцінюється. Спираючись на формальні і теоретико-інформаційні критерії, а також на теоретико-інформаційні явлення, можна уточнити поняття «той самий смисл». При цьому виявляється, що твердження, відмінні одне від одного з погляду «буденної свідомості» («здорового глузду»), мають один теоретичний зміст. Ю. Ф. Бухалов (Харків) відзначив момент єдності суб'єктивного й об'єктивного в науковому пізнанні на всіх його рівнях. Оскільки об'єкт розкривається дослідникові завжди у певних конкретно-історичних формах пізнавальної і практичної діяльності — знання об'єкта «самого по собі» залежить

від наявного рівня розвитку наукового знання.

З повідомленнями виступили також Б. В. Марков (Ленінград), А. Т. Нисанбаєв (Алма-Ата), В. А. Мандріка (Ворошиловград), С. С. Гусев (Ленінград), Р. П. Стронгіна (Горький), Л. А. Соловей. Вони розглядали проблеми методології аналізу і обґрунтування наукових гіпотез, методології наукового пошуку. Значна увага приділялася аналізові поняття «метод».

У межах першої секції симпозиуму відбувся ще один колоквиум, тематика якого зосереджувалась навколо проблем критики буржуазних концепцій розвитку наукового знання. Відзначені проблеми обговорювались у виступах І. С. Нарського, О. Л. Никифорова, В. С. Черняка і В. М. Поруса (Москва).

Учасники секції «Філософські питання сучасної формальної логіки» зосередили основну увагу на філософських проблемах модальної, багатозначної, індуктивної і часової логік, співвідношення знака і значення, силістимики з погляду сучасної формальної логіки, аналізу перетворення і інтерпретації одних числень в інші. З доповідями і повідомленнями виступили В. І. Локтіонов, А. Д. Гетманова, В. К. Фінн (Москва), К. Д. Скрипник (Ростов-на-Дону), Й. Н. Бродський (Ленінград), В. М. Костюк (Одеса), В. Н. Карпович (Новосибірськ), А. Т. Ішмуратов, С. Б. Кримський, В. С. Месікава, А. А. Лучник, М. І. Кратко, Є. Є. Ледников та ін.

У повідомленні С. Б. Кримського і С. О. Павлова (Москва) зроблено спробу побудувати дедуктивну теорію знаків. Особливість авторського підходу полягала в переосмисленні традиційної описової теорії знаків і концентрації уваги на об'єктному відношенні відповідності. Внаслідок цього стає можливим уникнути подвоєння знаків для символізації екстенціонала і інтенціонала, і, зрештою, відкривається перспектива побудови загальної теорії знаків.

У виступі В. І. Локтіонова йшлося про функціональну теорію значення термінів. А. Д. Гетманова намагалася узагальнити багатозначну систему Поста. В. К. Фінн спинився на можливості формалізації засобами багатозначних логік. О. В. Кузнецов і А. Ю. Муравницький (Кишинів) аналізували проблему довідності як модальності. Поняття «довести» розглядалось ними як модальний оператор.

Останнім часом велика увага приділялася проблемі застосування методів математичної логіки до теорії програмування. Їй були присвячені повідомлення Р. Плюшкєвичус, С. Юкна (Вільнюс), М. К. Косовського (Ленінград). Деякі аспекти теорії автоматів розглядалися в повідомленнях Р. В. Фрейвальда (Рига) і М. І. Кратко.

В ході роботи секції відбувся колоквиум на тему «Теорія модальностей і неklasичні логіки». Заслухані доповіді Є. К. Войшвілло, В. О. Смирнова, А. Г. Драгаліна (Москва), Л. Л. Есакія (Тбілісі).

У доповіді Є. К. Войшвілло викладалося формальне числення — система натурального висновку, що наближається за структурою до числень і секвенціональної форми. У доповіді Л. Л. Есакія розглядалась система, що в синтаксичному розумінні наближається до так званого змішаного числення Гільберта і дозволяє розкрити деякі важливі особливості інтуїціоністської логіки.

На секції «Основи математики і математична логіка» обговорювались проблеми теорії доведення і логічного висновку, теорії звідності, теорії моделей, неklasичних логік, застосування методів математичної логіки в теорії програмування тощо. Крім того, в межах секції проведено колоквиум «Проблеми основ математики», на якому з основними доповідями виступили Г. Є. Мінц, Г. С. Цейтін (Ленінград), А. Г. Драгалін (Москва).

Під час роботи секції заслухані й обговорені повідомлення Я. А. Сорнікова, Б. М. П'ятніцина (Москва), М. Н. Непійводи (Іжевськ) та ін. Б. Л. Ліхтенфельд (Москва) охарактеризував експліцитні системи індуктивної логіки Р. Карнапа і Я. Хінтіки, показавши, що вони є парадоксальними. Філософських проблем модальної логіки стосувалося повідомлення О. А. Івіна (Москва), який зауважив, що поділ різноманітних логічних систем з модальними поняттями актуалізує питання про систематизацію цих систем.

На секції «Філософські проблеми кібернетики і логічні проблеми теорії мови» головна увага приділялась аналізові таких понять, як «інформація», «штучний інтелект», «програмування» тощо.

У виступі В. С. Тюхтіна (Москва) аналізувались деякі типові помилки, що виникають при поясненні поняття «інформація» і спричинюються порушенням вимог логіки й методології науки. На думку доповідача, інформація не є особливою субстанціональною властивістю, що існує поряд з властивістю відображення, а лише абстрактною стороною будь-яких існуючих форм відображення.

Численні аспекти проблеми штучного інтелекту обговорювались у виступах В. Г. Пушкіна (Ленінград), А. Я. Мороза, Р. Х. Заріпова (Москва). Відзначалося, що аналіз поняття «штучний інтелект» дозволяє накреслити реальні шляхи моделювання і створення «машинного мислення». У повідомленнях члена-кореспондента АН УРСР Є. Л. Ющенко і Г. Є. Цейтліна розглядалися гносеологічні проблеми програмування, їх зв'язок з математичними теоріями. Автори відзначили, що синтез ідей математичної лінгвістики, теорії автоматів і теорії алгоритмів під

впливом ідей системного програмування зумовлює виникнення нової наукової галузі теоретичного програмування, яке нині оформлюється як теоретична дисципліна.

Значна частина виступів (А. С. Майданова, Б. В. Бірюкова — Москва, М. А. Розова — Новосибірськ; Р. І. Павільоніса — Вільнюс; Л. А. Абрамяна — Єреван; І. М. Крейна, Т. І. Орлової та ін.) була присвячена логіко-методологічним проблемам семантики, зокрема аналізу штучних мов.

Питання аналізу текстів розбирались у повідомленнях С. Й. Гіндіна, Г. П. Мельникова (Москва), В. С. Перейноса, С. О. Васильєва. Про методологічний аналіз алгоритмічних мов системного моделювання, про функцію природної мови йшлося в повідомленні П. Ч. Агаяна (Єреван), В. Х. Лобаса (Ворошиловград), В. Г. Горохова.

У межах секції відбувся колоквиум «Методологія системних досліджень», на якому з доповідями виступили Г. П. Щедровицький, В. М. Садовський (Москва), А. І. Уйюмов (Одеса). Тематична орієнтація колоквиуму зосереджувалась переважно навколо проблем розробки і удосконалення методології і апарата загальної теорії систем та предметної області системних досліджень.

Робота секції «Філософські питання фізики» відкрилася доповіддю Ю. В. Сачкова (Москва), який спинився на обґрунтуванні важливості неформального аналізу знань в методологічних дослідженнях. Основним змістом такого аналізу мають бути реальні проблеми, що виникають в ході розробки нових методів, теорій, напрямів. Доповідач вказав на потребу враховувати цілісність та системність наукового знання, наявність в ньому певних тенденцій розвитку.

У наступних повідомленнях йшлося про філософські проблеми сучасного фізичного знання. В. Л. Храмова спинилась на проблемі категоріальної орієнтованості конкретно-наукового пізнання. Проблему його об'єктивності розглянули В. П. Хютт (Таллін) та Л. В. Озадовська. Значну увагу було приділено аналізу просторово-часових уявлень в сучасній фізичній науці. М. Д. Ахундов (Москва), характеризуючи різні точки зору на проблему простору-часу, показав, що жодна з них не суперечить філософській тезі про загальність простору і часу. Керуючись ідеєю зумовленості просторово-часових уявлень рівнем вивчення матеріального руху, В. І. Жог (Москва) зауважив, що пізнання властивостей простору і часу має діалектико-спіралевидний характер. Про категорію взаємодії як провідний принцип сучасного наукового пізнання йшлося у виступах Р. О. Курбанова (Москва), та В. І. Кузнецова, Ю. М. Ломсадзе (Ужгород) відзначив, що, з'ясовуючи місце принципу причинності в сучасній науці,

потрібно враховувати його нетривіальні формулювання в межах квантової теорії поля.

Значна увага на секції приділялась висвітленню питань квантової теорії. О. І. Панченко (Москва) розглянув проблему повноти теоретичного опису фізичної реальності в квантовій механіці, В. К. Золотарьов (Москва) висвітлив проблему еквівалентності наявних квантово-механічних теорій. Новим аспектам, що вносяться квантовою теорією в проблему актуального та потенціального, були присвячені виступи І. З. Цехмістра (Харків) і Г. П. Дишканта (Дніпропетровськ). З повідомленням на цю тему виступили також О. В. Тягло (Полтава), М. Сабітов (Алма-Ата), В. О. Баженов (Казань), І. С. Добронравова.

Принцип спостережуваності аналізували Б. Я. Пугач (Харків) та Ю. Б. Молчанов (Москва). О. М. Кравченко та О. О. Закардонєць критикували позитивістські підходи до структури теорії та її емпіричного обґрунтування. Я. І. Грановський, В. М. Мельников (Донецьк) і Д. Т. Кривенко показали відношення логічної, онтологічної та інформаційної функції фізичних понять.

У ряді виступів розкривалося значення математики у фізичній науці. В. С. Стюпін (Мінськ), розглядаючи метод математичної гіпотези, виділив деякі особливості її емпіричної інтерпретації. С. Н. Вовк (Чернівці) відзначив, що широке застосування математичних методів привело до виникнення нового способу опису — математичної теорії експерименту. В. М. Сташин (Львів) спинився на ролі процесу математизації в збагаченні змісту категорії якості.

На секції також були заслухані повідомлення В. А. Киносьяна (Казань), В. Ю. Даваца (Дніпропетровськ), Ю. В. Таммару (Таллін), В. І. Передерія (Чернівці), В. М. Костєва та О. С. Гаяска.

Учасники секції провели колоквиум «Революція в науці». Виявленню істотних характеристик наукових революцій присвятив свою доповідь П. С. Дишлевий. На його думку, з гносеологічного погляду наукова революція є процесом зміни ядра теоретико-методологічних засновків даної науки (принципів опису та пояснення, основних уявлень про властивості та закономірності їх пізнання, базисних теорій та ін.) у процесі побудови фундаментальної теорії. Наслідком наукової революції є формування нової природничо-наукової картини світу як цілісного образу певної сфери дійсності.

У доповіді Б. С. Грязнова (Москва) аналізувались механізми спадкоємності знань в умовах наукових революцій. Спираючись на структурне розчленування теоретичного знання, на мову науки та її інтерпретацію, він запропонував розглядати наукові революції як корінне перетворення (зміну) інтерпретацій. Це дозволяє роз-

крити спадкоємність наукового знання через його логіку та логічні структури, втілені в мові науки.

В. В. Казютинський (Москва) звернув увагу на недостатність визначення науки лише як системи знань, що розвивається. На його думку, в основу дискусії про природу революцій в науці має бути покладене розуміння науки як особливої форми соціальної діяльності. Запропоновано типологію наукових революцій, відповідно до стилю наукового мислення.

Академік Б. М. Кедров (Москва) розвинув основні думки своєї доповіді, зробленої на пленарному засіданні. Він спинився, зокрема, на двох функціях наукових революцій: негативній та конструктивній. Згідно з цими функціями наукова революція має розглядатись як послідовне звільнення науки від суб'єктивних настанов.

І. А. Майзель (Ленінград) зазначив, що наука, з урахуванням її соціальних функцій, виступає як виробництво теоретичних знарядь доцільної людської діяльності та як чинник раціональної саморегуляції суспільних процесів. Звідси випливає, що революції в науці не вичерпуються розвитком наукового пізнання, охоплюючи всі структурно-функціональні характеристики науки.

Член-кореспондент АН СРСР М. Е. Омеляновський (Москва) відзначив необхідність конкретного аналізу наукових революцій. Доповідач підкреслив також особливе значення досліджень революції у фізиці. Аналізуючи революції в науці, на його думку, слід приділяти головну увагу моменту ломки старих принципів та способам їх якісного перетворення.

Л. Я. Станіс (Москва) і М. О. Османов (Краснодар) розглянули зв'язок наукових революцій та методології науки. Про неодмінність врахування критеріїв оцінки, структури та принципів наукового знання в процесі аналізу революцій в науці говорили І. С. Алексєєв, К. І. Шилін, О. А. Мамчур (Москва), В. С. Стьопін (Мінськ), С. В. Остапенко (Одеса), Ю. Ф. Бухалов (Харків), В. М. Найдиш, М. О. Тарасенко, В. О. Штоф (Ленінград) подав критичному висвітленню окремі висловлювання деяких доповідачів, які вважають, що проблему революції в науці не слід пов'язувати із з'ясуванням природи самої науки. Специфіку наукових революцій неможливо зрозуміти, якщо абстрагуватись від природи самої науки.

На засіданнях секції «Філософські проблеми біологічних наук» обговорювались дві основні проблемні теми: «Біологія в системі наук та біологія як система» і «Проблема розвитку в сучасній біології». Ці ж теми обговорювались і на колоквіумах, проведених на секції.

Під час аналізу особливостей і специфіки сучасного біологічного знання особлива увага приділялась розкриттю підвалин тео-

ретичної біології, розгляді її основних принципів та понять. Т. Д. Пікашова показала, що в процесі пошуку нових принципів теоретизації біології досить перспективним є використання результатів історико-філософського аналізу. А. І. Альошин (Горький) звернув увагу на несумісність таких методологічних напрямів теоретизації біології, як: а) слідування логічним стандартам гіпотетико-дедуктивної теорії і б) одночасне відтворення життєвих явищ в специфічних фундаментальних теоретичних концепціях. На його думку, суттєвий аспект відношення фізики та біології може бути зведений до проблеми поєднання описових та гіпотетико-дедуктивних теорій. У повідомленні Ц. Д. Кардашова і Д. Л. Вескова (НРБ) йшлося про зростання значення енерго-інформаційного підходу в сучасному біологічному пізнанні. В. Л. Куліниченко (Саратов) підкреслив, що розвиток методології пізнання живої матерії значною мірою пов'язаний з удосконаленням системного підходу. Одним із моментів такого підходу є принцип симетрії, що відображає певний тип відношення між елементами і структурами даної системи. Дальший розвиток цього принципу сприяє переходові знань з емпіричного рівня на теоретичний.

Деякі аспекти поняття доцільності в сучасній біології розглядали Б. В. Григорьев (Тирасполь) та Ч. Цербаєв (Москва).

Окрема група доповідей та повідомлень присвячена проблемі інтегральності біологічного знання, співвідношенню сучасної біології з іншими природничими та суспільствознавчими дисциплінами. Методологічні питання синтезу знань про сутність життя схарактеризувала Н. Т. Костюк, яка підкреслила важливість цієї проблеми для становлення теоретичної біології, для формування наукового світогляду. П. Г. Богач і Д. А. Микитенко на прикладі сучасної генетики показали взаємозв'язок між біологією та точними науками (фізикою, хімією, математикою). Редукціонізму як одному із принципів сучасного біологічного пізнання присвятив свій виступ Г. Н. Хон (Ленінград). На його думку, редукціонізм тільки тоді повністю виконує свої призначення як теоретичний принцип, коли включає в себе ідею саморуку, саморозвитку.

Значна увага на секції приділялась обговоренню проблем співвідношення природничих та суспільствознавчих аспектів екології. Р. В. Гарковенко (Москва) наголосив на тих зрушеннях у трактуванні відношення людського суспільства до природи, які стимулюють процес гуманізації природознавства. Екологічна проблема під кутом зору людської діяльності була розглянута у виступі О. Ф. Погорелова (Одеса). Про особливості управління живою природою мовив І. Ф. Кефелі (Москва). М. Г. Корнієва відзначила, що проблема оптимізації біосфери належить до комплексних проблем і для її

успішного дослідження потрібна інтеграція зусиль всієї науки як цілісного соціального організму. У виступі Г. Г. Ершова (Ленінград) йшлося про необхідність створення загальної теорії ноосфери. К. І. Шилін (Москва) спинився на становленні марксистської соціально-екологічної теорії, яка має бути програмою встановлення і підтримання екологічної рівноваги в природі. Філософський зміст «екологізації» біологічного знання спробували розкрити Ю. І. Єфімов та В. І. Стрельченко (Ленінград).

На секції також обговорювалися методологічні проблеми дослідження біосоціального розвитку людини в умовах науково-технічної революції. Т. В. Карсаєвська (Ленінград) зазначила, що на сучасному етапі розвитку НТР виникає багато нових явищ, які привертають увагу до вивчення механізмів природного існування людини. Дослідження «стикових» проблем біології та соціології є неодмінною умовою дальшого розвитку марксистсько-ленінського вчення про людину та оптимальне середовище її існування. У виступі Л. М. Хмелініна (Москва) була показана взаємодія генотипу і природного середовища у формуванні біологічних видів. В. Ф. Сержантов (Ленінград) спинився на реорганізації біологічної науки за предметом і за структурою, відзначивши, що філософське знання входить в неї і як методологія, і як органічна її складова.

На колоквиумі «Біологія в системі наук і біологія як система» головна увага приділялась з'ясуванню сутності комплексних проблем як однієї з форм інтеграції біологічного пізнання. З доповіддю на цю тему виступила Н. П. Депенчук. Вона розглянула особливості реалізації інтегративних тенденцій в сучасній науці, виділила два основних види комплексних проблем: монооб'єктивні, сформульовані на основі використання загальнонаукових понять, та поліоб'єктивні, що передбачають використання різноманітних методів і неоднакових систем понять.

О. П. Маркевич і М. М. Кисельов присвятили свій виступ розглядові форм

та методологічних підвалин інтеграції і диференціації екологічного знання, показали відношення загальної та окремих екологій, висловили деякі міркування щодо особливостей формування загальної екології. У виступі В. С. Кузьміна та М. О. Шубіна (Свердловськ) аналізувався комплексний підхід як одна з основних форм пізнання біосфери.

Під час обговорення теми «Проблеми розвитку в сучасній біології» були розглянуті методологічні аспекти сучасної теорії еволюції, роль і місце еволюційного методу та принципу історизму в розвитку біологічного знання. Р. С. Карпинська (Москва) спинилась на процесах гуманізації та соціологізації, що інтенсивно розвиваються в сучасній біології. У виступі О. С. Мамзіна (Ленінград) йшлося про посилення інтегративних тенденцій в сучасній біології та основні форми їх реалізації. Вирішальна роль в інтеграції біологічного знання, на думку доповідача, належить дарвінізму в його сучасній формі — синтетичній теорії еволюції. Роль наступності в історичному процесі становлення теорії еволюції, видів аналізував у своєму виступі П. П. Бобровський (Суми). Питання про фактичні, теоретичні та методологічні передумови створення синтетичної теорії еволюції розглядалися у повідомленні Я. М. Галла та Є. М. Колчинського (Ленінград). Про особливості історичного (ретроспективного) методу в сучасному біологічному пізнанні йшлося в виступі І. К. Лисєєва (Москва).

Широке і представницьке обговорення на симпозіумі логіко-методологічних проблем розвитку сучасної науки дало можливість науковцям нашої країни осмислити загальні напрями розвитку логіко-методологічних досліджень, сприяючи їх координації і поєднуючи зусилля вчених і науково-дослідних колективів в напрямі розробки найважливіших логіко-методологічних проблем розвитку наукового знання.

С. О. КОШАРНИЙ, К. К. ЖОЛЬ,
М. М. КИСЕЛЬОВ

Засідання Наукової ради АН УРСР з проблем наукового комунізму

Наприкінці червня 1976 року в Інституті філософії АН УРСР відбулося засідання Наукової ради АН УРСР з проблем наукового комунізму, в якій взяла участь завідувачі кафедрами наукового комунізму міста Києва. Заслухана доповідь голови Наукової ради доктора філософських наук, завідувачого відділом теорії наукового комунізму Інституту філософії АН УРСР

В. А. Буслинського «Про актуальні завдання дослідження проблем наукового комунізму в республіці у світлі рішень XXV з'їзду КПРС». Доповідач дав характеристику науковій продукції з актуальних проблем наукового комунізму, впадної протягом 1970—1976 років, і визначив основні завдання по координації наукових досліджень на десяту п'ятирічку в світлі

рішень XXV з'їзду КПРС. Генеральною лінією розвитку наукового комунізму є дальше посилення зв'язків наукових досліджень з практикою комуністичного будівництва. Згідно з рішеннями XXV з'їзду КПРС центральне місце в дослідженнях спеціалістів наукового комунізму мають посісти проблеми, пов'язані з виявленням закономірностей розвитку комуністичної суспільно-економічної формації, розвинутого соціалістичного суспільства, закономірностей розвитку і зміцнення світової соціалістичної системи і світового революційного процесу. Увага вчених має бути спрямована на вивчення сутності матеріально-технічної бази комунізму в її взаємозв'язку з продуктивними силами і виробничими відносинами, досягнення соціальної однорідності нашого суспільства як необхідної умови переходу до комунізму, становлення й розвиток соціалістичного способу життя як якісно нової форми людського співжиття, зміст, основні напрями і соціальні наслідки науково-технічної революції в умовах соціалізму і капіталізму тощо.

У республіці приділялася значна увага створенню фундаментальних досліджень. Зокрема, видані такі колективні праці, як «Характерные черты и особенности развитого социалистического общества» (К., 1976), «Социально-классовая структура развитого социалистического общества» (Харьков, 1975), «Строительство коммунизма и формирование личности» (К., 1976) та інші, готуються до друку праця «Диалектика становления коммунистической праці».

Відзначаючи позитивне у проведенні дослідницької роботи, В. А. Буслинський водночас зауважив, що в тематичі наукових праць існує чимало неактуальних тем, дублювання в дослідженні, розробляються проблеми, які мало пов'язані з практикою комуністичного будівництва і не відображають вимог сучасного розвитку науки наукового комунізму.

В обговоренні доповіді голови Наукової ради виступив А. О. Рагожник — інспектор по науковому комунізму Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Він вказав на потребу зосередити увагу ради на організації досліджень питань наукового комунізму з актуальних проблем. У республіці працюють 30 процентів викладачів по науковому комунізму, які не мають ступеня. Незважаючи на те, що існує ієрархічна система в керівництві науковою роботою спеціалістів наукового комунізму, як кафедра — опорна кафедра — методична рада по науковому комунізму при Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, у тематичі досліджень ще існує дублювання, неточність, а іноді й неграмотність у тематичі дисертацій, ряд тем мають неактуальний характер. Він підкреслив, що по всіх 18 регіонах республіки координаційні центри на місцях повинні бути опорні кафедри, які мають активізувати свою ді-

яльність в напрямі перегляду тематики досліджень у світлі рішень XXV з'їзду КПРС.

Про потребу публікації тематики з проблем наукового комунізму, про ознайомлення з тематикою наукових досліджень в республіці і важливість координації досліджень говорив завідуючий кафедрою наукового комунізму Донецького університету кандидат філософських наук А. Ф. Бондар.

Завідуючий кафедрою наукового комунізму Вищої партійної школи при ЦК Компартії України кандидат філософських наук В. С. Пазенок у своєму виступі відзначив, що викладачам вузів бракує ділових наукових контактів. Окремі праці, що видаються, грішать на описовість. XXV з'їзд КПРС підкреслив важливість зв'язку теорії з практикою, необхідність розробки практичних рекомендацій. Тільки зв'язок з практикою може підняти ефективність науки. В сучасних умовах гостро стоїть питання про критику всіх напрямів антикомунізму. Розкриття методологічних проблем критики антикомунізму, його структуру, рівні, форми, еволюцію бажано було б розширити.

Старший науковий співробітник Інституту філософії Е. К. Самборський говорив про потребу створення в складі Наукової ради секції основних напрямів наукових досліджень, обговорення на секціях тем кандидатських і докторських дисертацій, монографій та винесення їх на затвердження Наукової ради.

У виступі завідуючої кафедрою наукового комунізму Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, доктора філософських наук В. Г. Антоненка вказувалося на важливість координації діяльності Наукової методичної ради Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР і Наукової ради по проблемах наукового комунізму АН УРСР, а іноді і спільного розв'язання питань.

Рада прийняла рішення про перегляд всієї тематики досліджень у республіці в світлі матеріалів XXV з'їзду КПРС, зосередження зусиль науковців по проблемах наукового комунізму на найактуальніших питаннях. На засіданні Наукової Ради також ухвалили разом з Методичною Комісією по науковому комунізму при Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти УРСР затверджувати тематику кандидатських і докторських дисертацій.

Наукова рада заслухала інформацію голови Вченої Ради у справі захисту дисертацій по науковому комунізму при Київському державному університеті доктора філософських наук В. Г. Антоненка. Рада рекомендувала Вченій спеціалізованій раді по науковому комунізму Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка не подавати до захисту дисертації, теми яких не затверджені на Науковій раді АН УРСР.

Т. М. МЕЛЬНИК

Склад Наукової ради АН УРСР з проблем наукового комунізму

Затверджений постановою
Президії Академії Наук УРСР

БЮРО РАДИ:

1. Буслинський В. А. — доктор філософських наук, зав. відділом теорії наукового комунізму Інституту філософії АН УРСР (голова ради).
2. Антоненко В. Г. — доктор філософських наук, професор, зав. кафедрою наукового комунізму Київського держуніверситету (заступник голови).
3. Курносів Ю. О. — доктор історичних наук, ст. науковий співробітник відділу комуністичного будівництва Інституту історії АН УРСР (заступник голови).
4. Мельник Т. М. — кандидат юридичних наук, мол. науковий співробітник відділу теорії наукового комунізму Інституту філософії АН УРСР (вчений секретар ради).
5. Вишневецький П. А. — доктор економічних наук, ст. науковий співробітник відділу історії економічної думки на Україні Інституту економіки АН УРСР.
6. Косолапов В. В. — доктор філософських наук, зав. сектором наукового комунізму Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.
7. Пазенок В. С. — кандидат філософських наук, доцент, зав. кафедрою наукового комунізму ВПШ при ЦК Компартії України.
8. Рагожник А. О. — інспектор по науковому комунізму Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.
9. Ющенко М. Д. — доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою наукового комунізму Київського педінституту ім. М. Горького.

ЧЛЕНИ РАДИ:

10. Байрачний К. О. — доктор філософських наук, професор, зав. кафедрою наукового комунізму Харківського авіаційного інституту.
11. Бондар А. Ф. — кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедрою наукового комунізму Донецького університету.
12. Євдокименко В. Ю. — доктор філософських наук, професор, зав. відділом пролетарського інтернаціоналізму Інституту філософії АН УРСР.
13. Нікольніков Г. Л. — доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою наукового комунізму ІПК при Київському університеті.
14. Олексюк М. М. — доктор філософських наук, ст. науковий співробітник відділу історії філософії Інституту суспільних наук АН УРСР.
15. Сазонов М. І. — кандидат економічних наук, доцент, зав. кафедрою наукового комунізму Харківського університету.
16. Самборський Е. К. — кандидат філософських наук, ст. науковий співробітник відділу теорії наукового комунізму Інституту філософії АН УРСР.
17. Сидорчук М. Ф. — доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою наукового комунізму Львівського університету.
18. Сохань Л. В. — доктор філософських наук, професор, зав. відділом філософських проблем психології Інституту філософії АН УРСР.
19. Терлецький В. М. — доктор історичних наук, професор, зав. відділом радянського будівництва Інституту держави і права АН УРСР.
20. Тихонович В. О. — кандидат філософських наук, ст. науковий співробітник відділу філософських проблем психології Інституту філософії АН УРСР.
21. Федоренко Є. Г. — доктор філософських наук, професор кафедри філософії гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.
22. Худанич В. І. — доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою наукового комунізму Ужгородського університету.
23. Шепета М. Т. — кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедрою наукового комунізму Чернівецького університету.
24. Ширяев Ю. І. — доктор філософських наук, ст. науковий співробітник відділу теорії наукового комунізму Інституту філософії АН УРСР.
25. Щербakov Д. М. — кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедрою наукового комунізму Одеського університету.
26. Ярмиш Ф. А. — кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедрою наукового комунізму Дніпропетровського університету.

Розширене засідання бюро Українського відділення Радянської соціологічної асоціації

9 лютого 1977 р. у місті Києві відбулося розширене засідання бюро Українського відділення Радянської соціологічної асоціації. В його роботі взяли участь наукові співробітники академічних та інших науково-дослідних установ, викладачі вузів, соціологи та соціальні психологи підприємств і виробничих об'єднань — всього 82 чоловіки.

З доповіддю про стан соціально-психологічних досліджень в УРСР виступила голова УВРСА, доктор філософських наук, професор Л. В. Сохань. Вона підкреслила, що рішення XXV з'їзду КПРС і постанова ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» націлюють учених суспільствознавців на глибокі узагальнення соціальних явищ розвинутого соціалістичного суспільства, в тому числі й соціально-психологічних феноменів.

Важливі проблеми, відзначила Л. В. Сохань, випакають у зв'язку з застосуванням принципу класового підходу до вивчення соціально-психологічних явищ. Актуальною є також розробка методологічного принципу детермінації таких явищ.

Перед ученими стоїть завдання розробки принципів типізації соціально-психологічних явищ. Існують дослідження, які присвячені висвітленню принципів типізації суспільних явищ, проте праць, де розбираються принципи типізації суспільно-психологічних явищ, ще недостатньо.

Не менш важливою є розробка соціально-психологічної теорії діяльності. Чимало зусиль доклали філософи і психологи, але соціально-психологічний аспект дослідження діяльності і особливо теорія групової діяльності розроблені ще недостатньо. Професор Л. В. Сохань спинилася також на проблемах вивчення потреб та поведінки у сфері споживання.

У доповіді була відзначена потреба тіснішого зв'язку соціально-психологічних досліджень з практикою. Одним із позитивних прикладів розв'язання проблем, висунутих практикою, є вивчення соціологічних та соціально-психологічних аспектів функціонування автоматичної системи управління (АСУ). Виконано дослідження щодо з'ясування чинників, які породжують психологічні бар'єри стосовно АСУ.

Важливим напрямом соціально-психологічних досліджень доповідачка вважає з'ясування ефективності пропагандистської роботи. Настійним практичним завданням є організація великих наукових колективів, які б працювали над даною тематикою.

В обговоренні доповіді взяв участь директор Інституту психології Міністерства освіти УРСР доктор філософських наук професор В. І. Войтко. XXV з'їзд КПРС, відзначає він, звернув нашу увагу на по-

требу вивчення таких соціально-психологічних явищ, як громадська думка, суспільна воля, комуністична свідомість, почуття колективізму, психологічний клімат колективу, стиль керівництва та ін. Першочерговим завданням має бути дальша розробка категорій, що висвітлюють ці явища. В. І. Войтко спинився також на організаційній структурі Інституту психології Міністерства освіти УРСР та повідомив про його соціально-психологічну проблематику.

Досвід соціально-психологічного вивчення мотиваційних структур особи був висвітлений у виступі завідуючої кафедрою соціальної та педагогічної психології філософського факультету Київського держуніверситету кандидата педагогічних наук Л. І. Марисової. Оскільки людина, зауважила вона, не тільки пасивний об'єкт виховання, але й активний діяч, тому управління процесами формування особи невід'ємне від дослідження її мотиваційних структур. У рамках цієї проблематики науковці університету вивчають потрібнісну основу спілкування, з'ясовують мотиваційний аспект ставлення до навчання в зв'язку з рівнем згуртованості студентів, співвідношення мотивів учбової діяльності з професійною спрямованістю студентів, психологічні чинники педагогічної оцінки, взаємозв'язок інтелектуального розвитку студентів та особливості мотиваційних структур.

Про труднощі, що виникають у роботі заводських соціологів, розповів завідувач лабораторією професійної орієнтації, професійного добору та соціологічних досліджень виробничого об'єднання «Арсенал». Він відзначив, що ще нерозроблені соціально-психологічні аспекти роботи наставників, а також питання атестації кадрів на виробництві.

Розробка проблем керівництва має велику історію, сказав керівник проблемної групи відділу етики та естетички Інституту філософії АН УРСР кандидат філософських наук К. К. Грищенко. Але у зв'язку з нерозробленістю деяких категорій теорії керівництва виникає чимало труднощів. Навіть саме поняття «керівництво» в соціальній психології не визначено. Не розроблена типологія керівництва.

Керівник лабораторії соціально-правових проблем керівництва об'єднання «Міськсистемотехніка» Ю. О. Морін заговорив увагу на створенні районних та міського центрів соціологів і соціальних психологів.

На закінчення професор Л. В. Сохань підбила загальні підсумки роботи секції соціальної психології Українського відділення Радянської соціологічної асоціації.

Читацька конференція

7 грудня 1976 року в Донецькому університеті була проведена зустріч редакції журналу «Філософська думка» з викладачами кафедр філософії і наукового комунізму вузів Донецького регіону. Зустріч відкрив завідуючий кафедрою філософії політехнічного інституту доцент О. А. Фаворський. Він відзначив, що журнал «Філософська думка» став центром науково-теоретичної роботи в галузі філософії в республіці. Зокрема, зміцнилися зв'язки журналу з філософською громадськістю Донбасу, про що свідчить випуск п'ятого номера (1976 р.), підготовленого в основному викладачами вищих учбових закладів м. Донецька.

Потім виступив заступник головного редактора журналу В. Г. Табачковський. Він розповів про основні напрями діяльності журналу. Зусилля редакції журналу зосереджені на розкритті актуальних питань марксистсько-ленінської філософії у світлі рішень XXV з'їзду КПРС, на підготовці до славного ювілею — 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. В. Г. Табачковський розповів про різноманітні форми роботи редакції у напрямі підвищення ідейно-теоретичного рівня, якості публікацій, їх зв'язку з практикою розвинутого соціалістичного суспільства. Цьому сприяє підготовка матеріалів до спеціальних рубрик, зокрема, таких, як «Характерні риси соціалістичного способу життя», «Проблеми взаємозв'язку науки і практики», «Основні функції науки», «Методологічні проблеми спеціальних наук», «На допомогу соціологові-практику» тощо. Опрацювання таких матеріалів здійснюється, як правило, в процесі активної роботи з авторами, завдяки чому журнал став своєрідним «консультаційним пунктом» для багатьох дослідників республіки. Це, зокрема, дає можливість заздалегідь орієнтувати авторів на дослідження конкретних, точно визначених аспектів відповідних проблем, на те, щоб уникнути того «універсалізму», який стає безпредметним, коли він не підкріплюється компетентним ґрунтовним аналізом практики суспільного життя, узагальненням найважливіших досягнень сучасного суспільствознавства й природознавства, вивченням історії світової культури.

Активізації роботи з авторами, відзначив В. Г. Табачковський, сприяє і видання спеціальних номерів журналу, підготовлених науковцями окремих регіонів Українського відділення Філософського товариства СРСР. Два таких спецвипуски було здійснено протягом останніх років. Тепер готуються ще кілька спецвипусків. Робота над цими матеріалами дає редакції можливість чіткіше з'ясувати свої, так би мовити, «географічні можливості», відобразити особливості спеціалізації тих чи інших вузівських центрів республіки і разом з тим

сприяти подоланню певної «однобічності» цієї спеціалізації, якщо вона є. Редакція журналу сподівається, що ця робота є корисною як для журналу, так і для Республіканського відділення філософського товариства, для наукових рад по координації досліджень актуальних питань марксистсько-ленінської філософії у межах республіки.

В. М. Мельников (Донецький держуніверситет), який присвятив свій виступ філософським питанням природничих і гуманітарних наук, наголосив на тому, що серед опублікованих матеріалів статті з філософських проблем природознавства посідають значне місце. У них розглянуті різні галузі знання: фізика, математика, хімія, біологія, формальна логіка, політична економія і юридичні науки. Ці статті досить різноманітні за своєю тематикою і спрямованістю. У них з'ясовуються основні функції науки, зв'язок науки і практики, методологічні і світоглядні питання спеціальних наук, значна увага приділена питанням логіки наукового дослідження. При цьому головний наголос робиться на світоглядних і методологічних проблемах, які набувають особливої значущості у світлі рішень XXV з'їзду КПРС.

На думку В. М. Мельникова, слід ще більше розширити тематику публікацій з філософських проблем природознавства, особливо з методологічних проблем хімії, нейрофізіології та психології. Значну допомогу в цій справі можуть подати провідні вчені Донецького відділення АН УРСР.

Позитивним моментом у роботі журналу «Філософська думка» В. М. Мельников вважає організацію спеціальних публікацій філософів і фахівців спеціальних наук, особливо з методологічних проблем. Але бажано було б, зауважує він, щоб редколегія журналу проводила цю роботу ще більш спрямовано і наполегливо.

Як вважає В. М. Мельников, слід розширити і ще більше урізноманітнити рубрику «Проблеми викладання філософії» за рахунок публікацій матеріалів з окремих складних тем курсу марксистсько-ленінської філософії, звертаючи особливу увагу при цьому на критику сучасної буржуазної філософії і соціології. Потрібні публікації з питань методологічної і світоглядної спрямованості навчальних курсів зі спеціальних наук. Це, безперечно, буде великою допомогою викладачам природничих і гуманітарних наук у справі виховання філософсько-матеріалістичного світогляду студентів, у якій вони мають брати участь разом з викладачами кафедр суспільних наук.

К. О. Боброва (Донецький держуніверситет) відзначила, що журнал здобув чималу популярність у республіці, увага до публікацій, що вміщуються в ньому, дедалі зростає. «Філософську думку» харак-

теризує свій стиль викладу, актуальність матеріалів, чіткість і аргументованість більшості статей. У журналі широко висвітлюється соціально-політична проблематика, дається різнобічна критика буржуазної філософії і соціології. Менше уваги приділяється в ньому проблемам діалектичного матеріалізму і філософським питанням природознавства. Недостатньо обговорюються методологічні питання суспільних і природничих наук. А тим часом викладачі філософії, природничих наук, студенти вузів виявляють особливий інтерес до питань методології, і тут допомога журналу «Філософська думка» була б своєчасною і бажаною. На його сторінках мають дістати повніше розкриття характер загальнометодологічних проблем сучасного природознавства, питання стилю мислення, нове трактування філософських категорій, проблеми інтеграції наук, відношення методу філософії і окремих наукових методів та ін.

На жаль, у більшості публікованих статей відсутня полемічність викладу, не розкриваються суперечності, антиномії, найбільш проблемні у межах розглядуваної галузі. Бажано було б запровадити рубрику типу «Обмін думками», що передбачає відносно одночасну публікацію статей, які зачіпають різні аспекти тієї самої проблеми чи різні підходи у межах одного аспекту.

Важливе завдання журналу — розширити «географію» авторського активу, сприяти співтворству філософів і природодослідників.

Зауважимо, що в журналі не вироблений стиль коротких викладів змісту статей російською мовою. Одні автори коротко перераховують зміст статті, інші — вказують проблему і аспект аналізу, треті — називають лише проблему. Важко видавати журналові рекомендації щодо цього, однак, здається безперечним, що ці коментарі не повинні бути коротким викладом змісту статті.

М. М. Морозов (Донецький медінститут) підкреслив у своєму виступі, що журнал подає велику теоретичну і методичну допомогу викладачам вузу, інформує читачів про новини наукового життя. Наявні в ньому рубрики дуже актуальні. Присвячення окремих номерів журналу регіонам Філософського товариства слід практикувати надалі. Водночас М. М. Морозов відзначив нерівномірність публікацій з різних питань. Так, якщо за 1976 рік з критики сучасної буржуазної філософії і соціології було опубліковано десь близько 20 статей, то з філософських питань природознавства в кілька разів менше. Причому більшість із них з філософських питань фізики. Не було публікацій в цьому році з філософських питань біології, психології, нейрофізіології. Не друкуються статті з філософських проблем медицини. Якщо врахувати, що в республіці існує 16 медичних інститутів, де викладається марксистсько-ленінська фі-

лософія, а на профільних кафедрах провадиться значна робота щодо посилення методологічної спрямованості викладання медичних дисциплін, то стає зрозумілою потреба періодичної публікації статей з філософських проблем медико-біологічних наук.

Заслужовує на увагу публікація статей на допомогу викладачам марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму. Під такою рубрикою в минулому році вийшла стаття Т. Г. Нелєпа «Актуальні питання викладання марксистсько-ленінської філософії на сучасному етапі», з інтересом прийнята викладачами вузів. У ній йшлося про методичку висвітлення теоретичних питань, розроблених XXV з'їздом КПРС. Бажано було б, щоб такі статті друкувалися частіше.

Важливими є публікації з питань формування наукового світогляду у студентів. За цей рік надрукована змістовна праця В. І. Шинкарука «Науковий світогляд — ідейна основа формування всебічно розвиненої особи» (№ 2). На сторінках журналу можна було б розгорнути широке обговорення цієї проблеми в усіх її аспектах — методичному, психологічному, соціальному. Щодо комплексного підходу до виховання особистості студента, формування в нього активної життєвої позиції заслуговують на увагу публікації, присвячені методологічному і морально-етичному аспектам філософського знання. Відзначимо цікаву статтю М. Булатова «Про евристично-діяльнісні аспекти філософії» (№ 4).

М. М. Морозов наголосив на тому, що потрібно вимогливіше підходити до відбору публікованого матеріалу, взявши в основу його критерій актуальності, який не завжди дотримується, зокрема в статтях, вміщених у третьому номері журналу. На закінчення він сказав, що «Філософська думка» має своє обличчя і по праву вважається третім філософським журналом у країні. Зміцнення його зв'язків з науково-педагогічними кадрами вищої школи наблизить і посилить його роль у виконанні завдань формування комуністичного світогляду, поставлених партією перед вищою школою, розширить коло його читачів, а отже, і сферу впливу на громадськість.

І. Т. Пасько (Донецький держуніверситет) в своєму виступі відзначив, що за останні роки журнал набув популярності серед широкого кола читачів як один із провідних науково-теоретичних філософських журналів всієї країни. Його характеризують широта філософської проблематики, актуальність багатьох розглядуваних тем, активна партійна позиція в питаннях критики сучасної буржуазної філософії і соціології. Постійно підвищується науковий рівень публікованих матеріалів, що свідчить про планомірну роботу редакційної колегії і редакції з авторами журналу. Водночас, на думку промовця, редколегії слід посилити увагу до методологічних і теоретичних питань історичного матеріалізму.

му, у світлі завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС. Саме з цих проблем часто поряд із змістовними публікаціями, які мають велике пізнавальне і теоретичне значення, подібуються статті недостатньо оригінальні і самостійні. Дуже потрібні дослідження з діалектики розвинутого соціалізму, специфіки соціального пізнання, методологічних питань історичного процесу, з проблем суспільно-економічних формацій. Досить актуальними були б публікації, в яких давався б аналіз таких філософських категорій, як об'єктивна соціальна реальність, соціальний простір і соціальний час, соціальна мета, програма і план. Дещо в цьому напрямі уже зроблено (так, стаття А. М. Лоя присвячена проблемі соціально-історичного часу в «Капіталі» К. Маркса). Але, щоб розв'язати весь комплекс поставлених перед журналом завдань, редколегії і редакції слід цілеспрямованіше залучати кваліфікованих авторів, поліпшувати планування роботи журналу загалом.

В. А. Капустін (Донецький держуніверситет) підкреслив, що журнал видається на високому ідейно-теоретичному рівні і виконує свою функцію науково-теоретичного філософського журналу, що об'єднує і спрямовує роботу великого загону філософів республіки. Висвітлення ним актуальних методичних і методологічних питань викладання філософії у вищій школі під рубрикою «Проблеми викладання філософії» є серйозною допомогою викладачам вузів. У журналі приділяється значна увага актуальним проблемам діалектичного й історичного матеріалізму. Викликали інтерес читачів змістовні статті В. І. Куценка, В. І. Шинкарука, В. П. Іванова, О. І. Яценка, М. Ф. Тарасенка.

Проте В. А. Капустін вважає, що питома вага публікацій з історичного матеріалізму ще недостатня. На сторінках журналу слід частіше публікувати статті з гост-

рих теоретичних проблем історичного матеріалізму в руслі розв'язання завдань, поставлених у редакційній статті «Високий обов'язок радянських філософів» («Правда», 1975, 19 вересня). Зокрема, потребу обговорення проблема суспільно-економічних формацій з урахуванням використання недавно опублікованої теоретичної спадщини К. Маркса. Більше уваги слід приділяти розробці методологічних проблем історичної науки, політекономії і психології.

С. І. Майоров (Донецький політехнічний інститут) спливав свою увагу на тому, що останнім часом журнал «Філософська думка» приділяє недостатню увагу публікаціям з філософських проблем природознавства, майже немає статей у співавторстві філософів і природодослідників. У тематичній публікації (№ 4, 1976 р.) згадана проблематика практично не виділяється.

Цілком актуальною є рубрика «Характерні риси соціалістичного способу життя», але чимало праць з цих проблем має поверховий, описовий характер, не містять серйозних проблем, не накреслюють шляхів їх розв'язання. Допускається розширювальне трактування аспектів способу життя.

Рубрика «На допомогу соціологові-практику» у зв'язку з досить широким колом опублікованої літератури з методики, техніки соціологічних досліджень може бути перетворена у рубрику «Проблеми конкретної соціології». Статті, вміщені тут, мають давати глибокий теоретичний аналіз різних проблем конкретної соціології.

У прикінцевому виступі В. Г. Табачковський відповів на питання, подякував учасникам зустрічі за цікаве і змістове обговорення і висловив надію, що філософи Донецького регіону і надалі будуть активно співробітничати з редколегією журналу.

В. А. КАПУСТІН, І. Т. ПАСЬКО

Вітаємо лауреатів!

Президія Академії наук Української РСР присудила премію імені Д. З. Мануїльського члену-кореспонденту АН УРСР В. І. ШИНКАРУКУ, доктору філософських наук Л. В. СОХАНЬ і кандидатів філософських наук В. І. МАЗЕПІ за цикл робіт з філософсько-соціологічних проблем сучасної науково-технічної революції.

Горизонти ХХ століття

Майбутнє людства привертає до себе постійну і пильну увагу багатьох дослідників як у нашій країні, так і за рубежем. «Людство в 2000 році», «Світ 2000 року» — такі назви міжнародних конференцій, присвячених проблемі майбутнього. Що принесе з собою 2000 рік? Це питання актуальне вже сьогодні. Адже майбутнє зароджується в сучасному і продовжує його; воно величезною мірою залежить від того, чи зможуть люди сьогодні передбачити майбутнє і управляти його становленням.

Висвітленню цих питань з марксистських позицій присвячена праця В. В. Косолапова*. Вона покладена в основу книжки «Людство на межі ХХІ століття», яка була опублікована англійською мовою у видавництві «Прогресс» 1976 року.

Великі зміни, що відбуваються нині у чауці і техніці, у структурі виробництва, знаряддя і змісті праці і які дістали назву науково-технічної революції, не випадково привертають таку пильну увагу дослідників, адже саме зміни у продуктивних силах суспільства становлять основу для зрушень у сфері соціального життя. Проблема науково-технічної революції присвячені тисячі праць як у марксистській суспільствознавчій науці, так і в буржуазній соціології, філософії, «футурології». Розкриваючи сутність науково-технічної революції, В. В. Косолапов спирається на методологію марксизму-ленінізму.

У буржуазній футурології науково-технічна революція розглядається, як звичайно, з «технологічного» боку, як переворот у техніці і технології виробництва, а вже потім аналізуються соціальні наслідки цього перевороту і можливості його передбачення і регулювання. В. В. Косолапов обґрунтовує положення про те, що науково-технічна революція — це комплекс діалектично взаємопов'язаних змін у системі «наука — техніка — виробництво», причому ці зміни охоплюють водночас обидві сторони системи — як речову, матеріальну (предмети і знаряддя праці), так і особистісну, людську.

Сучасна науково-технічна революція сама по собі не розв'язує жодного соціального завдання, вона або стає каталізатором суспільного прогресу, або спричинює

негативні соціальні й екологічні наслідки — залежно від характеру суспільства, у якому вона відбувається. Автор переконливо доводить нерозривний зв'язок науково-технічного перевороту в продуктивних силах суспільства із сучасним світовим революційним процесом (с. 25).

Великий інтерес становить та частина книги, де йдеться про методологію соціального прогнозування, адже понятійний апарат і методичний інструментарій соціальної прогностики ще остаточно не вироблені і є предметом дискусій науковців. Тому так важливе значення має здійснений автором аналіз ключових для теорії соціалістичного прогнозування понять: «соціальна потреба», «соціальне завдання», «соціальна мета», «інтереси», «дії», «управління», «прогноз», «рішення», «план» та ін. (с. 30). Процес прогнозування розглядається не як вузькоемпірична процедура (що притаманне буржуазній соціології), а як такий, що включає весь комплекс людської життєдіяльності. Від аналізу понять автор переходить до розгляду методів прогнозування, таких як аналітичні експертні оцінки, дельфійська техніка, семантичний аналіз, моделювання тощо. Потрібно відзначити науковість і глибину підходу, які поєднуються з популярністю і простотою.

За недолік цієї глави можна було б вважати неповний перелік методів прогнозу. Однак автор, мабуть, і не ставив собі за мету назвати їх усі, а виділив найістотніші, головні. Те ж саме можна сказати і про розгляд основних етапів прогностичного дослідження.

Друга глава книги присвячена аналізу розгортання науково-технічної революції у сучасному капіталістичному суспільстві. Автор відзначає чотири відмітні риси сучасного капіталізму: по-перше, намагання монополій застосувати у своїх цілях методи планування і економічного регулювання; по-друге, злиття держави з монополіями, утворення єдиного державно-монополістичного комплексу; по-третє, посилення нерівномірності економічного і науково-технічного розвитку різних країн, а отже — загострення суперечностей між розвинутими капіталістичними країнами і країнами «третього світу». Широко використавши багатий статистичний матеріал, автор книги показує історичну безперспективність капіталістичного ладу, його невідповідність зростаючим продуктивним силам.

* Косолапов В. В. Горизонти ХХ века. М., «Молодая гвардия», 1973, 224 с.

Розкриваючи сутність футурології як спроби знайти спосіб пристосування капіталістичного ладу до вимог науково-технічної революції, автор виділяє три соціальні цілі, що їх, на його думку, мають такі футурологічні прогнози — відшукування соціальних механізмів пристосування монополістичної буржуазії до наступних суспільних змін; розробка системи оцінок суспільних явищ на майбутнє для маніпулювання свідомістю і поведінкою мас і, нарешті, створення і підтримання ілюзій «науковості» і «непартиїстості» подібних передбачень майбутнього.

Автор книги аргументовано викриває «радикалові» претензії буржуазних футурологів, наводячи численні конкретні докази і приклади.

Значний інтерес становить поданий у книжці аналіз різних варіантів майбутнього суспільного устрою, вироблених буржуазними ідеологами останнім часом. Автор піддає критиці погляди футурологів найрізноманітніших орієнтацій — від крайньо правих до лівоадикалів, обгрунтовано виділяючи в усій строкатій мозаїці напрямів і шкіл буржуазної футурології чотири основні групи: «індустріалісти», що проголошують науково-технічну революцію засобом розв'язання всіх соціальних проблем; «антиіндустріалісти», котрі взагалі не вірять у можливість ліквідувати негативні наслідки НТР і виступають за «детехнологізацію» суспільства; «постіндустріалісти», які покладають основні надії на «інтелектуальну технологію», що нібито модернізує капіталістичне суспільство і створить нову систему цінностей, і, нарешті, представники четвертої групи — лівоадикали, які критикують капіталізм з ненаукових, утопічних позицій.

Погляди першої і третьої груп футурологів репрезентує модель «єдиного індустріального» і «постіндустріального суспільства», на якій автор монографії спиняється особливо докладно. Він розглядає концепції широкого кола adeptів цієї моделі — У. Росту, З. Бжезінського, Ж. Фурастье, Р. Арона, Дж. Гелбрейта, Дж. Беннета та ін., аналізує книжку Д. Белла «Прихід постіндустріального суспільства» (с. 71—72). Усі ці ідеологічні побудови пройняті думкою про те, нібито капіталістичне суспільство нині вже не має істотних відмінностей від соціалістичного, нібито мірою дальшого розвитку відбувається «конвергенція» соціалізму і капіталізму, внаслідок якої вони «зіллються» в єдине «постіндустріальне» суспільство. Останнім часом ця «теорія» набула деяких нових рис, що пов'язано з перенесенням акценту на «елементи соціалістичного планування», які нібито притаманні сучасному капіталізмові. Безпідставність таких міркувань добре показана В. В. Косолаповим на прикладі «теорії моделей» П. Галтунга, концепцій Я. Тінбергера, Р. Беквіса, Дж. Гелбрейта (с. 75—76).

Аналізуючи погляди представників «антиіндустріального» напрямку буржуазної футурології, автор спиняється на працях Е.

Фромма, Л. Мемфорда, Ж. Еллюля, В. Феркісса та ін. Правильно підкреслюється, що антиіндустріалісти замість радикального перетворення капіталістичного суспільства пропонують шлях морального самовдосконалення, «гуманізації» методів управління, «справедливого» розподілу доходів тощо.

У книжці розглядаються основні положення концепцій А. Тоффлера, П. Дракера, У. Рейча, які розкривають і рішуче засуджують суперечності капіталізму, проте не бачать реальних засобів їх розв'язання.

Підводячи підсумки критичного аналізу футурологічних концепцій, автор виділяє в них дві основні ідеологічні орієнтації — техніологічну та гуманістичну (с. 88) — і показує, що обидві вони не розкривають перспектив і рушійних сил розвитку суспільства.

Цікавим є той розділ глави, де розглядається соціально-класова структура сучасного капіталістичного суспільства, динаміка її розвитку, основні напрями боротьби робітничого класу в країнах капіталу. Теоретичні висновки розділу ілюструються великим фактичним матеріалом, що, безперечно, підвищує їх доказовість у спростуванні тверджень футурологів про якесь переродження робітничого класу, затухання класової боротьби, зміну характеру суперечностей капіталізму в сучасну епоху. Вплив науково-технічної революції на соціально-класову і професійну структуру суспільства виявляється у підвищенні вимог до освітнього і кваліфікаційного рівня робітників. Але це не змінює місце і роль робітничого класу у системі виробництва, а навпаки — інтенсифікує капіталістичну експлуатацію, залучає до антимонopolістичної боротьби все нові суспільні сили — інтелігенцію, студентство, дрібну буржуазію.

«Комунізм: від мрії про «золотий вік» до наукового передбачення і реальності» — таку назву дав В. В. Косолапов третій главі своєї книги. У ній переконаливо доводиться, що істинно гуманістична соціальна перспектива людства — це комунізм. Автор зумів показати спадкоємність марксистсько-ленінської теорії наукового передбачення, яка дала науково обгрунтовані відповіді на болючі питання, що здавна хвилювали людство. Аналіз поглядів соціалістів-утопістів Т. Кампанелли, А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена дозволяє глибше розкрити той переворот у передбаченні майбутнього, який зробили К. Маркс і Ф. Енгельс, відкривши матеріалістичне розуміння історії.

В. В. Косолапов, на наш погляд, знайшов правильний підхід до висвітлення марксистсько-ленінської теорії наукового комунізму, виділивши її ключові, фундаментальні положення. Щоб збагнути, яким буде майбутнє людське суспільство, треба, стверджує автор, відповісти на такі три питання: а) яка соціальна сила здійснить перехід до майбутнього людства; б) яким шляхом відбудеться цей перехід; в) якими

будуть цілі і завдання суспільства майбутнього? (с. 122). У рецензованій праці по-слідовно розкриваються марксистсько-ленінські положення про всевітньо-історичну місію пролетаріату, особливості диктатури пролетаріату і соціалістичної революції в сучасних умовах, про етапи розвитку соціалістичного суспільства, докладно висвітлюються успіхи комуністичного будівництва в СРСР.

Майбутнє людства, як справедливо зазначає автор, залежить насамперед від приборкання сил агресії і мілітаризму, які загрожують людству.

Деякі буржуазні філософи й соціологи вважають причиною війни «природжену агресивність» людини. Насправді ж війни породжуються експлуаторською природою класово-антагоністичного суспільства. Автор переконливо показує, що вся система економічного і політичного життя країни капіталізму тісно зв'язана з інтересами воєнно-промислового комплексу. «Поки існує капіталізм, — висновує автор, — загроза розв'язування війни лишається». Але «за останні три десятиліття світ дуже змінився, у суспільному житті планети активно діють нові сили — вирішальний фактор сучасності світова система соціалізму, яка зростає і постійно зміцнюється, могутній рух народів за мир, свободу і національну незалежність. Саме ці сили дозволяють нині реально ставити і розв'язувати проблему про виключення термоядерного конфлікту за життя вже сучасного покоління людей» (с. 142—143).

Власне прогностичний характер мають п'ята, шоста і сьома глави праці, де йдеться про трудову діяльність і виробництво у майбутньому суспільстві, його культуру, про освоєння космічного простору. В. В. Косолапов будує свої передбачення на основі дослідження тенденцій суспільного розвитку, розглядаючи майбутнє як розвиток сучасного. Автор вміє знайти у сучас-

ному «зародки майбутнього» (створення автоматизованих виробничих циклів, застосування новітніх ЕОМ, автоматизованих систем управління виробництвом тощо), показати можливості і наслідки їх розвитку.

В. В. Косолапов протиставляє песимістичним ідеям буржуазних футурологів про безсилля людини майбутнього перед «мислячими машинами» і загрозою «кіборгізації» оптимістичний, науково обгрунтований погляд на майбутнє машинного виробництва, де людина буде звільнена від виконання нетворчих репродуктивних функцій і дістане всі можливості для виявлення своїх творчих сил і задатків. Дуже точним, на нашу думку, є вислів автора, що «футурологічний міф про прийдешній вік «демонізму комп'ютерів» — не більш як спроба підмінити критику антигуманного ладу, заснованого на експлуатації людини людиною, пострахом неіснуючого ворога. Чому служити машини — добру чи злу — залежить не від них, а від соціальних способів їх застосування» (с. 170).

Оцінюючи книгу загалом, можна сказати, що читач дістав цікаву працю, кваліфіковане марксистсько-ленінське дослідження, яке цілком відповідає високим ідейно-теоретичним вимогам.

Заслуга її автора ще й у тому, що у виданні книжки англійською мовою використані нові матеріали, що стосуються буржуазної футурології 70-х років. На жаль, у праці не розглядаються футурологічні моделі «якості життя», «нульового зростання» тощо, які останнім часом дістали велике поширення за рубежем.

Хочеться відзначити стиль книги, в якій автор зумів складні наукові питання висвітлити зрозуміло для широкого читача, не вдаючись до спрощень.

І. В. БЕСТУЖЕВ-ЛАДА,
Г. С. БАТИГІН

Теоретичні і прикладні проблеми соціологічного аналізу соціальних цінностей і норм

Проблеми дослідження об'єктивних і суб'єктивних факторів, що визначають спосіб життя людини, її ціннісні орієнтації, поведінку, діяльність, рівень її соціальної активності у багатогранній системі суспільних відносин набувають нині великого практичного значення.

Рецензована монографія А. О. Ручки *

* Ручка А. А. Социальные ценности и нормы (Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа), К., «Наукова думка», 1976, 152 с.

присвячена висвітленню теоретичних і практичних проблем аналізу діяльності особи у зв'язку з соціальними цінностями і нормами, що виступають внутрішніми регуляторами її соціальної активності, мотивують поведінку людини у різних сферах середовища і діяльності. Автор обмежує дослідження цієї широкої проблеми «аналізом регулятивних функцій ціннісно-нормативних утворень як специфічних інструментів суспільного регулювання» і ставить собі за мету не стільки розкрити історико-генетичні аспекти ціннісно-нормативного

підходу (вони вже висвітлені у нашій літературі), скільки з'ясувати їх вплив на «соціальну активність особи як на різних стадіях соціалізації, так і в різних соціальних середовищах» (с. 7).

Такий напрям дослідження дозволяє показати не лише об'єктивні соціально-економічні детермінанти суспільних цінностей і норм, але й їх регулятивні функції, які зумовлюють поведінку людини в системі суспільних інститутів та організацій.

У розділі «Соціальні цінності і норми як інструменти соціального регулювання» розкривається суспільна природа ціннісно-нормативних регуляторів, аналізується їх роль у масштабах суспільства, окремих соціальних груп і колективів, вплив ціннісних орієнтацій на поведінку особи.

А. О. Ручка не ототожнює, як це роблять деякі автори, поняття соціальної детермінації і регуляції. Він доводить, що предметно-речове середовище виступає кінцевою, визначальною детермінантою соціальної поведінки людей, тоді як соціальні норми і цінності безпосередньо визначають її.

Розкриваючи значення ціннісно-нормативних регуляторів поведінки людей, А. О. Ручка підкреслює їх зумовленість суспільним буттям і водночас застерігає, що «можливості ціннісно-нормативної регуляції як складової частини соціального регулювання не слід переоцінювати» (с. 49). Критиці саме такої тенденції, що притаманна буржуазній соціології, присвячується окремий розділ праці «Абсолютізація ціннісно-нормативного підходу в буржуазній соціології». Тут, зокрема, показана хибність концепцій Е. Дюркгейма, М. Вебера та інших буржуазних авторів.

Аналізуючи концепцію «соціальної дії», А. О. Ручка піддає критиці загальнометодологічні позитивістські постулати буржуазних соціологів, які в основу конструювання ціннісно-нормативної теоретичної системи покладають категорію поведінки. Поведінка розглядається ними як самостійний, незалежний від матеріальних причин об'єкт соціологічного аналізу. Автор монографії підкреслює, що поведінка «сама виводиться із більш істотного компонента соціальної реальності і тому як теоретичне поняття має бути підпорядкована вихідній (початковій — М. З.) абстракції теоретичної системи» (с. 53). Зумовленість поведінки, в кінцевому підсумку, матеріальними суспільними відносинами — об'єктивний факт, що ігнорується буржуазними соціологами. В цьому, зокрема, і виявляється ідеалістичний характер розуміння ними цінностей, норм, поведінки. Предмет соціології як науки в їхньому тлумаченні звужений.

В книзі переконливо доведено, що ціннісно-нормативний підхід не може виконувати приписуваної йому буржуазними вченими ролі загальносоціологічної теорії, бо він має характер обмеженого пізнавального методу і засновується на обмеженому емпіричному базисі. Цей напрям буржуазної соціології ігнорує, як уже зазначало-

ся, матеріальні економічні відносини як визначальний фактор всіх інших типів людських відносин, в тому числі й тих, що мають ціннісно-нормативний характер. Абсолютізація окремих, часткових пізнавальних підходів у вивченні соціальних процесів, зображення вузьокласових буржуазних цінностей і норм як позаісторичних еталонів і норм, що ними, мовляв, визначається поведінка людей незалежно від їх класової та суспільної належності — ось риси, притаманні буржуазним соціологічним теоріям, які завжди спрямовані на захист інтересів буржуазії.

В розділі «Проблеми соціологічного аналізу ціннісно-нормативних регуляторів» йдеться про ієрархічну структуру марксистсько-ленінської соціології, про необхідність створення спеціальної соціологічної теорії ціннісно-нормативного регулювання. Автор підкреслює значення історичного матеріалізму як загальносоціологічної теорії і показує, що марксистська соціологія «як теоретична система є ієрархічною структурою, в якій можна виділити різні рівні соціологічного узагальнення. У цій структурі історичний матеріалізм становить вищий рівень теоретичного узагальнення, що стосується суспільного організму як цілого.» (с. 105). А. О. Ручка висловлює думку про те, що деякі із спеціальних теорій «можуть охоплювати всі «зрізи» суспільства, але фіксувати лише певні соціальні процеси, аналізуючи їх з «спеціальної» точки зору» (с. 105—106). Виходячи з методологічних принципів загальносоціологічної теорії, автор обґрунтовує правомірність спеціальної соціологічної теорії ціннісно-нормативного регулювання, завдання якої полягає у «виявленні та описанні зовнішніх і внутрішніх механізмів стимуляції людської діяльності, які пов'язані з впливом на неї системи соціальних цінностей і норм» (с. 106).

Такий підхід загалом можна вважати раціональним. Він дозволяє глибше пізнати і розкрити особу і як суб'єкта самосвідомості, і як суб'єкта діяльності.

У монографії розглядаються характерні особливості описуваної спеціальної соціологічної теорії (с. 106—107) і її практичне значення (с. 108—118). Проте гадаємо, що в третьому розділі потрібно було детальніше розкрити місце спеціальної соціологічної теорії ціннісно-нормативного регулювання в структурі соціології. Щоправда, автор не обминув цього питання, але обмежив апеляцією до поширеної серед радянських соціологів концепції ієрархічної структури соціології. «Соціологія міста», «соціологія села», «соціологія праці», «соціологія політики», «соціологія права», «соціологія музики», «соціології» мистецтва, кіно, науки, техніки, релігії — ось складники цієї ієрархії. В рецензованій праці пропонується ще один. Отож, автор мав дати докладний аналіз «теорій середнього рівня» і на цій основі розкрити співвідношення теорії ціннісно-нормативного регулювання з іншими спеціальними соціологічними теоріями, не

кажучи про концептуальне обґрунтування ідеї спеціальних соціологічних теорій.

Поділяючи думку про ієрархічну структуру марксистсько-ленінської соціології, вважаємо, проте, що вона складається з історичного матеріалізму як загальносоціологічної теорії і єдиної спеціальної соціологічної теорії (а не сукупності галузевих соціологій). Предметом останньої є дослідження людини як об'єкта впливу всієї сукупності конкретно-історичних суспільних відносин і як суб'єкта діяльності в різноманітних відносно автономних, локальних системах суспільного життя (суспільних інститутах, колективах тощо). Ця теорія має розробляти спеціальні методологію і методи емпіричних і прикладних досліджень у галузі марксистської соціології (загально-методологічні проблеми розв'язує діалектичний та історичний матеріалізм), розробляти відповідний науковий (але не філософсько-категоріальний) апарат, озброювати суспільствознавство відповідними методичними, технічними та іншими конкретно-науковими пізнавальними засобами. Таке розуміння спеціальної соціологічної теорії дозволяє у «знятій» формі включити численні теорії середнього рівня в єдину теоретичну систему.

В книжці на матеріалах конкретно-соціологічного дослідження, в якому брав участь і автор монографії, розглядається досвід застосування однієї з проєктивних методик у вивченні ціннісних орієнтацій робітників Львівського телевізійного заводу. Викладене дозволяє зробити висновок про доцільність використаного методу. Проте слід зауважити, що автор надто стисло подає результати дослідження, а саме на цьому потрібно було спинитись детальніше. Годилося б ширше залучити емпіричний матеріал для обґрунтування положень, висунутих автором, особливо тих, що містяться в першій частині праці. Щоправда, як видно з монографії, використана методика мала обмежений діапазон дослідницьких можливостей, були прорахунки у складанні типологічних моделей поведінки, внаслідок чого, як визнає сам автор, типологічні характеристики портретів «не зовсім точно відповідають задуманій типології моральної активності особи» (с. 137), а «пошук тісних кореляційних зв'язків виявлених ціннісних орієнтацій з елементами трудової ситуації не забезпечує чіткого показу генезису ціннісних уявлень особи в середовищі колективу» (с. 142). Зрозуміло, що обмеженість варіантів моделей відбилась на результатах. Але останні все ж підтверджують, що в соціалістичному виробничому колективі переважають орієнтації на життєві моделі колективістського

типу, на зразки високої активності, що є наслідком впливу на радянську людину високих гуманістичних ідеалів комунізму, соціалістичного способу життя.

Монографія А. О. Ручки не позбавлена й інших недоліків. Відомо, що в нашій філософській літературі до недавнього часу проблема цінностей була гостро дискусійною. Тому авторові слід було докладніше проаналізувати природу і специфіку цінностей і норм з урахуванням матеріалів дискусії з цього питання. У книжці не дістали висвітлення й плідні розробки зазначеної проблеми радянськими психологами.

Автор розкриває природу і специфіку цінностей і норм через їх функціональні відмінності: специфіка цінності — мети полягає в її цілеспрямованості, а норми — у відображенні засобів реалізації цілеспрямованості (с. 30). Але це не дає змоги з'ясувати авторське розуміння базисних категорій, використаних у монографії. Не подано й субординацію основних понять аксіологічного підходу, а лише розглядаються типологічні форми цінностей, про які йшлося під час дискусії. А. О. Ручка часто-густо не аргументує своєї точки зору, а лише відзначає, що поділяє або не поділяє ту чи ту концепцію. У викладі годилося б зробити акцент на основних поняттях, дати їх аналіз на 1—2 сторінках; без цього не завжди зрозуміло, який зміст вкладає в них автор. Як на наш погляд, не завадило б додати короткий словник основних термінів, що значно полегшило б сприйняття тексту читачем, який не має спеціальних знань. Адже ця книжка може становити інтерес для тих, хто працює у галузі управління, виховання, для соціологів-практиків.

І ще одне зауваження. Дані конкретно-соціологічних досліджень сконцентровано в останньому розділі монографії, аналіз же ціннісно-нормативних регуляторів, ціннісних орієнтацій тощо майже позбавлений ілюстративного соціологічного матеріалу, хоч його можна було досить ефективно використати і в першому розділі дослідження.

Загалом же рецензована праця є певним внеском у розробку актуальних методологічних проблем марксистсько-ленінської соціології, корисним посібником для соціологів, науковців і практиків, які займаються проблемами соціального управління, виховання, соціальної психології та ін., творчою спробою використати емпіричні дослідження в об'єктивному аналізі складних спонукальних процесів людської поведінки і діяльності.

М. В. ЗАХАРЧЕНКО

Наші автори

- ШИНКАРУК** Володимир Іларіонович — член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР
- МАРКОВ** Полікарп Глібович — кандидат історичних наук, доцент кафедри наукового комунізму Київського інституту інженерів цивільної авіації
- САВЧЕНКО** Микола Федорович — асистент кафедри наукового комунізму Київського інституту інженерів цивільної авіації
- ЯРАНЦЕВА** Надія Олександрівна — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ШУЛЬГА** Микола Олександрович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ІВАНОВ** Вадим Петрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЛУК'ЯНЕЦЬ** Валентин Сергійович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЦЕХМІСТРО** Віктор Захарович — кандидат філософських наук, старший викладач Харківського політехнічного інституту
- ХРАМОВА** Вікторія Львівна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КРИВЕНКО** Дмитро Тарасович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ІОНІН** Леонід Григорович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту соціологічних досліджень АН СРСР
- ПОЛІЩУК** Ніна Павлівна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР

Редакційна колегія

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВЕТИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, вул. Героїв Революції, 4.
Телефони: 29-38-78; 29-48-55.

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічний редактор Л. М. Кравченко, Т. Р. Спекторова.

Коректор В. С. Гладка.

БФ 29329. Здано до складання 18.III 1977 р. Підписано до друку 13.V 1977 р. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Умовних друк. арк. 11,9. Облік.-вид. арк. 12,67. Тираж 2400 прим. Зам. К-54.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Рєпіна, 3. Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 3, 1977, май—июнь. (На українському мові). Научно-теоретический журнал Інституту філософії АН УРСР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакції: 252001, Киев-1, ул. Героев Революции, 4. Типография издательства «Київська правда». 252030, Киев-30, ул. Ленина, 19.

НАБІР ДО АСПІРАНТУРИ

**ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
ОГОЛОШУЄ НАБІР ДО АСПІРАНТУРИ З СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ:**

з відривом від виробництва: діалектичний та історичний матеріалізм, теорія наукового комунізму, науковий атеїзм, прикладна соціологія, соціальна психологія;

без відриву від виробництва: діалектичний та історичний матеріалізм, теорія наукового комунізму, історія філософії, марксистсько-ленінська естетика, марксистсько-ленінська етика, логіка, філософські питання природознавства, соціальна психологія.

УМОВИ ПРИЙОМУ ЗАГАЛЬНІ. ЗАЯВИ ПРИЙМАЮТЬСЯ ДО 1 ВЕРЕСНЯ. ВСТУПНІ ІСПИТИ ПРОВОДИТИМУТЬСЯ З 15 ВЕРЕСНЯ ДО 15 ЖОВТНЯ.

АДРЕСА ІНСТИТУТУ: 252001, КИЇВ-1, ВУЛ. ГЕРОІВ РЕВОЛЮЦІЇ, 4.